

81.63.25 (кыг)
К 97

Р. Эгембердиев, С. Өмүралиева,
А. Сапарбаев, В. Мусаева

КЫРГЫЗ

ТИЛИ

11

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ТУУСУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Сөзү: Ж. Садыков, Ш. Кулуевдики.

Муз.: Н. Давлесов, К. Молдобасановдуку

Ак мөңгүлүү аска зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма:

Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт, тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап урпактарга берели.

Кайырма:

§1.63.25(кчр) бек
К 97

Р. ЭГЕМБЕРДИЕВ., С. ӨМУРАЛИЕВА.,
А. САПАРБАЕВ., В. МУСАЕВА

КЫРГЫЗ ТИЛИ

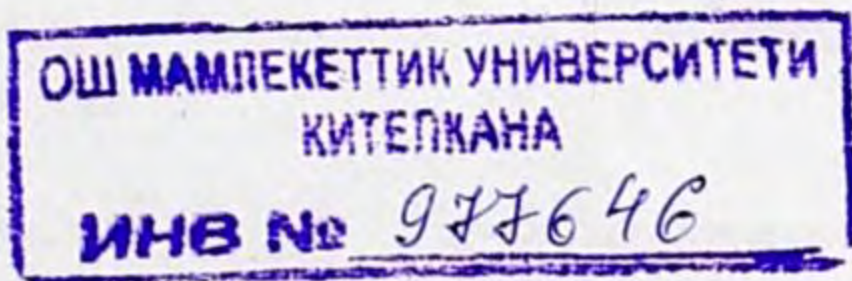
11-класс

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим
берүүчү орто мектептер жана гимназиялар үчүн
окуу китеби

Оңдолуп, толукталып алтынчы басылышы

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим
министрлиги бекиткен.*

1067

«Полиграфбумресурсы»
Бишкек 2013

УДК 373.167.1

ББК 81. 2Ки Я721

Э 97

5-басылышы 2007-жылы жарык көргөн.

Эгембердиев Р., **Өмүралиева С.**, **Сапарбаев А.**,
Мусаева В.

Э 97 Кыргыз тили: 11-кл. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү орто мектептер жана гимназиялар үчүн окуу китеби – Оңд. толукт. 6-бас. – Б.: «Полиграфресурсы», 2013. –192 б.

ISBN 978–9967–452–89–3

Окуу китебиндеги материалдар төмөндөгүдөй бөлүштүрүлүп иштелди:

Раимжан Эгембердиев – ф.и.к., доцент. Фразеология: фразеологиялык ширешме, фразеологиялык бирдик, фразеологиялык айкаштар. Кыргыз лексикасынын баюу жолдору. Кеп маданияты. Кыргыз эли колдонгон жазуулар.

Сүйүмкан Өмүралиева – ф.и.д., профессор. Кептин стилдери: иш кагаздары, расмий эмес иш кагаздары, сүйлөшүү стили, көркөм стиль, публицистикалык стиль, илимий стиль. Очерк. Макала. Конспект. Библиография. Реферат. Рецензия. Стилистика, анын милдети жана изилдөө объектиси.

Асанкан Сапарбаев – ф.и.к., доцент. Морфология бөлүмүндөгү айрым темалар.

Венера Мусаева – п.и.к., Кыргыз билим берүү академиясынын жетектөөчү илимий кызматкери. Морфология бөлүмүндөгү № 47–50-параграфтар. Кайталоо. Доклад.

Э 4306020200-13

УДК 373.167.1

ББК 81. 2Ки Я721

ISBN 978–9967–452–89–3

© Эгембердиев Р., **Өмүралиева С.**,
Сапарбаев А., Мусаева В., 2007

© КР Билим берүү жана
илим министрлиги, 2007

© «Полиграфбумресурсы», 2013

КИРИШ СӨЗ

«Кыргыз тили» окуу китеби 10 – 11-класстарга ылайыкталып, ошол кездеги жаңыланган программанын негизинде 1991-жылы жарыкка чыккан. Андан бери 11-класстын «Кыргыз тили» окуу китеби КР Билим берүү, илим жана жаштар саясаты министрлиги тарабынан «Кыргыз тилинен билим берүүнүн Мамлекеттик стандартына» ылайык Республикалык эксперттик комиссиясынын 2004-жылдагы чечими менен кайра басылып чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Ал эми 2007-жылы бешинчи ирет басылып чыккан. Бул оңдолуп, толукталып 6-басылышы КРнын Өкмөтүнүн «Билим берүү жөнүндө», «Мамлекеттик тил жөнүндө» мыйзамдарын жана 2012-жылкы «Туруктуулук жана бакубат жашоо» Программаларын эске алган окуу планынын (11-класс – жумасына 2 саат, жыл бою 68 саат) негизинде кыргыз тилинин окуу программасына ылайык иштелип чыкты.

Окуу китебинде окуучулардын кеп жаратуу мүмкүнчүлүгүн, текст түзө билүү жагдайын эсепке алып, айрым бир темалар коомдо тилдин колдонулуш кызматына ылайыкталып оңдолду. Бардык темалар кайрадан түзүлгөнгө муктаж эмес, ошондуктан керегине жараша толукталып, кыргыз тилин инсанга багыттап окутуу менен маданий компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу сунушталды.

Кыргыз тил илиминин фонетика, орфография, орфоэпия, лексика, морфология, синтаксис, байланыштуу кеп сыяктуу негизги бөлүмдөрү 5–9-класстарда системалуу курс катары жөнөкөйдөн татаалга, жеңилден оорго карай принцибинин негизинде окутулуп келген жана 10-класста ал материалдар бир кыйла тереңдетилип, кеңейтилген. Ал эми 11-класста «Кыргыз эли колдонгон жазуулар», «Фразеология», «Кыргыз лексикасынын баюу жолдору», «Стиль жана стилистика» өңдүү жаңы бөлүмдөр киргизилип, буга чейинки окуучулардын алган илимий-теориялык билимдери бир кыйла тереңдетилип, кээ

бир темаларга окуучулардын өз алдынча ой жүзүртө билүү жөндөмдүүлүгүн арттыруу, тил каражаттарынын таасирдүүлүгүн, образдуулугун терең өздөштүрүү менен сүйлөө маданиятына, чечендик кепке (риторикага) окутуп-үйрөтүү максатын көздөгөн практикалык иштерге көбүрөөк орун берилди.

Булардан сырткары окуучулардын алган билимдерин практикада колдоно билүү мүмкүнчүлүктөрүн арттыруу, тактап айтканда, билгичтик, ыкма, машыгууларын калыптандыруу, окутуунун практикалык багытын күчөтүү максатында, «Байланыштуу кеп» бөлүмүнө кыйла көңүл бөлүндү. Текст боюнча машыгуу иштери, кептин стилдери, иш кагаздары, расмий иш кагаздары, публицистикалык стиль, илимий стиль, ал стилдер боюнча практикалык иштер, тексттер менен иштөө, аларга карата тил каражаттарын туура тандоо боюнча маалыматтар сунуш кылынып, аларды практикалык жактан жабдуу үчүн ар түрдүү мүнөздөгү көңүлгүлөрдү, дилбаяндарды аткаруу, аларды талдоо иштери сунуш кылынды. Ар бир темадан кийин ылайыгына жараша мазмунга бай, окутуп-тарбиялоочулук максатты көздөгөн тексттер машыгуу иштери үчүн сунуш кылынды.

Адабий тилдин нормасын орду менен өздөштүрүү, ар кандай тилдик каражаттарды иргеп, тандап колдонуучу, кепти туура, так, ачык-айкын, таза орундуу, адептүү түрдө сүйлөй билүүгө, сөзмөрлүккө, кепкорлукка, чечендикке үйрөтүү үчүн окуучулар өз алдыларына машыгууларына оозеки жана жазуу жумуштарына окуу китебинен кеңири орун бөлүнүп, «Кеп маданияты» деген атайын бөлүмгө да сааттар ыйгарылды.

Окуучулардын билимин өркүндөтүү, чыгармачылык менен ой жүзүртүүсүн өнүктүрүү, доклад, реферат, макалаларды жазууда кептин окуу илимий жана публицистикалык стилдерин бири-биринен айырмалап талдай билүү, кептик компетенттүүлүгүн арттыруу жана калыптандыруу максатында негизги билгичтиктер жана предмет аралык байланыштар эске алынып, окуу китебинин мазмунуна киргизилди. Окуу китебин түзүүсүнүн талабына ылайык илимий методикалык эмгектер жана тил илиминин жетишкендиктери пайдаланылып, анын жогорку идеялуулугу, илимге негизделгендиги сакталып, кабыл алууга жеңил, кыска жана так эреже, корутундулар менен жабдылды. Орто мектепти аяктаган окуучу кыргыз тили предметинен тилдик, кептик жана маданий компетенттүүлүктөргө ээ болуп чыгуусуна айрыкча басым жасалды. Эгерде окуу китебине карата ой-пикир, сунуштарыңыздар болсо авторлорго кайрылсаңыздар болот.

§ 1. КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН ӨНҮГҮҮСҮ ЖАНА КАЛЫПТАНУУСУ

Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын негизги калкы болуп эсептелген кыргыз улутунун тили. Кыргыз тилинде сүйлөп, кыргыз улутуна киргендер республикабызда гана эмес, башка өлкөлөрдө да бар. Алсак, көп сандагы кыргыздар Өзбекстанда, Тажикстанда, Казакстанда, Россия Федерациясында Кытай Эл Республикасында, Афганистанда, Түркияда ж. б. өлкөлөрдө да кыргыз улутундагы элдер жашашат.

Кыргыз эли – Борбордук Азиядагы байыркы элдердин бири. Анын тили да байыртадан бери жашап келе жаткандыгы талашсыз. Арийне, ал өзүнүн узак мезгилдер ичиндеги өнүгүү доорунда далай өзгөрүүлөргө учуроосу мүмкүн. Анткени тил менен коом тыгыз байланышта болот. Коом өнүгүп, өзгөргөн сайын тилде да өнүгүү жүрүп турат.

Ондогон кылымдардын ичинде элдин турмушунда, коомдо көптөгөн өзгөрүүлөр болуп өтөт. Бир тилде же анын диалектилеринде сүйлөгөн эл ар түрдүү өзгөрүүлөрдүн натыйжасында дагы көптөгөн диалектилерге ажырап, же өз алдынча тилге айланып кетиши да мүмкүн. Арийне, алардын бири-биринен ар түрдүү деңгээлде айырмаланышы коомдун жана тилдин өнүгүп, өзгөрүү процессиндеги шарттарга байланыштуу. Бири-биринен канчалык деңгээлде алыстаганына карабастан, алардын түпкү теги бир болгондуктан, биз андай тилдерди тектеш тилдер дейбиз.

Кыргыз тили өзүнүн түпкү келип чыгышы жагынан түрк тилдеринин тобуна кирет. Алар: алтай, азербайжан, башкыр, гагауз, казак, кара калпак, карачай, ногой, татар, тува, түрк (осмон түркү), түркмөн, өзбек, уйгур, хакас, чуваш, якут (саха) д. у. с.

Алардын тектештиги бул тилдердин тыбыштык түзүлүшү: морфологиялык курулушу, лексикалык кору, синтаксистик өзгөчөлүгү жана өнүгүп-өзгөрүү тарыхындагы жакындыктар менен белгиленет. Тектеш тилдер а л ы с к ы жана ж а к ы н к ы т е к т е ш деп эки топко бөлүнөт.

Кыргыз тилине ж а к ы н к ы т е к т е ш тил катары алтай, казак, кара калпак, өзбек, уйгур, башкыр, татар, түркмөн ж. б. тилдер эсептелет. Булардын ичинен алтай тили айрыкча жакын. Алар төмөнкүдөй белгилерден даана байкалат.

1. Фонетикалык белгилер: а) эки тилде тең сегиз кыска үндүү (а, э, о, ө, у, ү, ы, и) учурайт; б) сингармонизмдин (үндөшүүнүн) кеңири өнүгүшү; в) созулмалардын колдонулушу (алтай тилинде – 8, кыргыз тилинде – 6, ы, и тыбыштарынын созулма түгөйү жоктугун эске алганда) дээрлик бирдей; г) кыргыз, алтай тилдеринде -ла, -лар мүчөсү бирдей вариантка ээ. Байыркы -лыг мүчө бул эки тилде -луу түрүнө өткөн.

2. Морфологиялык белгилер: а) -ыптыр, -лы, -лык мүчөлөрүнүн бул тилде бирдейлиги. М.: *баралы, баралык, келели, келелик, жүрөлү, жүрөлүк*. Башка тектеш тилдерде бул форма ар түрдүүчө кезигет. Алсак: казакча – *барайык, келейик*; өзбекче – *барайлы, барайлик*; уйгурча – *барайли*. б) III жактын -т мүчөсүнүн окшоштугу.

3. Лексикалык белгилер: а) уңгу сөздөрдүн басымдуу бөлүгүнүн тыбыштык комплекси жагынан бирдейлиги (М.: *бөдөнө, томолок, унчук* ж. б.); б) кыргыз, алтай тилдеринде гана учураган сөздөр: *таан, таар, шибеге, чуркура, кокуй, унчук* ж. б.

Ушул сыяктуу фактылар кыргыз тилине, башка түрк тилдерине караганда, алтай тили жакын экендигин көрсөтүп турат.

А л ы с к ы т е к т е ш тилдерге (монгол, манжур тилдери) байыркы теги жагынан бир, бирок азыркы учурда бири-биринен алыстаган, пикир алышууга мүмкүн болбой калган тилдер кирет. Алардын өз ара тектештигин байыркы түп уңгулардан, грамматикалык элементтердин жалпылыгынан жана тыбыштык түзүлүшүнүн жакындыгынан байкоого болот.

Мына ошол көптөгөн тилдердин арасында кыргыз тили – кыргыз элинин улуттук тили катары өнүгүп жатат. Кыргыз тилинде азыркы кезде газеталар, журналдар чыгып, радио уктуруулар, телекөрсөтүүлөр берилүүдө. Республикабыздын көпчүлүк жалпы билим берүүчү орто мектептеринде окуучулар кыргыз тилинде билим алышат.

Кыргыз тилинин өнүгүүсү, баюусу жана калыптануусу боюнча илимий иштер кеңири жайылтылып, анын адабий тилдик нормалары улам такталууда.

Кыргыз тили бүгүнкү күндө түрк тилдеринин ичинде жазмасы өнүккөн, адабий тилдин нормалары дээрлик такталган улуттук тил катары өнүгүүдө.

Байыркы мезгилде кыргыз элинин улуттук белгиге ээ болгон мектептери болгон эмес. Кат тааныгандары сейрек учуроочу. Октябрь революциясынын жеңишинен кийин тилибизге саясат, коомдук өнүгүш менен бирге орус тилинин таасири тийди. Орус тили аркылуу түшүнүктөрү менен атоолору кошо келди, элдин таанып-билүү мүмкүнчүлүгү кеңейди. Алгачкылардан болуп И. Арабаев, К. Тыныстановдордун окуу китептери эне тилибизде сабат ачууга түрткү берди. Бара-бара кыргыз адабий тили калыптануу жолуна түштү.

Коомдук өзгөрүү, өнүгүү менен бирдикте кыргыз тили да өзгөрүүгө, өнүгүүгө дуушар болуп отурат. Айрыкча, эгемендүүлүккө ээ болгондон бери эли-

биз башка чет мамлекеттер менен соода, экономикалык жактан, саясий, маданий ж. б. карым-катышты түздөн-түз жүргүзө алгандыктан, чет тилдеринен көптөгөн сөздөр адабий тилибиздин неологизм катарын байытууда: *плеер, видео, аудио техникалар, гамбургер, чисбургер, скотч* ж. б.

Азыркы күндө коомдук маалымат массалык каражаттарын тейлеген адабий тилибизде көп сандагы басылмалар, ар кандай телерадиоберүүлөр, окуу жайлары (орто жана жогорку), мамлекеттик иш кагаздары иш алып барууда.

ОКУУЧУЛАРДЫН 10-КЛАССТА АЛГАН БИЛИМДЕРИН ЭСКЕ САЛУУ ЖАНА БЫШЫКТОО

§ 2. ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН БИР СӨЗ ИЧИНДЕ АЛГА, АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИП ҮНДӨШҮҮСҮ ЖАНА ӨЗГӨРҮҮСҮ

Аларга кандай өзгөрүүлөрдү кошобуз? Үндөшүү дегенге кандай түшүнөбүз? Үндөшүүлөр жалаң эле үндүүлөр арасында болобу же үнсүздөр арасында да үндөшүп, окшошуп, ээрчишүүлөр барбы?

Жогорку суроолорго жооп берүү менен биз 10-класста өткөн темалардын ичинен үндүү жана үнсүз тыбыштардын бир сөз ичинде алга, артка карай ээрчип үндөшүүсүн дагы бир жолу эске салабыз. Алар, баарыдан мурда, үндөшүү (сингармонизм) мыйзамы менен түздөн-түз байланыштуу экенине дагы бир жолу ынанабыз. Үндүүлөрдүн бир сөз ичинде ээрчишүүсү көбүнчө акыркы үндүүгө же анын акыркы муунундагы үндүүгө карата ага уланган мүчөлөрдүн үндүү тыбышынын ээрчишүүсү аркылуу ишке ашарын биз мурда өткөнбүз. Алардын эрин күүсүнө жана тил күүсүнө карата ээрчишүүсү деп экиге бөлүнөөрүн да билебиз. Аларга байланыштырып көнүгүү иштеп көрөлү.

1. Төмөндө берилген текстти окуп, андагы үндүүлөрдүн ээрчишүүсүн көрсөткүлө да, алардын кайсылары тил күүсүнө, кайсылары эрин күүсүнө байланыштуу ээрчишкенин, кандай өзгөрүүлөргө учураганын же окшошуп кеткендигин айтып бергиле.

БАШ КИЙИМ

Саймалуу, шуру-мончоктуу кийимди кыз-келиндер кийишкен. Эркектин кийимин саймалаганды кийин

отузунчу жылдарда сырттан келген театр адистери баштады. Алар улуттук орнаменттер кандай эле деп элден, этнограф тарыхчылардан жыйналып баш кийим, бут кийим, сырт кийимдерди даярдашты. Азыр ошондой эле саймалуу калпактарды артист эмес жаштар да, карылар да кийип жүрүшөт. Эркектин сырт кийимдери да саймалуу болуп кетти. Эми театрда кийиле турган төбөсү көк тиреген калпактар элге сатыла баштады.

Күндөлүк кийип жүрө турган баш кийим тыкан, жарашыктуу болушу зарыл. Кийимдердин түрүн, сырын чыгармачылык менен өркүндөтүүгө эч ким тыюу салбаш керек. Калпактын азыркы түрлөрүнөн Бакай калпак, кийиз калпак, жырык калпак, бийик калпак, жапыз калпак сыяктуу түрлөрүн көрөбүз. Ал кийиз калпак менен бирге кара калпак, жашыл калпак, кыргыз калпак ж. д. у. с. бар. Кыргыз калпактарынын формасы жалаң эле азыркыдай эмес, тегерек же арты гана түрүлүп, алды жагы түрүлбөгөн жана дагы ушу сыяктуу ар түрдүү болушуна эч ким мурунку заманда тыюу салган эмес.

Шырыма калпак кездемеден тигилет. Ал кара, кызыл, жашыл, көк ж. б. түстө болот. Албетте, шырыма калпактар кийиз калпактан кийин чыккан. Аны жигиттерге жана балдарга ылайыктап иштүү, уз аялдар тиккен. Мындай калпакты каалаган формага келтирип тиге берсе болот. Бирок жаңы изденүүлөр жана табылгаларда улуттук салт белгилери сакталыш керек.

Үндүүлөрдүн бир сөз ичинде алга, артка карай окшошуп өзгөрүүсү көбүнчө уңгуга же жалпы эле сөзгө мүчө уланганда ишке ашкандыгын тилдик далилдер көрсөтүп турат.

Ал эми үнсүздөрдүн бир сөз ичинде алга же артка карай окшошуп өзгөрүүсү да улануучу мүчөнүн алдындагы тыбыштарга байланыштуу экендигин биз мурдагы сабактарда окуганбыз. Андай өзгөрүүлөр көбүнчө мүчөнүн алдындагы тыбыштардын катка-

лаң же жумшак экендигине (*топ + нын = топтун, жай + нын = жайдын*), ошондой эле **ң, з, ч**, тыбыштары өзүнөн кийин келген айрым тыбыштардын таасиринде өзгөргөндүгүн билебиз. Анда ошол окшошууларды, өзгөрүүлөрдү бышыктоо үчүн көнүгүүлөрдү иштейли.

2. Мына бул сөздөргө ылайыктуу мүчөлөрдү улап, **н, з, ч, к, п** тыбыштарынын алга же артка карай өзгөрүүгө учураганын көрсөтүп бергиле.

М.: *жээк = жээги.*

Күн, сын, чейин, жан, түшүн, качан; көн, кыйыктан, экен, жуун, ишен, эрин; каз, тоз, кыргыз, тамыз, эз; кач, көч, тынч, үч, ач, кылыч; топ, кеп, кабак, жээк.

§ 3. СӨЗДӨРДҮН КӨП МААНИЛҮҮЛҮГҮН ЖАНА АНЫН ПАЙДА БОЛУУ ЖОЛДОРУН БЫШЫКТОО ҮЧҮН СУРООЛОР:

1. Полисемия дегенди кандай түшүнөсүңөр?
2. Көп маанилүүлүк кантип пайда болот?
Кол деген сөздүн маанилерин карап, алардын ортосундагы карым-катышты аныктагыла:
Кол 1. Адамдын ийининен манжаларына чейинки дене бөлүгү.
Адамдын каруу бөлүгү (колун булгап чакырды).
Беш манжаларынын бири (колун кесип алды).
Жазуу иши (колу жаман, кол койду ж. б.)
Кол 2. Аскер, солдат.
3. Көп маанилүү сөздөр кандай жолдор менен пайда болот?
4. Метафора деген эмне, адабияттык метафорадан эмне айырмасы бар?
5. Метонимия деген эмне, адабияттык метонимиядан эмне айырмасы бар?

6. Синекдоха деген эмне, адабияттык синекдохадан айырмасы барбы?
7. Полисемия менен көп маанилүүлүктүн айырмасы барбы, же экөө бир эле түшүнүкпү?

§ 4. ЦИТАТА ЖАНА ДИАЛОГ БОЮНЧА ЖАЛПЫ СУРООЛОР

Бул түшүнүктөр боюнча өзүңөрчө ой жүгүртүп, чечмелөөгө аракет жасагыла.

Цитата бөтөн сөз, анткени өз оюн бекемдөө үчүн бирөөнүн оюна шилтеме берет, кайрылат.

Цитата эки түрдүү ишке ашат: биринчиси, илимий адабияттардан же авторлордон, айтуучудан тикеден-тике, сөзмө-сөз кайталап көрсөтөт; экинчиси, өздөштүргөн түрүндө, б. а., алардын оюн өз сөзү менен аралаштыра пайдаланат.

Цитата колдонулуш өзгөчөлүгүнө карата тыныш белгилери менен коштолот.

Диалог адабий чыгармаларда тике сөз деп айтылат, бирок ал автордук кептен улам караганда бөтөн сөз болуп эсептелет. Анткени жазуучу тарабынан жазылып жаткан үн – өз сөзү, кейипкердин үнү – бөлөк сөз деп эсептелинет. Эмне үчүн?

Оозеки кепте диалог өз кеп, же тике кеп деп аталат. Эмне үчүн?

Диалогдун жазуу учурундагы белгиси кайсы?

Диалог автордук кептин ичинен бөлүнүп, үзүлүп берилсе, ал кандайча белгиленер эле? Мисалдарды адабияттардан карап, өз оюңарды тактагыла.

Диалог менен цитатанын тыныш белгилеринин ортосундагы айырмачылыктарды, окшоштуктарды байкап, айтып бергиле.

Адабий жазма тил менен оозеки кептин байланышы жана айырмасы боюнча

Адабий тил жалпы диалектилер үчүн түшүнүктүү болгон, коомдук иш жүргүзүүгө, көркөм чыгарма жаратууга, иш кагаздарын мектептерде, окуу жайларында окуу процессин жүргүзүүгө ийкемдүү тил болуп саналат. Ошол эле учурда диалектилердин ортосунда адабий тил менен кескин айырмаланбаган өз ара байланышы бар.

Диалектилик сөздөргө силер буга чейин өткөндөй, атайын көркөм адабияттарды жаратууда, илимий изилдөө иштерин жүргүзүүдө көңүл бурулат. Кээде диалектизмдер адабий тилдин өнүгүшүнө булак катары кызмат аткарат.

Адабий тилдин өнүгүшүнө диалектилик сөздөр түшүнүктүн атын атоо катары кирип да, байытат. *Шып, пахта, косек, иймек, бел боо ж. б.* сөздөр адабий нормада кезикпеген түшүнүктүн атын туюндурат. Ошондуктан адабий тил менен диалектилердин аралыгы пикир алышуу куралы катары айырмаланбастан, өз ара байланышта болот.

Өзүңөр окуган китептердин материалдарын да карап көрсөңөр, айрым диалектилик сөздөр адабий нормага айлангандыгын байкайсыңар.

§ 5. V – X КЛАССТАРДА БАЙЛАНЫШТУУ КЕП БОЮНЧА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ СИСТЕМА- ЛАШТЫРУУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУ

Текст – коомдук кызмат аткаруучу стилдин тигил же бул түрүндө жазылган, башы жана аягы бир бүтүндүктү түзүп турган, коммуникациялык кызмат аткарган жумуру продукт. Көркөм, публицистикалык, окуу илимий иш кагаздарынын тексти болбосун, логикалык жактан бүткөн бир ойду билдирүү менен бирге сүйлөмдөр ич ара байланышта болуп, көлөмдү пайда кылат. Демек, текст азбы, чоңбу көлөмгө көз каранды, белгилүү бир теманын чагылдырылышы, анын негизи.

Текст ичинен майда бөлүктөргө бөлүнөт, б. а., иш кагаздарын албаганда, түзүлүшү боюнча маанилик бир бүтүндүккө ээ болуп турган бөлүкчөлөрдөн турат. Ар бир бөлүкчө өзүнчө маанилүүлүккө ээ болуу аркылуу өзүнөн чоңураак маңыздуу ойду пайда кылат. Андай маңыздуу ойлордун жыйынтыгы тексттин мазмунун түзөт. Мисалга, көркөм тексттеги адам маанайы жаратылыштык кубулуш, көрүнүш менен байланышта бериле турган болсо, маанайдын берилиши бир бүтүндүк маани, жаратылыштык кубулуштун берилиши өзүнчө бир маани, көрүнүштүн берилиши өзүнчө дагы бир маанини түзөт. Бирок алар ошол тексттин бир тутумдаш бөлүгүн түзүп турган абалында бир нече маанилерден чогулган адам маанайын билдирүүчү чакан маңыз болуп саналат. Көркөм тексттин түзүлүшү жалаң эле маанайдан турбайт, окуяны берүү үчүн адам баласынын реалдуу чынды-

кка болгон жеке же жалпы мамилеси окуяны түзөт. Аны чечүү ыкмасы да ар кандай. Окуяны берүү үчүн да автор жогоруда айтылгандай, маанилик бөлүктөрдөн түзөт. Ошентип, текст ичиндеги маанилер тексттин чакан логикалык бөлүкчөлөрүнөн, маани, маңыз, мазмун деген текст түзүүчү категориялар келип чыгат.

Маани – текст ичиндеги логикалык бир бүткөн ойду туюндурган чакан ой. Ал бир абзацта чагылдырылышы мүмкүн. Чакан темачага ээ болушу да күтүлөт. Демек, сөз мааниси бизди курчап турган чөйрөнүн атынан улам келип чыкса, тексттин ичиндеги маани, ой жыйынтыктуу бир бүтүндүктү туюндурган сүйлөмдөн же сүйлөмдөрдүн жыйындысынан турат. Бул – тексттин маанилүү бөлүгү.

Маңыз көлөмү боюнча мааниден кенен, б. а., маанилердин чогулдусунан турат да, бир темага жооп боло турган окуялык билдирүүдөн, же баяндоодон, же жаратылыштык сүрөттөөдөн улам келип чыгат. Ал бир канча абзацтарды ичине камтуу менен тексттин тутумдуу бир чоң бөлүгүн түзөт. Маңыз микро-текст (же минитекст) деп аталып, ар бир маңыздык бөлүк чакан темачаны түзөт, андай маңыздардын жалпы түзүлүшү мазмунду пайда кылат.

Мазмун тиешелүү темага арналган, окуялык-композициялык түзүлүшкө ээ болгон, маңыздардын интегралдык жайланышынан турган чыгарма болуп эсептелет.

Тексттин түзүлүшү үчүн өбөлгө болгон маалыматтык булак бизге чейинки белгилүүбү, же белгисизби, кандайдыр бир маалыматтарды берүү кызматын аткарат. Маселен, Республиканын Президентинин Швейцарияга барышы бизге белгилүү маалымат болсо, бара жаткан учурунда анын визитинин максаты белгисиз маалымат эле. Айрым бир келишимдерге кол койгондугун массалык маалымат каражаттары билдиргенинен улам, белгилүүлүккө айланды. Ошентип, маалымат – текст түзүүчү дагы бир категория.

Маалыматтын мүнөзүнө жараша тексттин стилдик түрлөрү түзүлөт. Айталы, кайсы бир адамдын иштеген жери жөнүндө маалымат бериш керек болсо, коомдук максатына жараша расмий эмес иш кагаздары түзүлүп (мис.: *мүнөздөмө, маалымат кат*), иш кагаздарынын тексти пайда болот. Ал адам жөнүндө портреттик макала, очерк жаралуу менен публицистикалык текст, көркөм каарман түзүлсө, көркөм текст жаралат. Ошол эле сыяктуу илимий текст пайда болот. Ошентип, тексттин стилдик бир нече түрү келип чыгат.

Тексттеги окуялардын, кубулуштардын ж. б. берилиши автор тарабынан ойлонуп, ылайык деп табылган ырааттуулукта ишке ашып жайланышат. Чакан тексттерде белгилүү башталыштан аягына чейинки улануу бир кылкалыкта аткарылса, бул **проспекциялык ык менен жайланышуу** деп аталат. Ал эми көркөм тексттерде андай башталыштан аягына чейин ырааттуу жайланышуу боло бербейт. Эске салуу, башынан кайра түшүү ыкмасы менен окуяны артка кайруу ыкмасы көркөм чыгарманын чегинде боло берүүчү атайын усул катары колдонулат. Мындай артка кайрылуу – **ретроспекциялык жайланыш**.

Тексттин түзүлүшүндө кеп каражаттарынын түрлөрү бир эле текстте ар кандай максатта колдонулушу мүмкүн. Монологдук баяндоо тексти тынч окуялык билдирүү, автордун ага карата болгон жеке мамилеси, көз карашы болуп эсептелет. Мындан тышкары диалогдук кептин колдонулушу тексттеги кырдаал (жагдай) түзүүчү каражат катары пайдаланылат.

Диалог бир жагынан кырдаал түзүүчү ыкма болсо, экинчиден, тексттеги тынчтыктан кыймыл-аракетке өткөрүүчү, үчүнчүдөн, бир үндүүлүктөн бир канча үндүүлүккө алмаштыруучу, кейипкерлерди аралаштыруучу, мүнөзүн, кыялын ачып берүүчү каражат болуп кызмат кылат. Мындай ыкма көркөм текстте композициялык түзүлүштү алып келет.

Диалог окуяны чагылдыруучу каражат эмес, ал автордун ыкмасына карата кейипкерлерди окуяга аралаштыруучу жагдайды гана берет. Окуя автордук баяндоодо, окуянын чечилиши да автордук ой жүгүртүүдө чагылдырылат.

Текст ичинде ар бир маани берүүчү (түзүүчү) чакан бөлүктөрдө маани топтоочу сөз каражаттары топтолот (мисалы, сингармонизм жөнүндө жазыла турган болсо).

Сингармонизм – бир сөздөгү үндүү жана үнсүз тыбыштардын айтылышы, угулушу боюнча бир өңчөй фонетикалык ыргакка ээ болгон тилдик норма. Бул нормага баш ийген үндүүлөр бүтүндөй тил арты (жоон) же бүтүндөй тил алды (ичке) үндүүлөр болот да, ага ылайыктуу үнсүздөр түпчүл же таңдайлашып айтылышы бардык түрк тилдеринде, негизинен, бирдей болсо, эрин күүсү боюнча кыргыз тили бардык түрк тилдеринен айырмаланып турат. Сөздүн курамында эриндүү үндүүлөр болсо, ага ылайык үнсүздөр да эринчил мүнөзгө ээ болот. (Ахматов Т. К., Мукамбаев Ж., *Азыркы кыргыз тили. Фрунзе, 1978, 44-б.*)

Бул жердеги маани топтоочу негизги сөздөр: *сингармонизм, үндүү, үнсүз, айтылыш, угулуш, фонетикалык ыргак, тилдик норма, тил алды, тил арты, түпчүл, таңдайлашуу, түрк тилдери, эрин күүсү, айырмалануу, ылайык, кыргыз тили*. Ушул негизги сөздөрдүн айланасында сүйлөм түзүлүп, сингармонизм жөнүндө маанилүү ой айтылып жатат. Мындай каражаттарды **маани топтоочу семантикалык лексемалар** деп атайбыз.

Көркөм тексттерде мындай активдүү семантикалык лексемалар ар түрдүү болот, б. а., синонимдердин, өтмө маанилүү сөздөрдүн, фразеологизмдердин колдонулушу көркөмдүк үчүн тандалып алынса, антонимдер ажыратуу же бириктирүү, анализдөө же синтездөө, салыштыруу максатында пайдаланылат.

Тексттин структуралык түзүлүшү баяндоодон (автордук же кейипкердик), сүрөттөөдөн (жара-

тылыштык, кубулуштук, жагдайлык, интерьердик (үй ичин, адамдын тышкы келбетин жана мүнөзүн ж. б.), автордук же кейипкердик ой жүгүртүүдөн, б. а., кайсы бир маселени чечүүгө карата болгон мамиледен турат. Көркөм стилдин ичинен драмалык жанрда гана бул сыяктуу структуралык түзүлүш башкача чечилет.

Драмалык текст сахна үчүн ылайыкталып жазылгандыктан, актерлордун алып чыгуусуна арналат, көрүүчү менен түздөн-түз катышта болгондугуна байланыштуу баяндоо жана сүрөттөө каармандардын кыймыл-аракети, декорациялык жасалгалары менен чечилет. Ошондуктан, ал жанрда ремарка (автор тарабынан кыймыл-аракетке, жасалгага багыт берүүчү кеби: сахнадан тоо, андан бери айыл, анын четиндеги бак арасындагы үйдүн короосу көрүнүп турат; эшиктен шашып жаш кыз кирип келет; колунда бир букет гүлү бар; байбиче ордуна тура жөнөйт ж. б.). Бул жанрда диалог кеби активдүү болот да, автордук ой жүгүртүү кейипкердин ички жана тышкы монологу аркылуу ишке ашат.

3. Төмөнкү тексттерди окуп чыгып, кыргыз элинин оозеки мурастарынан өзүңөр билгендерден, ата-энеңерден сураштырып, жыйынтыктап чакан текст түзгүлө. Аны класста талкуулап, жанрдык стилин аныктагыла, тарбиялык маанисин түшүндүргүлө. (Булар З. Бектеновдун «Эне тилден гүлдесте», «Мектеп», 1989, китебинен алынды.)

I. Баланын эң биринчи жакын кишиси – эне. Ак ороого ороп, ак мамасын берип жатып:

Айланайын, ай сары,
Жабыгымдын жапсары,
Жапкан нандын ортосу,
Жүрөгүмдүн толтосу.
Аппак бөпөм, ыйлаба,
Ата-энеңди кыйнаба.
Уктай койчу, бөбөгүм! –

деп, бешик ырын ырдап уктатат.

Көкөтөйдөй сөз тапкан
Чечен болор бекенсиң?
Көпкө чейин баспаган
Бечел болор бекенсиң?
Сал билек, сал билек,
Сары майга мал билек!
Кунан койду сой билек,
Куйругуна той билек! –

деп эркелетет атасы.

II. Жылкы, кой, уй, төө, чычкан, ит, доңуз, улуу, барс, коён, мечин, жылан – баары чогулуп алып: «Жыл башы мен болом» – деп, ар кимиси өз жүйөсүн айтып талашыптыр.

Чычкан байкуштун айтарга жүйөсү жок, куулук менен ойлоно баштаптыр: «Мындай талашуудан эч пайда чыкпайт. Андан көрө баарыбыз жылдын келишин карап туралык. Кимибиз жылды биринчи көрсөк, ошонубуз жыл башы бололу», – дептир.

Төөнүн бою бийик болгондуктан, чычкандын сөзүн кубаттаптыр. Ошентип, жылдын келишин баары жарданып карап турганда, чычкан төөнүн өркөчүнө чыгып алып, келе жаткан жылды баарыдан мурда көрүптүр да, жыл башы болуп алыптыр. Боюна ишенип алып, төө жылдан куру жалак калыптыр.

Жылдын аттары: **чычкан, уй, жолборс, коён, балык, жылан, жылкы, кой, маймыл, тоок, ит, доңуз.**

Мына ушуга байланыштуу адамдын мүчөл жылдарын эсептейт. Адам он экиге толуп, он үчкө кадам койгондо – бир мүчөлү, жыйырма төрткө толуп, жыйырма бешке аяк шилтегенде – эки мүчөлү, отуз алтыга толуп, отуз жетиге аяк шилтегенде – үч мүчөлү... болот.

Кыргыздардын түшүнүгү боюнча, адам ушул мүчөл жылдарында ооруп калышы мүмкүн деп ойлошуп, мүчөл жылдарында мал союп, түлөө өткөрүшкөн.

Кыргыздын мына ушул салты өтө туура. Адамдын туулган күнүн жыл сайын белгилеп, убара болуунун кажети жок.

III. Адамдын беш манжасы үч түрдүү аталат:

1. Бармак, сөөмөй, ортон, аты жок, чыпалак.
2. Баш бармак,
Баделеки сүйрү баш.
Ортон эки чакилик,
Ою башы солтоной,
Кичинекей мөнтөнөй.
3. Баш бармак,
Бадал жүрөк,
Ортон оймак,
Оюу чиймек,
Чыйп-чыйп чыпалак.

IV. – Жүргүн, буудай, алтын чыккан жерге барып өсөлү, – деди арпа.

– Мурутун узун болгону менен акылың кыска экен, арпам! Биз эмне үчүн алтынды издеп барабыз? Алтын бизге өзү келет! – деди буудай.

Илгери бир ачарчылыкта кичинекей жерге эгин айдаган бир кедей ачкачылыкка учурабай аман калып, алтын, күмүшү көп бай ачкадан өлүп бара жатып:

– Арпа, буудай – аш экен, алтын, күмүш – таш экен! – деп көз жумган экен.

4. Төмөнкү тексттик үзүндүдө белгиленгендей, үч маани, бир маңыз бар (маани алынып турат). Андагы маани түзүүчү активдүү лексемаларды бөлүп, көркөм сөз каражаттарын тапкыла. Диалог менен монологду өз ара байланыштырган каражаттарын белгилегиле. Монологдун ички жана тышкы түрүн: ой толгообу, ой жүгүртүүбү айтып бергиле. Стилдик жанрын айткыла.

– Ата, нике деген эмне?

– Нике деген нике, – деди атам, – киши аял алганда нике кыйылат. Экөө чогуу жашасын, урушуп-талашпай ынтымактуу өмүр сүрүшсүн деп кыйылат. Бири-биринен айнып кетишпесин дейт. Эми бири-бирин таштабашы керек, таштаса күнөө болот...

– Ата, абышка да аял алабы?

Мен атамдын артынан келатып, Кудайберди атанын ыйлаганын эстедим. Эмне экенин билбейм, чу дегенде

эле эсеме ушул келди. Бир күнү биз эшиктин алдында ойноп олтурсак, ылдый жактан чуу чыгып калды. Алда катыгүн ай-ээ, үзүлгөн экен ээ! – деди да, апам жүгүргөн бойдон кетти. Артынан биз да чымын-куюн болуп жөнөдүк. Барсак, Кудайберди ата өкүрүп-бакырып ыйлап жатыптыр. Сакалынан жаш куюлуп, таягы менен жер сабап жатат... Мен чоң кишилер ыйлабайт го деп ойлочумун. Кудайберди атаны көргөндө коркуп кеттим. Адам, чопчоң адам да ыйлайбы, ата? – деп сурадым атамдан кийин. «Адамдан ажыроо кыйын, балам», – деген атам. Кишинин бул дүйнөдө өлгөнү жамандын жаманы экендигин мен ошондо биринчи билдим. Чоң кишилер, атүгүл, абышка-кемпирлер да, көздөрүнөн жаш чубуртуп боздоп ыйлаарын мен ошондо биринчи жолу билдим... Ошол Кудайберди ата бүгүн күнөөлүү адамдай жер карап, бир кара кемпирдин жанында отурат.

...Беш-алты жыл өтпөй, Кудайберди атанын дагы эле баягысындай өкүрүп-бакырып боздогонуна күбө болдум. Бир күнү мектептен келсем, апам: «Алда кокуй күн ай, акемдин шору каткан тура!» – деп ыйлап отуруптур. Сөөгүн жашырганда мен да бардым. Сөөк койгондо атам көбүнчө мени жанына ээрчитип алчу. Мен да чоңдор менен чогуу топурак салчумун. Топурак!.. «Ченебеген киши эле», – деди атам үшкүрүп, – эми Кукеме кыйын болуп калды». Таап айткан окшойт, жыл айланбай, Кудайберди атаны да ээсине бердик, ал азыр кемпирлеринин катарында жатат. (Б. Усубалиев)

Байкадыңарбы?

Диалог жалаң гана кейипкердин өзүнүн сөзү, ал эми: *деди атам, деди да, деп сурадым, деген деп ыйлап отуруптур, деди атам үшкүрүп* деген автордук кептер негизги окуя түзүүчү каражат болду.

Бул жерде кептин баяндоо түрү апасынын кыймыл-аракетин, Кудайберди атанын кейип, ыйлап, боздогонун образдуу-эмоционалдуу сөздөр менен сүрөттөгөн кептин сүрөттөн түрү «Адамдан ажыроо

кыйын...»; Кишинин бул дүйнөдө өлгөнү жамандын жаманы; ченебеген киши эле сыяктуу кептин ой жүгүртүү түрү жана жыйынтык чыгаруу бар.

Тышкы монолог текстке түздөн-түз катыша тургандыгын, ички монолог айтуучунун сыртына чыкпай ойлогон ою боюнча кала бергендигин байкадыңарбы?

5. Тексттеги көркөм каражаттарды бөлүп, анын ордуна түз маанидеги синонимдерин коюп көргүлө. Көркөм стилдин жанрына туура келеби, ыр касиетин сактайбы, айтып бергиле. Поэтикалык ыр саптары сүрөттөөбү, кубулушту берүүбү, окуябы түшүндүргүлө. Маани топтоочу сөздөрдү тапкыла.

Агарып нурдуу атты таң,
Ар бир жанда шаттуу таң.
Музыкадай зуулатып,
Молдо торгой чалды аң.
Коргошундай көйкөлүп,
Терметилди жыргап жан.
Эркеленип жел аргы
Чөптүн башын ыргаган.
Тунук булак шылдырайт,
Сырын айтып жылгадан.
Буруксуган атыр жыт,
Тегеректи чулгаган.
Таңшыган бакта булбулу
Бир басылып, тынбаган.
Бак-дарактар шуулдап,
Таң күүсүнө ырдаган.
Тур деп кабар бергенсип,
Добуш чыгат турнадан.
Кош айтышып түн менен
Көлдө бака чардаган.
Таарынып таңда басылган,
Түн ырчысы бабырган.
Мемиреген табият,
Эрте туруп эмгекчи,
Иш кылууга камынган.

(К. Тыныстанов)

6. Төмөнкү текстти окуп чыгып, белгиленген сөздөрдү сөздүн маанилеринин бөлүнүшүнө карата (түз жана өтмө) ажыраткыла.

Сүт – бул алмаштыргыс тамак. Маалыматтарга караганда нечен кылымдардан бери якут, казак, кыргыз, кыпчак жана башка элдер жер которуп, көчүп жүрүшкөн. Алар сүттөн быштак, айран, эжигей, курут, сүзмө, кымыз жана башка тамак-аштарды даярдашып, азыктанып келишкен. Сүт – кичинекей наристеден тартып, чоң кишиге чейин, алардын алмаштыргыс тамагы.

Академик И. П. Павлов сүт тамак продуктуларын пайдалануудагы өзгөчөлүктөрүн артыкча белгилеп кеткен. **Биринчиден**, анын жеңил сиңимдүүлүгүн, экинчиден, тамак-аш сиңирүүчү дене бөлүктөрүнүн иштешин жөнгө салып, бир калыпта алып жүрүүсү менен айырмаланарын белгилеген. Сүттөн даярдалган азык-заттардын сиңимдүүлүгү 95–98 пайызга жетет. Андай касиет башка тамак-ашта болбойт. Мисалы, тамак ичердин алдында же ичип жатканда, аз гана өлчөмдө сүт ичип койсо, тамак сиңирүүчү бездердин иштеши күчөйт. Сүт адамдын табитин ачат. «Аш жебей туруп, анын сиңээрин ойло» дегендей, тамактын сиңимдүүлүгүнө көңүл буруу зарыл.

Жалпысынан алганда, сүттө орто эсеп менен 13 пайызга жакын кургак зат жана 100дөн ашуун ар түрдүү заттар бар. Сүттүн эң маанилүү тутумдук бөлүгү каймак, камкаймак болуп эсептелет. Сүттө белоктордон тышкары, анын майы адамга пайдалуу. Бардык эле малдын сүтүнүн майлуулугу бирдей эмес. Алсак, койдун сүтүндө – 5–6, буйволдукунда – 7–8, төөнүкүндө – 4–7, бээникинде – 5–7, бугундукунда – 22,5 пайызга чейин май болот.

7. Төмөнкү үч теманын бирөөнө дилбаян жазгыла. Керектүү адабияттардан пайдалангыла. Оюңардын өз ара байланышына, ыраатына көңүл бургула: 1. «Жамийладагы» Садык менен Сейиттин ортосундагы конфликттин берилиши, андагы диалогдун текст түзүүчү мүмкүнчүлүгү. 2. «Жээренче чечен»,

«Акыл Карачач» жомогундагы кыргыздын чечендик кепке, улуттук көркөм сөзгө баа берүү кудурети. 3. Жаратылышты коргоо – бүгүнкү күндүн милдети.

Тексттеги баяндоону, сүрөттөөнү, ой жүгүртүүнү ажыраткыла.

Илгери Жаныбек хандын тушунда, Асан кайгы аттуу боорукер адам жашаган дешет. Ал абдан боорукердиги менен эл оозунда ылакап катары: «Бул бир Асан кайгы», «Асан кайгы болуп калганбы?» – деп айтылып калган. Ал адам жер үстүндөгү тирүү жандыктардын бардыгын аяп, ал тургай басып алып, кумурска, курттарды өлтүрдүм го деп кейүүчү экен.

Жер түбүндөгү ийининен кара чаар жылан күн табын өзүнө сиңиргени, бир чети, кабышкан курсагына чымын-чиркей күсөп, караңгылыктан жарык жакка – жер үстүнө чыкты. Жыты буруксуп турган гүлдүү чөптөрдү аралап, такырайган ачыкка чыгып, башын коомай көтөрүп, туш-тарабына көз агытты. Ушул жыландарга эле кыйын. Соймоңдоп жер астынан араң чыкса, бу жактарда да бейкапар боло албайт. Душманы көп. Шыбырттаган добуштан качып, дүбүрт тыңшаганы тыңшаган. Бу жолу тобокелге салып, ийрелеңдеген узун денесин жыйрып, тоголонуп, күндүн аптабына денеси эрип, өзүн ага тосуп, көшүлүп баратты...

Бир убакта коркунучтуу добуш жакындап калганын сезип, узун денесин чубап, чөп ичин көздөй шашып калды. Дүпүрөгөн көп добуш жакындагандан жакындап, калдайган бир кара нерсе такырайган жолдон чыгара койбой белден басып өттү. Кийинкиси куду башын туштап келип, анан жылан жыйрыла берерде, баягы баскан жердин жогорураагын кырча койду. Заары чыккан жылан тилин соймоңдотуп, тиштөөгө үлгүрбөдү. Жанталашып, көзү тумандап, денеси эки жерден бөлүнүп, же калып калбай илээшип, эптеп жан далбаска түшүп, өлгүсү келбей, жарааты ооруп сыздатып, жаны жер тартып баратты...

Ошол мезгилде тоонун боорунда жол менен кыңылдап ырдаган Асан кайгы:

Казы керттип, жал чайнап,
Хандар өтөт дүйнөдөн.
Кара жарма жалмалап,
Биз да өтөбүз дүйнөдөн.
Суу кадырын ким билсин,
Суусап келип канбаса.
Ат кадырын ким билсин,
Ашуу ашып көрбөсө.
Жер кадырын ким билсин,
Көчүп-конуп көнбөсө.
Эр кадырын ким билсин,
Жоого түшүп көрбөсө, —

деп келе жатып, бут алдында алсырап жаткан жыланды тебелеп ала жаздады.

— Ой, жыланым, эмне болгонсуң? — Ал чөгөлөп отура калды. — Не болгонсуң? Атаа-а, Жаныбектин жигиттери болбой кал. Белиңди мертинтип, далыңдан оё баскан турбайбы? Ушул Кудай Тааланын өзү менен өзү болуп жүргөн макулуктарынын жазыгы не эле? «Мейли эми. Жамап берем... Кел, калтама түш...» (*Мурас.*)

Мына бул Асан кайгынын жыланды аяган бир гана жерин көрүп турабыз. Ал адам жаратылыштагы бардык нерсе адам тарабынан аялуу болуш керек. Эч нерсе зыянга учурабаш керек деген аяр сезими менен жашап өткөн дешет. Дайым көтөрө жүрүүчү кабына жарадар жаныбарларды дарылаганын дарылап, дарылабаганын салып алып, үйүнө ала келип айыктырып, аяктантып коё берчү экен. Тоо-таштарды аралай жүрүп, сынып калган арчанын, бадалдын бутактарын кайра ордуна келтире таңып, калыбына келтирчү дешет.

Акыры Жаныбектин жигиттери аңчылыктан жолу болбой, Асан кайгыны кармап келип, колу-бутун кайрып, кыйноого алганда да кейибестен мындай деген экен:

— Ыракмат, хан. Бу дүйнөдө кумурсканы тебелеп кетсем, куртту билбей басып өткөн болсом, ошол күнөөм үчүн сиздин кыйнооңуз менен жанып кетээр.

Кумурска деген алсыз. Бутка туш келсе, тебелеп кетесиң. Ыракмат, ханым, айыбымды жуудум.

Бирок элде:

«Жатарына жайы жок,
Көрөрүнө көзү жок,
Чымын байкуш кантти экен?
Таразасын көтөрүп,
Тарбаңдаган шор тумшук,
Таш бака байкуш кантти экен?
Боору жерге жармашкан,
Баса албаган балчыктан
Бака байкуш кантти экен?
Куйругу жок, жалы жок,
Кулан байкуш кантти экен?
Боорунда буту жок,
Жылан байкуш кантти экен?
Оргон, жыйган чөбү жок,
Эчтемеге эби жок,
Доңуз байкуш кантти экен?
Кирерге эшиги жок,
Корголоорго тешиги жок,
Коңуз байкуш кантти экен?
Ээси жок багарга,
Элик байкуш кантти экен?
Жерге, сууга батпаган
Жейрен байкуш кантти экен?» –

деген ыры калды.

Асан кайгы бабабыз жөнүндөгү адабияттарды, анын ырларын окуп отуруп, азыркы адамдардын, биздин замандаштарыбыздын боорукерлиги, акылмандыгы кайда кеткен дегим келет. Чын эле бизди курчаган табият, жаратылыш, макулуктар ким үчүн? Эгерде алар адам үчүн, анын акыл-туюусу менен пайдаланууга татыбаса, биз баалабасак, анан ким баалайт?

8. Текстти окуп чыгып, сүрөттөө менен баяндоонун чегин ажыраткыла. Ар бир сүйлөмдүн ортосун байланыштыруучу сөздөрдү тапкыла, көркөм каражаттарын белгилегиле.

Курманжанды кош ак боз ат чегилген үлпүнчөктүү араба ичинен колтугунан Повало-Шыйковский төрө өзү сүйөп, жерге түштү. Элдин шыбыры шыбакты шыбыраткан майда желдей желпине жүрүп барып, кайра дымый калды. Курманжан кадимки ак паашанын Ташкенге койгон санжыргалуу төрөлөрүнүн кабыл алуусуна келген сыяктуу башында ак илеки, жакасынан бүт өңүрүн тегерете кундуз кармаган кызыл кымкаптон кийип келди. Сылыктык үчүн төрөгө ооз учунан ыракмат билдирип, ошончо көпчүлүккө өйдө карап бир тиктебей, жарыла салам айткан элге үнсүз баш ийкей баягы жупуну, саал эңкейе баскан сөөлөтүндө жай өттү. Дардын тушуна бет маңдайына эшик-төрдөй жерге катар секи коюлган экен. Дайыма төргө өтүп келген көнүмүшүнөнбү, же төрөгө атайын дымак көрсөткөнүбү, ортодогу чоң орунга келип отурду.

«Айымдын дагы эле бир билгени бар окшойт? Ак тилегинин белгиси кылып, ак боз ат чегилген араба менен келди го? Көңүлү да тынч окшойт. Кабатыр кейпи көрүнбөйт. Же төрө көзүнө мүнкүрөбөйүн, сыр алдырбайын дегениби?..» – деп турушту кай бири ичинен. (Т. Касымбеков)

9. Тексттеги кептин түрүн ажыраткыла (баяндообу, сүрөттөөбү, ой жүгүртүүбү). Абзацтардын ортосундагы байланыштарды белгилегиле.

«Ким билбейт, жайдын толгон кезиндеги август түндөрүн! Асмандагы жылдыздар алыс турганы менен ар бири өңүнө чыгып, алаканга салгандай, ар бири өзүнчө нур төгүп, чет-четинен бүлбүлдөгөн күмүш кыроо чалып, асмандын тигил капталы бул капталына чейин жайнап, кири жок жадырап карашат.

Жылдыздар ушинтип толгондо, биз капчыгай аралап келе жатканбыз. Аттар салкындап, үйдү көздөй көңүлдүү жортууда. Араба кычыр-кучур дүңгүрөп, ташка тийген такалардан учкун чагылат. Капчыгайга сырттан келе берген сыдырым талаанын алда кайсы жеринен бүрдөгөн эрмендин кермек-ачуу чаңын учуруп,

аңызда шамалдап жаткан самандын билинер-билинбес коңур жытын лепилдетип, жол катары шыраалжын буруксуп, ушунун баары жерге жибиген анын жытына аралашып, адамды энги-деңги мас кылгансыйт. Жел үстүнө үңүлгөн аскалар кыйгач көлөкө таштап, нары сайдагы бадалдын арасында Күркүрөө жаны тынбай алдастайт. Тээ артта калган темир жолдо поезддер көпүрөдөн нары өтүп, бери өткөн сайын жаңырык ээрчитип, гудокторду алыска-алыска созолонтот».

(Ч. Айтматов)

10. Тексттеги кеп түзүлүшүн түшүндүргүлө. Диалог менен монологдун, ой жүгүртүүнүн ортосундагы байланыштарды аныктагыла.

...Бир күнү үйдө отуруп, мектептин дубал газетасы үчүн сүрөт тартып жатат элем, апам да мештин жанында от жагып отурган. Бир убакта эшик шарт ачылып, үйгө купкуу болуп сурданган Садык акем кирип келди. Ал мени көздөй жулкунуп басканда, желбегей жамынган шинели учуп түштү.

– Муну ким тарткан? – деп, ал чоң барак кагазды бетиме сунду. Кагаздагы сүрөттү көргөндө үрөйүм учту. Бул менин баягы кырманда Данияр менен Жамийланы калем менен тарткан сүрөтүм экен. Алар мени ушул учурда тике карашкандай болушту. Ай, Жамийла ай, муну кантип таштап кетти экен? Үйдүн бир жерине бекитип коюп, ошо бойдон унутуп калган го!..

– Мен тарткан элем! – дедим.

– Булчу, бул ким өзү?

– Данияр!

– Бузуксуң сен! – деп калчылдаган Садык акем сүрөттү майда кылып тытты да, жерге тебелеп, эшикти шарт жаап, сыртка чыкты.

Үйдүн ичин көпкө тунжураган сүрдүү тынчтык бийледі.

– Сен билчү белең? – деп сурады бир убакта апам.

– Ооба, билчүмүн.

Апам мешке жөлөнө калып, мени ушундай бир кыжаалат болгон көз караш менен телмирип тиктегенде, биротоло чабар бармакты чабайын деп:

– Мен алардын сүрөтүн дагы тартам! – дедим.

Апам унчуккан жок, башын кайгылуу чайкап төмөн түшүрдү.

Жерде тытылып жаткан сүрөттү карап, ичимди өрттөп куйкалаган ызага чыдабай жаттым. Мейли мен биздин үй-бүлө, биздин уруу үчүн «бузуку» болоюн. Адамдык чоң чындыкка мен кыянаттык кылган жокмун. Турмуштун чоң чындыгына мен акыр аягына чейин адилеттүү болгом. Менин мына ушул ак ниеттүүлүгүмдү эч ким билген эмес. Аны элге айтууга болбос эле. Анткени башкалар түгүл, жанымдай көргөн өз энем да мунун маанисин түшүнбөс эле.

Апам унчукпай отура берди. Жанагы ыза болгонума көзүмө жаш имериле түшкөн окшойт, жерде чачылган сүрөттүн үзүндүлөрү айлампа сууга аккансып, каалгып жатты. Жана Данияр менен Жамийланы сүрөттөн тирүү сыяктуу көргөн учур мээме ушунчалык кадалган экен, көз алдыма баягы август түнүндөгү гүлдөгөн талаа келип, Даниярдын от менен жалын алып шаңшыган обону кулагыма угулгансып жатты. Жамийла менен Даниярдын ошондогусун эстеп, муңайыңкы жылмайып отурдум. Алардын айылдан кеткендегисин эстегенде жүрөгүмө кайрат толуп, мен дагы ошолор сыяктуу өз таалайым үчүн кыйын жолго чыгууга тайманбай бел байладым.

– Мен окууга кетем! – дедим мен апама. – Сүрөтчү болгум келет, сүрөтчүнүн окуусуна барам, атама да ушуну айтып кой... (Ч. Айтматов)

§ 6. КЕПТИН СТИЛДЕРИ

Тил коомдо пикир алышуу, иш жүргүзүүчү кызмат аткара тургандыгын билебиз. Ошол кызматына карата, мүнөзүнө карай ар кыл стиль жараларында мурунтан бери окуп келе жатабыз. Эгерде көркөм стилде жаралган текст окуучуга эстетикалык, адептик тарбия татым берүү менен көркөм рухун калыптандырууну максат койсо, расмий жана расмий эмес иш кагаздары мамлекеттик мекемелер менен адамдарды байланыштырып, мамлекет менен мамлекеттин ортосундагы ж. б. мамилелерди тейлейт жана жөнгө салат.

Адабий тил (оозеки жана жазуу түрү) – бул радио менен телекөрсөтүүнүн, газета менен журналдын, адабияттын, маданият менен мамлекеттик мекемелердин тили. Жакын досторубуз, эне-аталарыбыз менен пикир алышканда, атайын иштиктүү кырдаалдагы сөздөрдү, сүйлөмдөрдү тандабайбыз. Тескерисинче, расмий-иштиктүү же илимий максаттагы иштерди баяндоодо жөнөкөй пикир алышуучу сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн тизмегин колдонбойбуз. Маселен, газетадан алсак: *«Экономикалык реформага келсек, мында али көп нерсе алдыда. Бааларды реформалоо, дүң соода, дегеле финансылык жактан жакшыртуу маселелери – булардын баары эң ири, эң оор катмарлар. Мында эң башкысы, экономиканын калган бөлүгү чарбалык эсепке өтөт» («Кыргыз Туусу»)*. Бул ойду оозеки сүйлөшүүгө айландырсак, анда мындай болушу мүмкүн. *«Экономиканы кайра карап чыгуу үчүн бааны өзгөртүңүз, соода менен эсеп-кысапты кайрадан түзүңүз керек. Буларды жасоо кыйын го. Анан калса чарбалык эсепке баарын өткөрүшү керек»*.

Көпчүлүк сөздөр, сүйлөмдөр жазуу жана оозеки кепте, көркөм жана публицистикада, окуу-илимий жана иштиктүү стилдерде бирдей учурай берет. Мындай тилдик формалар бейтарап стилди түзөт: *кыш,*

жай, мектеп, китеп, газета, таза, жаңы, эски, жашоо, иштөө, эртең, жакшы, бекитет, ачат, мен, сен, биз, ал ж. б. Сүйлөм мүчөлөрүнүн түз орун тартибинде жайланышы, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн катышуусу, ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсү сыяктуу сүйлөм курулуштары да бейтарап стилге тиешелүүлүгүн айгинелейт. Мындай бейтарап стилге мүнөздүү болгон, колдонууга ийкемдүү сөздөрдөн, сүйлөмдөрдөн, сөз айкаштардан тышкары колдонуу мүмкүнчүлүгү чектелген мүнөздөгү сөздөр да учурайт.

Демек, эң жөнөкөй кат жазышуудан баштап, илимий иштерге, газеталык материалдарга, иш кагаздарына чейин өз максатына ылайык сөздөр тандалып, оюнун ырааттуулугу, сүйлөм түзүлүшү, ал тургай, айрым учурда тышкы жазылыш формаларына чейин бири-биринен өзгөчөлөнүүчү стилдин түрлөрү бар. Андыктан стилдин ар биринин бөлүнүшүнүн чектери болуу керек. Аны мындайча элестетүүгө болот:

– жазылып жаткан маалымат же айтылып жаткан билдирүү кандай максатты көздөйт (адамдардын өз ара пикирлешүүсүбү, андай болсо коомдук жайдагы иш абалы боюнчабы; адам менен коомду байланыштыруучу мүнөзгө ээби ж. б.);

– маалыматталуучу нерсенин жаратылуучу жана тароочу чөйрөсү;

– маалыматтын берилиш максатына, аны жаратуучу автордун атайын максатка карата тандап алган сөздүк кору, ага карата тандап алган стилге ийкемдүү сөздөрү, сөз айкаштары, сүйлөмдүк курулуштарын баяндоонун ыкмалары ж. б. стилдерди бири-биринен өзгөчөлөп туруучу ыкмаларга, чектерге бөлүштүрөт.

§ 7. РАСМИЙ ИШ КАГАЗДАРЫ БОЮНЧА БИЛИМДЕРИН СИСТЕМАЛАШТЫРУУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУ

Расмий иш кагаздары мамлекеттик, эл аралык деңгээлдеги иш чөйрөлөрүн тейлесе, расмий эмес иш кагаздары күнүмдүк иш чөйрөлөрү үчүн кызмат аткарат. Расмий иш кагаздарын билдирүү максатында өкмөт башчыларынын кабарлоо бөлүмү тарабынан баян этилет.

11. Президенттин Жарлыгынын мазмуну менен таанышкыла. Жарлык менен мындай билдирүүнүн айырмасын байкагыла.

Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен маданият жаатындагы сиңирген эмгеги жана көп жылдык ак ниет иши үчүн эмгек ардагери **Сагинбаева Уруяпса «Даңк» медалы** менен сыйланды.

Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен илим жаатындагы сиңирген эмгеги үчүн төмөнкүлөргө **«Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер»** деген ардактуу наам берилди:

Аттокуров Сабыр Аттокуровичке – тарых илимдеринин доктору, профессор;

Караев Өмүркулга – тарых илимдеринин доктору, профессор.

Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен базар экономикасынын шартында үзүрлүү иши үчүн **«Акун» жоопкерчилиги чектелген коомдун башкы директору Турсунбеков Чыныбай Акунович Кыргыз Республикасынын «Ардак грамотасы»** менен сыйланды.

Кыргыз Республикасынын Президенти Ата Мекенди коргоочуларды Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыктары менен сыйлоо жөнүндө Жарлыкка кол койду. Ага ылайык Ата Мекенди коргоодо эл аралык террорчуларга каршы күрөштө көрсөткөн жеке эрдиги үчүн төмөнкүлөр сыйланышты:

«Эрдик» медалы менен:

Жайлообаев Баишбек Садаваевич – полковник;

Коңурбаев Макамбай – милициянын полковниги;

Султанов Курманбек Матиевич – полковник;

Супатаев Асангул Аманович – полковник;

Шадыбеков Касымбек Арызбекович – милициянын улук сержанты (көзү өткөндөн кийин).

12. Мугалимдин тапшыруусу менен расмий эмес иш кагаздарынын үлгүсүнө салып ар кандай көнүгүүлөрдү иштегиле.

Расмий эмес иш кагаздары

Расмий эмес иш кагаздарына ишеним кат, түшүнүк кат, мүнөздөмө, арыз, маалым кат ж. б. кирет. Алар коом менен адамдарды, адамдар менен мамлекеттик мекемелерди, ошондой эле адамдар менен адамдарды байланыштыруучу кызмат аткарат.

Т ү ш ү н ү к к а т иш кагаздарынын башка түрлөрү сыяктуу эле турмушта кеңири колдонулат. Түшүнүк кат жеке адамдын, тиешелүү уюмдун же администрациянын жетекчилеринин бирине багытталат да, аткарылган иштин жыйынтыгы же аткарылбаган жумуштун себеби көрсөтүлөт.

Бул жерде образдуу, эмоционалдуу сөздөр колдонулбайт. Анткени түшүнүк катты жазууда көркөм боёкчолуу сөздөрдүн, ойдон чыгарылган каармандардын, жаратылыштык сүрөттөөлөрдүн зарылчылыгы жок. Ошондуктан болгон иш кыска, так түшүндүрүлүп, айтылуучу ойдун негизи гана жазылат. Түшүнүк кат жазган адамдын колу, күнү, айы, жылы менен күбөлөндүрүлөт.

Түшүнүк каттын даяр мөөр басыла турган бөлүгүнө белгилүү уюмдун аты, анын жетекчиси жана түшүнүк катты жазып жаткан адамдын иш абалы жазылат. Ал атайын үлгүдө, жазылып жаткан барактын оң жак бөлүгүнө толтурулуп, каттын маз-

муну жазылган бөлүктөн бөлүнүп турат. Ал эми сол жагындагы ачык бөлүк мекеменин иш жүргүзүү ыңгайына, каттоо үчүн (регистрацияга) калтырылат.

ТҮШҮНҮК КАТ

Дыйкандарга кол кабыш көрсөтүү максатында, «Ак-Терек» айылынын 20 га аянтындагы жашылчаларын сабактан тышкаркы мезгилде жыйнап бердик. Ага 7-, 9-класстардын окуучулары катышты. Жыйналган азык-түлүктөр чарбага өз убагында тапшырылды. 9-класстын үч окуучусу: Бердикеев Алмаз, Турусов Бакыт, Касымов Таланттар жумушка чыгууну себепсиз үзгүлтүккө учуратышып, эмгек тартибин бузушту. Окуучулар жамааты жогорку аты аталган балдардын тартибин карап чыгууну талап кылат. Мындан тышкары Байтемирова Асел ооругандыгы жөнүндө маалымат катын тапшырды.

Дүйшөкеев Данияр
18. 10. 2012.

Түшүнүк кат сыяктуу билдирүү (рапорт, маалымат) бири-бирине окшош келип, ишкананын, мекеменин, уюмдун, адамдын конкреттүү эмгек мүнөзүнө, тармактын өзгөчөлүгүнө карата түзүлөт да, атайын алынган сөз каражаттары болот. Мисалы, айыл чарба шаймандарын ремонттоодо кетирилген кемчиликтер болсо, ага керектүү техникалык каражаттардын аты, анын тетиктери, паспорттук аталыштары кошо камтылуу менен техникалык терминдер колдонулат. Мындай учурда номенклатуралык аталыштар жалпы элге түшүнүктүү тилде жазылып, ага тилдин грамматикалык формалары жалганат.

Токтомдордо, чечимдерде, арыздарда, актыларда ж. б. мекеме менен мекеменин, адам менен коомдун өз ара байланыш-катышын камсыз кылып туруучу

расмий иш кагаздарынын өзүнө тиешелүү тышкы кейпи, жеке өзүнө гана мүнөздүү болгон сөздөрү, сүйлөм каражаттары бар. Ал сыяктуу иш кагаздарына ылайык терминдери жана калыпка салынган сөз айкаштары иштиктүү стилдин өзгөчөлүгүн бекемдейт: токтом кылат, чечим кабыл алат, резолюция чечүүнү талап кылат, кол коюучулар, акт, ишеним кат ж. б. сөздөр, сөздөрдүн айкашы расмий иштиктүү стилдин өзөгүн түзөт. Иштиктүү стилде образдуу, көркөм бөкчөлүү сөздөр колдонулбайт.

Төмөндө түшүнүгүңөрдү бекемдөө үчүн, айрым иш кагаздарынын болжолдуу үлгүлөрү берилди.

ИШЕНИМ КАТ

Мен, Белеков Аскар Аземович, ушул ишеним катты Тилеков Таалай Садыковичке беремин. Анткени ооруп калгандышыма байланыштуу убактылуу ооруканада жаткандыктан, март айынын стипендиясын алып коюуга ишеним көрсөтөм.

Тилеков Таалай Садыковичтин өзүн күбөлөндүрүүчү кагазы катары паспорту, анын номуру (I-TE № 388654, дайын-дареги Бишкек шаары, Чалдыбар көчөсү, 32) берилет.

Белеков А. А.

(Ишеним катты окуу жайынын (мекеменин) жетекчиси колу жана мөөрү менен бекитет.)

Мекеменин штампы

Каттоо №

МААЛЫМАТ КАТ

Берилет бул маалымат кат Белеков Аскар Аземовичке, анткени ал Кыргыз мамлекеттик медициналык академиянын I курсунда дарылоо факультетинде окугандыгы анык.

Окуу мезгилинде бардык сабактарынан «эң жакшы» деген баага жетише алгандыктан, академиянын атайын бөлүнгөн стипендиясына көрсөтүлгөн.

Кыргыз мамлекеттик медициналык
академиянын дарылоо факультетинин
деканы, профессор (Ф. А. А.)
Мекеменин аты, жетекчинин аты-жөнү

Дарылоо факультетинин биринчи курсунун
студенти *Белеков Аскардан*

ТҮШҮНҮК КАТ

Эне-атам пенсия жашында болгондуктан, алардын күзгү жумуштарына, башкача айтканда, жер-жемиштерин жыйнап, чөбүн чаап берүүгө кол кабыш жасаган элем. Ошондуктан студенттердин күзгү айыл чарба жумушуна катыша албай калгандыгым жөнүндө түшүнүк кат беремин. Эне-атамдын пенсия жашында экендигин күбөлөндүргөн маалымат катты түшүнүк катка кошо тиркейм.

Белеков А.

МҮНӨЗДӨМӨ

Белеков Аскар 2006-жылы медициналык академиянын дарылоо факультетинин 1-курсуна өткөн. Окууга өткөндөн бери өзүнүн окууга болгон жөндөмүн көрсөтө алды. Окуу семестринде бардык экзамендерин «4» жана «5» деген бааларга ийгиликтүү тапшырды.

Факультетте коомдук иштерге активдүү катышат. Жаштар уюмунда жетектөөчү кызмат аткарат.

Мүнөзү токтоо, оор басырыктуу, адамдар менен тез эле тил табыша алат.

Мүнөздөмө талап кылынуучу жайга берилет.

Дарылоо факультетинин деканы (Ф. А. А.)

Катчы (Ф. А. А.)

АКТ

Биз, төмөндө кол коюп, акт түзүүчүлөр, Белеков Аскар Аземович – Медакадемиянын студенттик № 5 жатаканасынын студенттик кеңешинин төрагасы, Иванова Валентина Ивановна – ошол жатаканын коменданты, Садыков Таалай Турусович – окуу жайдын акимчилик чарбалык иштер боюнча проректору.

Акт түзүүнүн негизги себеби: жатаканадагы айрым жыгач эмеректер колдонуу мөөнөтүнөн өткөндүктөн, айрымдары сынып колдонууга, оңдоого мүмкүн болбой калгандыктан, комиссия аркылуу карап чыгып, колдонууга жараксыз деген бүтүм чыгарууну чечтик. Алар:

1. Кийим илүүчү күзгүлүү шкаф (эки эшиктүү)	– 5 даана
2. Кийим илүүчү үч эшиктүү шкаф	– 3 даан
3. Жазуу үстөлү	– 12 даана
4. Ашкана үчүн үстөл	– 15 даана
5. Отургуч (жумшак)	– 55 даана
6. Кресло	– 8 даана
7. Шыпыргы (чийден жасалган)	– 12 даана
8. Тактай жуучу чүпүрөк	– 8 метр

Белеков А.А.

Иванова В.И.

Садыков Т.Т.

АРЫЗ

Биздин үй-бүлөбүз көп балалуу (эне-атамдан башка 9 бир тууганым бар) болгондуктан, кышкы сессиянын маалында эки сабактан экзаменди «үч» деген баага бергендиктен, үй-бүлөлүк шартымды эске алып, стипендия бөлүштүрүп берүүңүздү өтүнөм.

Үй-бүлөнүн саны, абалы жөнүндө айылдык кеңештин маалымат катын арызыма тиркеймин.

Белеков А. А.

19. 03. 2011.

Бишкек шаарынын мэри

(аты-жөнү)

Октябрь районунун акими

(аты-жөнү)

БИЛДИРҮҮ

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүк күнүнө карата өткөрүлүүчү маданий массалык иш-чаралардын дайындалгандыгы, көчө, аянттардын тазаланып, тартипке келгендиги жөнүндө билдирем.

Акимдин колу

28. 08. 2011

§ 8. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ

Публицистикалык стилди мындан мурдагы билимиңер боюнча билесиңер. Газетада радио, телекөрсөтүүдө атайын макалалар чагылдырылат. Алар ар түрдүү планда, кээси сүрөттөмө, айрымдары жол

баяны, көпчүлүк убакта учурдагы эмгек же маданий, илимий иштер менен алектенген адамдардын портреттик очерктери болот.

Мындай портреттик очерктер, адатта, массалык маалымат каражаттары үчүн жазылып, макала катары кызмат аткарат. Ал адамдын эмгеги башкалар үчүн өрнөк болуп, ага теңелүүгө, иш аракеттерин өз ишине пайдаланууга өбөлгө түзөт.

Публицистикалык стилде аткарылуучу иштердин дагы бири – макала. Макала гезиттерде, радио, телекөрсөтүүдө берилүүчү алдыңкы жанр болуп саналат. Анын тематикасы ар түрдүү болушу мүмкүн. Күндөлүк турмуштагы маанилүү баяндоолордун бардыгы макалалардан турат. Тарбиялык мүнөздөгү, адептүүлүккө чакыруу, үндөө максатындагы макалалар да публицистикалык стилде аткарылган болот.

13. Төмөнкү портреттик макаланы «Текст» деген бөлүктөгү Курманжан датка жөнүндөгү портрет менен салыштыргыла. Экөөндөгү портрет түзүүчү сөз каражаттарын белгилегиле.

Күлүйпа Жапарбековнаны көптөн бери билем. Анда баш калаабызда улуттук каада-салт жаңыдан эле башбага баштаган. Ал эже жетектеген № 172 балдар бакчасынын жамааты Нооруз майрамын өткөрүүгө бел байлашкан. Ошондон кийин шек санагандын өздөрү бул майрамдын философиялык жана тарбиялык мааниси зор экенине баа беришкен.

Күлүйпа Сагынбаева – иш дегенде ичкен ашын жерге койгон чыныгы педагог, уюштуруу жөндөмдүүлүгү бар жетекчи. Ал башкарган балдар бакчасындагы чакан педагогикалык жамааттын аракети менен түзүлгөн кабинеттерди көргөн адам: «Атаганат, башкалар да ушундай иштесе кана», – деп бир тамшанып алат. Бул балдар бакчасынын педагогикалык жамааты тогуз жылдан бери «Айкөл Манас бабабыз» деген программанын үстүндө иштеп келди. Алардын тажрыйбасы адегенде шаарга, андан кийин республика боюнча жайылтылды. «Арген» балдар бакчасынын иш-тажрыйбасы

окумуштуулардын кызыгуусун пайда кылып, жогорку окуу жайларынын эксперимент жүргүзүүчү базасына айланды. Азыр бул программа толугу менен ишке ашып, Кыргыз Республикасынын билим берүү жана маданият министрлигинин кубаттоосуна ээ болгон.

Күлүйпа Сагынбаева 1995-жылы «Манастаануу» программасын ийгиликтүү иштеп чыккандыгы үчүн юбилейлик «Манас» медалы менен сыйланган. («Эркин-Тоо»)

14. Маалымат берүү мүнөзүндөгү чакан макала менен таанышкыла. Публицистикалык стилге тиешелүү сөз каражаттарын тапкыла.

ШАЙЛООГО ЧЕТ ЭЛДИКТЕР ДА КЫЗЫГЫШУУДА

Улуттук демократия институту (УДИ) биздеги парламенттик шайлоолор алдындагы абалды баалоо үчүн эл аралык делегациянын келишин уюштурду. Делегация Кыргызстанда жүрүп жаткан демократиялык процесстерде эл аралык коомчулуктун кызыкчылыктарын көргөзөт. Ошондой эле шайлоолорго даярдыктарды жана жалпы саясий абалды изилдейт.

Бүгүн алар ишинин жыйынтыктары боюнча прессконференция өткөрөт. («Эркин-Тоо»)

15. Төмөнкү макаланын жанрдык өзгөчөлүгүн, стилдик түрүн аныктагыла.

Бул күндөрдө кээ бир жаштарыбыздын арасында кекирейүүчүлүк, менменсинүүчүлүк, улууларды сыйлабоочулук сыяктуу жаман адаттардын бар экендигин айтууга болот. Алар колуна арбыныраак акча тийип калса же кызмат даражасы жогорулай түшсө эле өз пикирин, өз зоболосун бийик коюшуп, оройлонуп, берген суроону жоопсуз калтырып, айтор, бир кыйла сүрдүү болуп чыга келишет.

Жашы элүүлөргө барып калган бир жолдошум менен көчөдө кобурашып бараткан элем. Ал менин сол тарабымда болгондуктан, кайчылаш өтүп бара жатыш-

кан жыйырма-жыйырма бештердеги үч жигит менен жөөлөшүп өткөндөй болду. Жолдошумдун куушурула беришинен улам мен дагы жолдон четке чыга бердим.

– Айланайын, кичине этияттап өтсөң болбойбу? – деп, ошол үчилтиктин берки жактагысына тигиле карады.

– Этият кылбаган кишини эмне, чаап алат белең! – деп, тиги ошол замат корс этип, чагып алчу жыландай жыйрыла түштү. – Андай экенсиң, көчөгө чыкпай, үйдө тынч эле олтура бербейсиңби, алжыбай, – деп жибербеспи.

– Эй, адеби жок десе, – деди жолдошум чыйрала түшүп, – жердигиң ылай көрүнөсүң го. Ушул мүнөзүңдүн азабын далай тартаар бекенсиң...

Алар бир эрдик иш жасагандай күлүшө төмөн карай шарактап жүрүп кетишти.

Көрдүңүзбү, кымбаттуу замандашым, бул – адепсиздиктин бир белгиси. Ал жанагы ушундай оройлугу менен жүрүп отурса, бара-бара зөөкүрдүктүн жолуна түшөрү анык эмеспи. Кичүүлөрдүн улууларга ыйбаа кылуусу кандай сонун. Бирок алиги дулдуйган жигит өзүн көрсөтүп койбодубу. Ал сырттагыларга компоюп көрүнгөнү менен көп нерсени уттуруп жибербедиби. Аны ал шордуу кайдан туйсун, дардактап жүрсө болду да ага. Бирок турмуш анын тескерисинче болуп бара жатпайбы.

Бул жерде улууга ыйбаа кылып, жол бошотуп өтүп кетсе, эч сөз жок эле. Кайра өзүнүн адамгерчилигин, адамдыгын, маданияттуулугун көрсөтсө, жакшы көрүнүштөрдүн ээси болуп калмак. (*«Кыргыз Туусу»*)

16. «Мен идеал туткан адам» деген темада портреттик макала жазгыла.

17. Үй-бүлөнөрдөгү ата-энеңдин же бир туугандарыңардын бирөөнүн портретин түз.

§ 9. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛДЕГИ ПРАКТИКАЛЫК ИШТЕР

ОЧЕРК

Очерк – публицистикалык стилге кире турган жанр. Ал көбүнчө массалык маалымат каражаттарында чагылдырылат. Окуучунун көңүлүн кайсы бир кубулушка, көрүнүшкө, коомдук орду бар адамга бура турган жагы менен, көлөмүнүн чакандыгы менен мүнөздөлөт. Жазылуучу нерсеге карата болгон чындык, фактылык материалдардын болушу менен публицистикалык башка чыгармалардан айырмаланат. Көлөмү анча чоң эмес. Анын жазылыш максатына карата жол очерки (мында жол сапары катары берилип, көркөмдүк, табигый кооздук ж. б. окуучунун көңүлүн бурат), жаратылыш көрүнүштөрү менен кубулуштарын айкалыштыра репортаждык жанрга жакын келүүчү очерк да болот.

Булардан айырмалануучу портреттик очеркке көңүлүңөрдү бурабыз. Силер буга чейин билгендей, портрет адам элеси деген түшүнүктү берсе, портреттик очерк адамдын коомдук орду, иштеген иши, эл арасындагы кадыр-баркы, өз ара мамилеси менен айырмаланган белгилүү адамдар жөнүндөгү маалымат берүүгө арналат. Мында көркөм стилге мүнөздүү сөз каражаттары колдонулуу менен окуучунун көңүлүн өзүнө бурат. Алар, негизинен, гезитке жарыяланууга, радио жана телеберүүлөргө арналат да, эл арасына каармандарды тааныштыруу максатын көздөйт.

18. Төмөнкү очерктик макаланы окугула жана өз алдыңарча очерк түзүүгө аракет жасагыла.

Азыркы жайдын ысык аптаптуу күндөрүнө карабай, алыскы бийик тоонун арасында жайланышкан Тоң районунун атактуу малчысы, бир кезде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин төрагасы, Со-

циалисттик Эмгектин эки жолку баатыры Таштанбек Акматов менен кездешүүгө жөнөдүм. Жол азабы дегендей, бийик аскалуу тоону аралап, улам бийиктеген сайын машинага күч келип жүрүп отурдук. Тоң району мал киндиктүү жер болгону менен, жеринде шибер чөптөр буралбастан, такыр, анчалык бийик эмес өскөн чөбү жеринин кыртыштуу экенинен кабар берет. Таштак жерлерди жарып чыккан чөбү токчулуктуу, малга жайлуу, тоо-ташы жылаңач болушу менен айырмаланат.

Ошондой сүрдүү тоолорду, кулап кетчүдөй бийик аскаларды аралап отуруп, жарым күндөн ашык жол басып, улам бир белес ашып дегендей атактуу малчыныкына жете бардык. Тоонун салкын абасы жүрүп турат го десек, айланасы курчалган чөйчөктөй аралыкта деле жайдын ысык деми куйкалап турган экен.

Кызык бир жери бийик тоолуу жерде эки кабат бийик салынган там үй көзгө урунат. Үстүндө спутник менен телеберүүнү кармоочу антенна. Жакындай берген сайын ал адамдын короо жайы тыкан, чачылып жаткан бир ашык буюму көзгө урунбады. Малчынын короосундай эмес тыкан кармалган чарбачыл адамдын өзү көрүңбөсө да, элесин берип турат. Биз жакындаганыбызды көрүп, өзү тоонун бети жактан түшүп келе жаткан экен. Баскан-турганы шайдоот, бетинде күндөн, шамалдан калган бырыш издер карылыктын эмес, эмгектин элесин берет. Кардан карыкпасын үчүн көзүнө тагынган кара көз айнегин алып, бизге күлүңдөй карап келе жатты.

Сүйлөшүп отурганыбызда алыстаган жаштыгына кейибестен, андан, эмгектен тапкан урмат-сыйын, кантип эмгектин эки жолку баатыры болгондугун, өкмөттүк кызматта кандай иштегендигин, анан эмне үчүн шаарда жашай бербегендигин сыймык менен айтып отурду. Азыркы учурда асыл тукум кыргыз жылкыларынын тукумун таза сактап, калыбына келтирүү үчүн аракет кылып жаткандыгын, топоздордун бийик тоодогу жашоосун айтып отурду. Жаныбызда

агып жаткан мөңгүдөн түшкөн суунун шарына кулак төшөп отуруп, карыдым деп айыл аксакалдарынын жанында, от башында отуруп калбастан, эл камын көрүп, асыл таза кандуу улуттук жылкы жөнүндө кам көрүп жүргөн карыянын бейнесине ыраазы болдум. Кыр-кырларда жайылган жылкы, уй, топоздору жөнүндө айтып, ушундай бийик тоо арасында, деңиз деңгээлинен кыйла бийиктиктеги жайытында демикпей шайдоот басып кетип бараткан адамдын элесин көпкө карап келе бердим.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Силер жашаган аймакта эмгектин атактуу адамы барбы? Болсо ал жөнүндө очерк жазып көргүлө.
2. Мектебиңер жөнүндө жазгыла. Анда силерди өзүнө тартып турган жагдайлар кайсы экенин бөлүп көрсөткүлө.
3. Силердин айылдагы сен идеал туткан адамың жөнүндө портреттик очерк жаз. Ар биринде анын адамдык сапатына, тышкы келбети менен ишинин келишкен сапаттарына көңүл бургула.

МАКАЛА

Макала – күндөлүк маалымат каражаттарына ылайыкталып аткарылган публицистикалык стилдеги практикалык иштин бир түрү. Анын жазылыш максатына маалымат берүү ылайыгына карата ар кандай түргө бөлүштүрүүгө болот.

Макаланын бир түрү маалымат берүү максатын көздөйт. Ал эми коомдук турмушта тигил же бул жагдайлардын жагымдуу же жагымсыз жагын чагылдыруу менен коомчулуктун көңүлүн бурууга аракеттенет. Маселен, кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары коомдук кызматын чагылдыруу үчүн ар бир адамдын ой-мүдөөсүн билдирүү керек болсо, анда ал ошол темада жазылган макалалардын топтомун түзөт. Бул коомдук кызмат аткаруучу маалымат берүүгө ылайыкталган макала.

Макаланын дагы бир түрү болуп илимий жанрды түзүүчү түрү саналат. Мунун негизги максаты – тиешелүү темага арналган илимий маалыматтарды топтоо менен, ошол темага карата жазып жаткан автордун жеке көз карашын билдирүү. Өзүнүн жеке көз карашын аныктоодо башка илимий булактарга шилтеме берип, авторлордун оюн туура же ага кайчы келе турган багыттарына талдоо жүргүзөт. Силер мындай илимий макала жаратуунун алгачкы кадамын реферат жазган учурда пайдаланып келе жатасыңар. Бирок андай рефераттарды силер окуган илимий адабияттарыңар боюнча түшүнүгүңөрдү гана калыптандырып, бир ыргакка келтирип келе жатсаңар, илимий макалада ошол темадагы илимий маселеге сын көз менен кароого, өз оюңардын туура же кайсы бир жагынан макул эмес экендигиңерди далилдөөгө үйрөнүшүңөр зарыл. Андыктан окуган адабияттарыңарды көрсөтүп, шилтеме жасоого көнүгүшүңөр керек.

Макаланын үчүнчү түрү – **сын макала**. Бул адабият таануу илимине тиешелүү болот да, көркөм чыгармага карата айтылган *окуучунун жекече көз карашына кирет*. Сын макала чыгармадагы окуянын берилиш ыкмасынан баштап, жазуучунун тандап алган усулдук ыкмасына чейин, дүйнөлүк адабият жаратуучулардын дүйнө таанымдык чеберчилигинин ченинде берилиш ыкмасынан бери талдоого алынат. Андыктан сын макала жаратуучунун дүйнө таанымы кенен, бир канча илимий сын эмгектер менен тааныш болуусу керек. Жазуучу жараткан адабий чыгарманын жаралыш доору, анын айланасындагы калемгерлердин ошол окуяны чагылдыруу стилинен бери талданып, автордун жеке ийгилиги менен жетишсиз жактары белгиленет. Ою куру болбош үчүн бир канча типтеш маселелер талданат, иргелет. Адам мүнөздөрү, коомдук жагдай-шарт, эстетикалык маселелер бүтүндөй адабий өнүгүү же жаралуу мезгилдери иргелет. Демек, сын макала жаратуу се-

зимталдуулук менен бирге илимий талдоо жүргүзө алуу дареметтен келип чыгат. Ошондуктан маалымат берүүчү макалага караганда илимий макала же сын макала жаратуу кыйынга турат. Биринчиси, баамчылдыкка көбүнчө багыт алса, экинчи жана үчүнчү түрү илимий талдоонун негизинде жаралат.

Макалалардын жаралышынын негизинде коомдогу болуп жаткан өнүгүш, өзгөрүш жатса, аны жазып маалымат жаратуучу автор ошондой өнүгүүнү көрө билүү менен талдоосу абзел. Макалада кандайдыр бир жаңы адамдын оюна төп келүүчү маселелер болушу менен окуучунун көңүлүн өзүнө бурат.

19. Бул макалаларды окуп, жанрын аныктагыла. Маалымат берүүчү мүнөздөгү макалабы, же таанып-билүүчүлүк максаты барбы? Эгер болсо оюңарды далилдер менен бекемдегиле.

1926-жылга чейин борборубуз Пишпек деп аталып келсе, ошол жылдан баштап, атактуу жердешибиз, Советтик Кызыл Армияны түзүүчүлөрдүн бири, көрүнүктүү аскер башчысы Михаил Васильевич Фрунзенин атын алган. 1991-жылы эгемендүүлүктү алгандан баштап, мурдагы Бишкек деген атына ээ болгон. Бул Бишкек деген баатырдын атынан улам келип чыккан деп жүрүшөт.

Борбордун ортосунан тең жарып Чыгыштан Батышты карай ондогон километрге созулуп жаткан эң узун көчө Чүй канчалаган аталыштарды албады. Октябрь революциясына чейин ал Купеческая деп аталса, андан кийин Гражданская деген атка ээ болгон. 1940-жылдан кийин Сталин, анан XXII партсъезд деп аталган. Бул дагы мезгилге туура келбей 1974-жылы Лениндин ысымы берилген. Эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап, Чүй проспектиси болуп аталып калды. Өкмөт үйү, Улуттук академия, ТЭЦ ушул көчөдө жайгашкан.

Совет доорунда Советская деп аталып келген көчө мурда Базарная деп аталчу. Азыр ал үч бөлүктөн туруп, темир жолдон тоо тарапка кеткен бөлүгү Байтик баатыр, Чоң Чүй каналынан түштүк тараптагы бөлүгү Баку деп аталат. Ал эми шаардын ортосун аралап өт-

көн борбордук бөлүгү Кыргызстандын эң биринчи эл комиссарлар Кеңешинин төрагасы Юсуп Абдырахмановдун ысымында. Мурдагы Белинский көчөсү азыр эки аталышта – темир жолго чейин Тынчтык проспектиси, андан түндүк жагы Манас көчөсү. Бир кезде азыркы университеттин жана анын ботаникалык багынын жакын тегерегинен жер алдынан булактар чыккандыктан, ал көчө Ключевая деп аталчу экен.

Борбордун түштүк тарабындагы эң чоң Ахунбаев көчөсүнүн тарыхы да өзүнчө кызык. Россиянын чоң шаарларынын бири Ярославлдин урматына ушул аталышты алган. Кийинчерээк СССРдин 50 жылдыгы атындагы көчө деп аталган. Кыргыз Республикасы өзүнчө мамлекеттүүлүккө ээ болгондон баштап атактуу хирург, академик Иса Ахунбаевдин атына коюлган. Анткени ушул көчөдө жайгашкан медициналык академияда (мурдагы мединститутта) ал киши ректор болуп иштеп, көп мыкты дарыгерлерди даярдап, уядан учурган.

Байкасаңар борбордо Россиянын чоң-чоң шаарларынын, союздук республикалардын борборлорунун аттары коюлбаган көчө дээрлик жокко эсе. Мисалы: Ленинград, Москва, Тамбов, Тула, Ростов, Киев, Баку, Ташкент, Рига, Вильнюс, Таллин, Душанбе, Алма-Ата, Тбилиси, Ереван, Кишинев көчөлөрүн билбегениңер чанда чыгаар. Андан башка орус элинин улуу жазуучу-акындарынын, окумуштууларынын аттары менен да көчөлөр аталган. Некрасов, Пушкин, Толстой, Маяковский, Тургенев, Чехов, Островский, Ломоносов, Кривоносов, Павлов, Сеченов ж. б. көчөлөр буга далил.

Эгемендүүлүк алгандан кийин көп көчөлөрдүн аттары өз элибиздин көрүнүктүү адамдарынын аттарын ала баштады. Үмөталиев, Токомбаев, Абдумомунов, Раззаков, Кулатов, Сүйүмбаев, Тыныстанов, Т. Айтматов, Юнусалиев, Маликов, Рыскулов, Бейшеналиева деген көчөлөрдү азыр билбеген адамдар чанда болуш керек. (*«Жаңы кылым»*)

ПАХТА ӨНДҮРҮҮНҮН САПАТЫ – ЭҢ НЕГИЗГИ МАСЕЛЕ

Жалал-Абад областы республикабыздын түштүк регионундагы эң көп пахта эгүүчү аймак болуп саналат. Өлкөбүздө өндүрүлгөн пахтанын 70%ы Жалал-Абад областына туура келип, пахта өндүрүү боюнча областтын экономикасында негизги орунду ээлеп, айыл чарбасынын экспорттук негизин түзөт. Тилекке каршы, областтын аймагында үрөнчүлүк чарбалардын жер аянттары айыл өкмөттөрү тарабынан жыл өткөн сайын кыскартылып жатат. Бул үрөн маселесине, анын сапатына түздөн-түз терс таасирин тийгизет.

Жала-Абад областынын Ноокен районуна караштуу «Абдикерим-агроном» үрөнчүлүк чарбасынын базасында пахтанын апробациясы боюнча областтык семинар өтүп, ага областтык мекеме уюмдардын жетекчилери, райондук агрардык өнүктүрүү башкармалыктарынын башчылары, агрономдору, өсүмдүктөрдү коргоо станцияларынын үрөнчүлүк инспекциялардын өкүлдөрү, айыл өкмөттөрүнүн башчылары жана үрөнчүлүк чарбаларынын жетекчилери катышты. Семинарда үрөн өндүрүүдөгү абал терең талкууланып, аны жакшыртуу боюнча сунуштар айтылды. Республикалык пахта үрөн инспекциясынын башчысы Өсөржан Назирбековдун айтымында бүгүнкү күндө областтын аймагында 1-репродукциядагы үрөндөр өтө аз, көпчүлүгү 2–3-репродукциядагы үрөндөрдү түзөт. Пахтанын түшүмдүүлүгүн жогорулатуунун шарттарынын бири – бул сапаттуу үрөн өндүрүү. Ал эми айылдык товар өндүрүүчүлөрдү колдоо максатында сапаттуу үрөн менен камсыз кылуу багытында облус боюнча 15 үрөнчүлүк чарба иш алып барууда.

Акыркы мезгилдерде област боюнча кондициялык үрөн өндүрүүнүн көлөмү бир топ кыскарып, жалпы керектелүүчү үрөндүн 30–40 пайызы араң даярдалууда. Мындан ары да ушул ыргак менен кете турган болсо, даяр үрөндү учурдагы баасынан 2–3 эсе жогорку

баада коңшу республикалардан сатып алуу коркунучу күтүлүп жатканын областтын губернаторунун биринчи орун басары Ж. Курбанов билдирди.

Семинарда сырт жактан контрабандалык жол менен алынып келинген үрөндөрдүн кесепетинен областа өндүрүлүп жаткан үрөндүн көпчүлүк бөлүгүнүн сапаты төмөндөп жаткандыгы айтылды. Сырттан ташылып келинген үрөндөрдүн тиешелүү документтери жок болгондуктан, вегетация учурунда сорттордун кайра чаңдашуусунун натыйжасында «Кыргыз – 3» жана «Кыргыз – 5» сортторунун технологиялык сапаттары жоголуп бара жаткандыгы айтылды.

Областын аймагындагы үрөнчүлүк чарбалары үрөндүк материалды мамлекеттик стандартка жооп берүүчү тиешелүү базасы жана үрөндүк лабораториясы жок пахта заводдоруна кайра иштетүүгө тапшырышып, натыйжада үрөндү тазалоонун, сактоонун жана кондицияга жеткирүүнүн эрежелеринде өтө олуттуу кемчиликтерге жол берилип жаткандыгы белгиленди. (*«Агропресс»*)

20. Бул макаланы окуп, эмне жөнүндө маалымат берип жаткандыгын аныктагыла. Өзүңөр ушундай темада чакан билдирүү жазып, мектептин дубал гезитине жана гезиттерге жиберип көргүлө.

СУНУШ БИЗДЕН, ЧЕЧИМ СИЗДЕН

Москва Өкмөтү менен Кыргыз Өкмөтүнүн 2006 – 2007-жылдар аралыгында соода-экономикалык, илимий-техникалык жана маданий тармактар боюнча кызматташуу жөнүндө иш-чараларды жүзөгө ашыруу келишимине ылайык, үстүбүздөгү жылы Москванын керектөө базарларына 2000 тонна сабиз, 2000 тонна төө буурчак, кургатылган жемиштер жана башка азык-түлүк товарлары жөнөтүлдү.

Кыргызстандын продукцияларын Россия Федерациясынын башка региондоруна жөнөтүү максатында айыл, суу чарба жана кайра иштетүү өнөр жай ми-

нистрлиги тарабынан Татарстан, Свердлов жана Россиянын башка областтарына 2006-жылдын түшүмүнөн кайра иштетилген азык-түлүктөрдү жөнөтүү жана аларды өнөр жай продукцияларына, айыл чарба машиналарына жана алардын камдык бөлүктөрүнө бартердик айырбаштоо сунушу менен кайрылды. Аны россиялыктар кандайча кабыл алышат, азырынча белгисиз. Бирок эң негизгиси биз өз сунушубузду айттык. Мына ушундай эле сунуш кат Өзбекстандагы Кыргыз Республикасынын соода өкүлчүлүгүнө да жөнөтүлдү. Анда коңшу мамлекетке жогоркудай эле шартта картошка жөнөтүү сунушу айтылган.

(«Жаңы кылым»)

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Макалалардын жазылыш максаты канааттандырабы?
2. Силердин көңүлүңөрдү бурган маселелер кайсылар?
3. Алар жөнүндө кандай маалыматтык макала жазса болот?
4. Окуган көркөм чыгармаңар жөнүндө өз алдыңарча сын жазып, мугалимиңер менен талдагыла.

§ 10. ИЛИМИЙ СТИЛДЕГИ ПРАКТИКАЛЫК ИШТЕР

Көпчүлүк учурда илимий стилге мүнөздүү болгон атайын терминдик сөздөр колдонулат. Илимдин ар бир тармагына ылайык терминдин лексикасы, өзүнө жараша терминдик маанилери бар. Мисалы, медицинага байланыштуу: *оорулуу, температура, амидопирин, эндоскопия, кислород, кан басымы ж. б.*; тил илимине байланыштуу: *басым, тил, синтаксис, тыбыш, тембр, жөндөмө, текст ж. б.*; химияга байланыштуу: *реакция, кычкылтек, темир, этил сыяктуу* ар тармактуу аталыштар басымдуулук кылат.

Илимий эмгектерде заттардын, кубулуштардын аттарын атоо, илимий жыйынтыктарды баяндоо болгондуктан, сөздөрдүн образдуу мааниси дээрлик колдонулбайт. Илимий стилде татаал багыныңкылуу

сүйлөмдөр, киринди сөздөр ойдун ырааттуулугун туюндуруучу каражаттар катары кеңири колдонулат.

Илимий стиль автордук ой жүгүртүү монологунан турат. Анда илимий ой жүгүртүү, ой толгоолор илимий проблемага болгон жеке пикири катары, ал эми өзүнө окшош изилдөөлөргө таянуу – оюнун аныктыгын бекемдөөсү болуп саналат. Так (табигый) илимдерде теориялык аныктоолор автордук ой натыйжасы катары ишке ашат. Ошону менен илимий тактыкты талап кылуучу корутунду же илимий натыйжа текстти мазмундук жана структуралык жактан жыйынтыктап турат.

21. Тексттин илимий негизин аныктагыла. Автордук фактылык материалды жана ой жүгүртүүнүн чегин ажыраткыла.

Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» аттуу эмгеги – түрк тилиндеги алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бири. Бул эмгектин эне тилинде жазылышы түрк тилинин ички мүмкүнчүлүгүн, анын али белгисиз ажарын ачып берди. Деги эле эл менен тилдин тагдыры тутумдаш. Тил, анын түзүлүшү элдин ой жүгүртүү өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышта. Тил жандуу кубулуш катары өсүп-өнүгүп, улам жогорулаган сайын татаалданып, анын мүмкүнчүлүктөрү арта берет. Демек, «Кут алчу билим» түрк элдеринин тили, акыл-эси жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнө дем берип, түрткү болгон баалуу мурас экендиги талашсыз.

Жусуптун турмуш жолу, чыгармачылыгы жөнүндө үстүрт гана маалыматтар бар. Ал Токмок шаарынан анча алыс эмес жерде жайгашкан Баласагын шаарында жашаган. Биз сөз кылып жаткан эмгегин 1069-жылы Кашкарды бийлеген Табгач-Богра Кара-Хакан-Абу Али Хасанга арнап жазган. Эмгектин жаралышынын негизги себептеринин бири – эне тилге карата ойчулдун назик сезими, патриоттуулугу. (А. Бекбоев)

22. Муну да жогоркудай талдоого алгыла.

1930-жылдары М. Элебаевдин чыгармачылыгынын гүлдөп турган мезгили болду. Бул жылдары акындын калеминен жогорку идеялуу, көркөмдүк деңгээли бийик бир катар лирикалык ырлары жаралды. Алар: «Ысык-Көл», «Мында кел», «Экөөбүз», «Өлмөк эмес» ж. б.

Мукай жаңы заманда жаңы төрөлүп, анын күрдөөлдүү арымы менен эриш-аркак торолду. Анын граждандык жоопкерчилиги, акындык таланты партиянын жетекчилиги астында күрөштөрдө такшалды. Акындын өзү айткан:

«Мен жаралгам, бел байлап эмгекчилердин,
Эзелтен көксөп жүргөн арманы үчүн.
Өмүр күнүм бир жолу батмайынча,
Ошолорго жумшалмак бардык күчүм!» –

деген жашоодогу урааны иш менен күн өткөн сайын бекемделип жатканына окуучулары, замандаштары күбө болушту. (Л. Үкүбаева)

23. Ж. Баласагындын «Кут алчу билим» китебинин баш сөзү боюнча конспект түзгүлө. Илимий стиль экендигин аныктагыла.

24. Ж. Баласагын жөнүндө реферат жазгыла, анын ыр саптарынан өз оюңарды бекемдөө үчүн цитата колдонгула.

БИБЛИОГРАФИЯ

Илимий стилдин ичинде көңүл буруучу бөлүгү – **библиография**. Библиография – китептердин илимий тартипте тизмеленип жазылышы, алфавиттик көрсөткүчү. Кайсы бир тармактар боюнча ырааттуу тизмеси деген түшүнүктү билдирет.

Биз окуу же көркөм китептердин алгачкы бетин ачкан учурубубзда бизге тааныш эмес тамгалардын, сандардын жыйыны турат. Булар китептин кайсы бир тармакка тиешелүү экендигин билдирет. Мындай белгилерди китепканага барган учуруңарда да

каталогдун четинде жазылып тургандыгын баамдаган чыгарсыңар. Демек, ар бир китеп китепканаларда бир канча жылдап сакталарынан улам, ар бири өзүнүн тармагына тиешелүү экендигин, ар бири илимий негизде жайланышы керектигин, ар бирин сурап алууда китептин автору, аталышынан тышкары алиги шифр белгилерди кошо толтуруп сурашыбыз керек экендигин эстешибиз керек.

Библиография деген терминдин өзү илимий маалымат дегенди билдирет. Ал илимдин тигил же бул тармагына же автордун жазма иштеринин топтомуна байланыштуу китепканаларда же атайын чыгарылган китептерде маалыматтык көрсөткүч болуп эсептелет. Маселен, китеп болуп басылып чыккан маалымдамада автордун чакан макалаларынан баштап, көлөмдүү чыгармаларына чейин жарык көргөн жылына, кандай тематиканын ичине кире тургандыгына чейин бөлүнүп берилген болот. Окумуштуунун библиографиялык көрсөткүчү болсо, анын өмүр таржымалы, андан соң илимий макалалары, анан илимий конференцияларда сүйлөгөн баяндамалары, илимий эмгектери (монографиялары – бир илимий маселени толук, терең иштеп чыгууга арналган илимий эмгек), окууга арналган усулдук эмгектери, илимий эмгектерге карата жазылган сындык же рецензиялык материалдары, ал окумуштуунун эмгектерине карата жазылган сын же рецензиялык материалдардын тизмеги ж. б. болуп бөлүштүрүлөт. Бул белгилүү бир адамдын эмгектерине арналган библиографиялык түзүлүш болуп саналат. Булардын бардыгы кайсы басылмада, качан (айы, күнү, жылы менен бирге) чыккан журнал же гезиттик материал болсо номери да көрсөтүлөт.

Ал эми тематикалык библиографиялык көрсөткүчтөрдүн максаты ошол тиешелүү тематикага байланыштуу адамдар же маалыматтык билдирүүлөр бир китепке топтолуп, кыскача билдирилет. «Кыргыз энциклопедиясы» китебинин материалдарында

ар бир макалада кыскача илимий да, тарыхый да маалымат берилип, акырында ошол материалдарды толуктап кароо үчүн пайдаланылган илимий эмгектер тиешелүү алфавиттик илимий тартипте берилет. Силер муну өзүңөр да карап чыксаңар болот.

Ал эми китепканалардагы библиографиялык көрсөткүч китептердин арасынан ар ким өзүнө тиешелүү эмгектерди тандап алуу үчүн ылайыктап түзүлгөн атайын китепканалык тартип болуп эсептелет. Анда автордук же тематикалык көрсөткүчкө жараша тизмеленип, издеп, иргеп табууга ылайык атайын китепканалык белгилер (шрифттер) коюлган болот. Эгер алфавиттик библиографиялык көрсөткүч болсо, анда авторлордун алфавиттик тартибинен, окшош фамилиялуу болсо, аттарынын тартибине чейин ажыратылып иреттелет. Чыккан жылы боюнча тартипке келтирилет. Чыккан жылы боюнча иреттелиш **хронологиялык тартип** деп аталат. Ал эми тематикалык тартипте жайланышкан болсо, анда химия тармагын мисал алсак, ал тармактагы илимий эмгектер, макалалар, ал боюнча илимий конференциялардын материалдары ж. б. ага тиешелүү деп эсептелген майдадан чоңго чейинки жарык көргөн бардык эмгектер иретке келтирилген болот. Бул **системалык тартип** деп аталат.

Тапшырмалар:

1. Мектептин же өзүңөр жашаган жердеги китепкананын китептеринин жайланышын, тематикалык же алфавиттик бөлүнүшүн карап байкагыла, андан эмнени билсеңер айтып бергиле.
2. Китептердин тышындагы сол бурчундагы жазууларды карагыла: ичиндеги жабыштырылган кагаздагы белгилер эмнени билдирерин мугалимиңерден же китепканачыдан сурагыла.
3. Китепканадан кайсы бир окумуштуунун чыгармачылыгына арналган библиографиялык көрсөткүчтү карап, ал боюнча айтып бергиле.
4. Силер окуган чыгармалардын кыскача аннотациясын өзүңөр түзүп көргүлө. Бул чакан текст экенин белгилегиле.
5. Өз алдыңарча библиография түзүп, көнүккүлө.

КОНСПЕКТ

Конспект түзүү илимий же жөнөкөй адамдын жашоосундагы окулган чыгармалары боюнча же адамдын чыгармачылыгына жасай турган ишине ылайыкталып түзүлөт. Уккан же окуган тексттин маанилүү деп эсептелген жерлерин кыскача кагаз бетине түшүрүүнүн натыйжасы **конспект** болот. Силер окуган чыгармалар же сабактардан окуган, уккан маалыматтарды унутуп калбас үчүн белгилеп жазып алуунун негизинде түзүлөт.

Конспект эки түрдүү максатта: **Биринчи түрү** – окулган же угулган текстти эске сактап калуу үчүн кыскача мазмунун түшүрүү. Мында ар бир адам өзүнүн жеке кабылдоосуна, кайра окуу мүмкүнчүлүгүнө жараша түзөт. Аны түзүүнүн бир кылка эрежеси жок, бирок жалпыга белгилүү же жеке ыкмада кыскартуулары менен, тиешелүү маанилүү жерлерин сызып, башка түстөгү сыя менен жазуу калыптанган.

Экинчи түрү – аткарыла турган илимий иштерге, окула турган лекцияларга карата түзүлгөн конспект. Булар тезис түрүндө кыскача айтыла турган, изилдөөгө алына турган маселенин кыска усулу берилет да, кийин аны кеңейтип, айтып берүү же изилдөө жолуна салуу максатын көздөйт. Булардын негизинде илимий эмгектер же илимий докладдар жатат. Шилтеме берип таянуучу илимий эмгектер, авторлордун көз карашы да эскертүү катары камтылышы мүмкүн.

Тезис – конспектилөөнүн же изилдөө иретинде иш жүргүзүүнүн кыскача формасы. Анда айтыла турган ой бир канча абзацка берилет. Абзац кыскача сүйлөмдөргө батырыла турган ыкма. Эгер сүрүлүү жөнүндө тезис түзсөк, анда сүрүлүү эмненин натыйжасы экендиги бир абзацтуу сүйлөмдөргө, аны белгилөө үчүн алынган шарттуу белги – формуласы берилип, аны чечмелөө бир абзацтагы сүйлөмдөр,

сүрүлүүдөн пайда болгон натыйжадан келип чыккан өндүрүштүк пайда ж. б. кыскача үч абзацты ээлеген 6–7 сүйлөм көлөмүндө болушу керек. Анын ар бирин кеңейтип, изилдөө же оозеки айтып берүүдө чоң көлөмгө жетише тургандыгынын негизи болуп саналат.

Ал эми изилдөө иштерине карата түзүлгөн тезистин негизи *илимий божомол-гипотеза* болуп эсептелет. Анын негизи илимий конференцияларга алдын-ала жарык көрүү аркылуу окумуштуулардын көңүлүн буруу максатын көздөйт. Илимий баяндоо мезгилинде ар бир тезистик жол-жоболор чечмеленип, окумуштуулардын көңүлүнө коюлуп, оюнун анык экендиги же тактоо талап кыла тургандыгы тастыкталат.

Суруолор жана тапшырмалар:

1. Мугалимдин жардамы менен сабакка кыскача конспект түзүлө. Туура экендигин сабак берген мугалимиңер менен текшергиле.
2. Окуган көркөм чыгарманын конспектисин түзүп, адабият сабагында пайдалангыла.
3. Жыйналышта сүйлөй турган сөзүңөрдүн кыскача тезис-конспектисин түзүп, класс жыйналышында пайдалангыла.
4. Мугалимдин жардамы менен ««Манас» – дүйнөгө белгилүү баатырдык эпос» деген окуучулук конференция уюштургула. Анын докладынын тезистерин түзүп, конференция өткөргүлө.
5. Өз алдыңарча конспект, тезис түзүп көнүккүлө.

РЕФЕРАТ

Силер 10-класста реферат деген эмне экендиги, ал кандайча жазыла тургандыгы жөнүндө маалымат алгансыңар. Азыр анын айрым бир жагын эске салабыз.

Реферат – илимий стилде жазыла турган окуучунун өзүнүн жеке ой жүгүртүүсүнө багытталган ча-

кан көлөмдөгү эмгек. Ал конспектилөөнүн негизинде ишке ашат. Башкача айтканда, тигил же бул илимий тема боюнча кыскача маалымат берүүнүн ыкмасы болуп саналат. Эгерде силер химия илиминин башталышы, анын ичинде М. В. Ломоносов жөнүндө реферат жаза турган болсоңор, алды менен химия илими жөнүндө, ал кайсы кылымда иликтөөнүн же иштей баштоонун башаты болгону жөнүндө маалыматтарды конспектилеп, иреттеп жазасыңар. Ал химиктер кимдер, эмне үчүн аталып калганына көңүл бурасыңар. Анан М. В. Ломоносовдун химия илиминдеги салымын, ордун аныктайсыңар. Муну үчүн бир канча адабияттарды карап окуп, толук маалымат алышыңар зарыл. Анын мезгилдик системасынан кийин кандай толуктоолор болгонун жана болоорун айтышыңар зарыл. Ошондуктан реферат алгачкы илимий эмгектин башталышы деп эсептелгендиктен, жазылыш ыраатынын сакталуусу да маанилүү.

Реферативдик журналдар деп атала турган илимий топтомдор бар. Алар илимдин тармактары боюнча акыркы чыккан илимий эмгектердин кыскача мазмуну, илимий жаңылыктар менен тааныштыруу максатын көздөйт. Мисалы, «Илим жана турмуш», «Вопросы языкознания», «Русский язык в кыргызской школе», «Эл агартуу» ж. б. журналдарды келтирсе болот. Энциклопедиялар да илимий реферативдик эмгектердин катарына кирет.

Реферат – кандайдыр бир тема боюнча жазылган кыска илимий эмгек. Илимий стилди калыптоодо чоң мааниге ээ. Тактыгы, маалыматтарынын арбындыгы, тилинин жеткиликтүүлүгү менен айырмаланууга тийиш. Рефератта илимий маалымат гана берилбестен, референттин (реферат жазган автордун) жазып жаткан материалга карата мамилеси, баасы чагылдырылат. Ал монографиялык (бир чыгармага же жеке авторго арналган) же обзордук (бир топ чыгарманы жалпылаштырып камтыган) формада болот. Реферат референттин өз сөзүнөн турат. Анда ай-

рым зарыл деп эсептелген учурларга гана цитаталар колдонулат жана ал кайдан алынганы (китептин автору, аты, чыккан жылы, бети) көрсөтүлөт. Илимий иштин бул жөнөкөй түрүн ар кандай композициялык планда түзсө болот. Адатта, реферат төмөнкүдөй тартипте түзүлөт:

1. Кириш бөлүмү – рефераттын темасы болгон чыгарманын, илимий эмгектин автору жөнүндө кыска маалымат, сөз болуп жаткан чыгарманын жазылыш тарыхы ж. б.;

2. Рефераттын негизги бөлүгү – тема боюнча кыскача, бирок жеткиликтүү илимий маалымат берүү;

3. Баяндалган маалыматтарга карата анын мааниси тууралуу жыйынтыктар, жалпылоолор.

Жазылган темага карата окуучулук пикирдин, көз караштын болушу да шарт. Силер азыр мындай илимий чоң маселелерге илимий көз карашыңарды айтканга эрте деп эсептешиңер мүмкүн, бирок өз оюңарды айтууга көнүшүңөр керек. Автор менен макул болбогон учурда кайчы пикир айта аласыңар. Бул силердин илимий сезимталдыгыңарга түрткү бериши ыктымал.

Рефераттын акырында корутунду жазылат да, темага байланыштуу пайдаланган адабияттардын библиографиялык тизмеси берилет. Ал максатына, цитата берилгенине жараша катар номери менен белгиленип, же алфавиттик тартипте жайланыштырылат. Авторлордун фамилиялары тышкы гана эмес, ички алфавитке да салынышы жалпы илимий талапка жооп берет. Бир эле автордун бир канча эмгеги келтирилсе, чыккан жылынын ирети менен болушу шарт.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Мугалимдин тапшыруусу менен сабактардан реферат жазгыла да, андагы маалыматтын тууралыгы жөнүндө кайсы сабактан жазылган болсо, ошол мугалим менен тактагыла.
2. Жазылган рефераттын адабияттарынын тизмеси тартип менен жайланышканбы, текшергиле. Кайсыл шаардан, басмадан, кайсы жылы чыккандыгынан бери тактап аныктагыла.

РЕЦЕНЗИЯ ЖАНА ОТЗЫВ

Рецензия жана отзыв (пикир деген мааниде) окулган китептин, көрүлгөн кинонун, спектаклдин негизинде жазылат. Бул жанрларды дилбаян катары кароого да болот. Адабият сабагында жана класстан тышкаркы иштерде отзыв көбүнчө 5–8-класстарда көбүрөөк жүргүзүлсө, рецензия 9–11-класстардын окуучулары тарабынан аткарылат. **Отзывда** чыгарманын автору жөнүндө айрым бир маалыматтар берилет. Китептин темаларынын жана бөлүмдөрүнүн аттары аталып, башкы каармандарынын кээ бир кызыктуу окуялары жөнүндө сөз болот.

Рецензия – отзывдын өнүккөн жана татаал түрү. Ал адабий көз карашты калыптандырып, жазуу маданиятын көтөрүүгө, илимий жана публицистикалык стилдерди айкалыштыра билүүгө жардам берет. Рецензияны жогорку деңгээлде жазуу үчүн төмөнкүлөр талап кылынат: чыгарманын мүнөзүн, анын темасын, идеялык мазмунун, проблематикасын аныктоо; сөз болуп жаткан автордун стилин мүнөздөп, анын көркөм ыкмаларын түшүндүрүү; чыгарма боюнча пикир айтып, ошол пикирлерди аргументтүү далилдеп, рецензияланып жаткан эмгекке жалпы баа берүү; ой-сезимди сабаттуу, бийик адабий деңгээлде таасын, так берүүгө аракеттенүү. Рецензияланып жаткан чыгарманы жакын темадагы идеядагы башка чыгармалар менен салыштырууга да болот.

Рецензияда чыгарманы баалоодо бир жактуу «жакшы» же «жаман» дегендей шаблондордон алыс болуу керек. Сөз кылып жатканда эле окурманга сенин ой-пикириңдин багыты, көз карашың белгилүү болсун.

Көркөм чыгармага рецензия жазганда анын мазмунунда эмнелер камтылат:

– автор жана анын китеби жөнүндө кыска маалымат;

– рецензияланып жаткан чыгарманын темасы, идеясы, андагы автордун ниети, негизги проблематикасы, азыркы учурдагы актуалдуулугу;

– ошол чыгарманын композициялык жактан өзгөчөлүгү, анын идеялык мазмунду ачуудагы мааниси;

– жазуучунун талант кудурети, чеберчилик деңгээли;

– рецензияланып жаткан чыгарманы окугандан улам пайда болгон ойлор, сезимдер, пикирлер. Автордун чыгармасындагы сүрөттөө, баяндоонун чындык менен байланышы, эстетикалык көз карашы ж. б.

Бирок бул сөзсүз аткарылуучу эреже же аттап өтө алгыс жол эмес. Рецензиянын ар түрдүү формаларын издеп табууга болот. Жогорудагы талаптар окуучулардын рецензиясына коюлган жалпы шарттар болуп саналат.

Рецензияларды мектептин адабий газетасында, олимпиадаларда, окурмандар конференцияларында жана диспуттарда пайдаланууга болот.

ДОКЛАД

Доклад конференцияларда, кыргыз тили, адабияты боюнча класстан тышкаркы иштерде – ийримдин ишинде, кечелерде, жолугушууларда окулат. Доклад жазуудан мурда ошол жазыла турган материалга негиз болчу тема терең үйрөнүлүүгө тийиш. Тема жөнүндө жазылган сын макалаларды, окурмандардын пикирлерин таап таанышып, керектүү учурларын конспектилөө керек. Алар докладда пайдаланылат. Бирок цитата кимдин кайсыл китебинен, кайсыл жеринен алынганы көрсөтүлүүгө тийиш. Докладында эмне жөнүндө айтарың, кайсыл багытка көбүрөөк көңүл бурарың алдын-ала дайын болсун. Ыймандуулук маселесине кайрыласыңбы, жаратылышты коргоо маселеси кызыктырабы, белгилүү бир чыйыр, белгилүү багыт боюнча аракеттенүү дурус. Докладда баарын камтыймын деп отуруп, баарын чөп башылап калгандан жаманы жок. Докладга план түзүп алган бир топ пайдалуу. Айта турган оюңар ырааттуу болсун, бир ой менен экинчиси бири-бирин улап кетсин. Ойлоруң жипке тизилген мончоктордой болуп тизилип турганы абзел. Докладдагы пикирлер ырааттуу болсун. Дайыма эсиңерде болсун, доклад алдыңардагы кишилердин өздөрү окуп алышы үчүн эмес, силер окуп берип, алар угуп кабыл алуу үчүн ылайыкталууга тийиш. Ошондуктан анын стили оозеки баянга жакын, түшүнүктүү болгону жөн. Доклад окулуп жатканда түшүнүксүз сүйлөмдөрдүн, сөздөрдүн маанисин туюнуу үчүн угуучулар сөздүктөрдү, маалыматтама китептерди карап отурбайт.

Докладдар бири-бирин кайталабасын. Азыр көп эле докладдар, маселен, акын же жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгына арналган болсо, адегенде ошол кишинин качан, кайда туулганы, балалыгы кантип өткөнү, окуган жылдары, адабият майданына кошулган алгачкы чыгармасы жөнүндө гана айтылат. Негизги китептери, чыгармалары, кызматтары, сый-

лыктары саналып чыгат. Мындай кургак маалыматтар угармандарды кызыктырбайт.

Доклад даяр болгондон кийин силер аны үйдөн кайра-кайра окуп, машыккыла. Угармандардын алдына чыкканда жазылган нерселерди үңүлүп окуп отурбай, жай сөз менен баяндап берген абзел. Айрым мисалдарды, цитаталарды окуп, калганын жөн гана сүйлөөгө болот. Докладдын соңунда кайсыл адабияттардан пайдаланганыңарды көрсөткүлө. Доклад бир жактуу болбош үчүн ар кандай басылыштагы китептерди, схема-таблицааларды, сүрөттөрдү, иллюстрацияларды, диафильмдерди ж. б. көргөзмөлүү нерселерди пайдаланган оң.

§ 11. КЕПТИН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА СТИЛДЕРИ БОЮНЧА БИЛИМДЕРДИ СИСТЕМАЛАШТЫРУУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУ

25. Төмөнкү тексттерди окуп, стилдин кайсы түрлөрүнө таандык экендигин аныктагыла. Жообуңардын негизин бекемдегиле. Тексттин маанилик байланышына көңүл буруп, сүйлөмдөрдүн өз ара байланышын айтып бергиле.

«Манас» деген этноним жөнүндө ар кандай далил, божомолдор аз эмес. Айрым чыгыш өлкөлөрүндө Манас ысмына уйкаш жерлердин, шаарлардын аталыштары бар. Ал эми байыркы индиялыктардын философиясында «Манас» деген сөз терең, айкөл, бийик деген маанини түшүндүрөт экен. Демек, Манасты жаратуучулар затына аты төп келген ысымды кокусунан таап коюшкан эмес. Ушундай болгондон кийин, баатырдын ысмынын мааниси анын образы менен төп келиши, кандайдыр бир деңгээлде негиздүү, чындыкка жакын тургандай. (Р. Сарыпбеков)

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз
Улуттук университетинин ректору

(*аты-жөнү*)
Байболотов Бакирден

АРЫЗ

Кыргыз улуттук университетинин математика факультетине кирүү үчүн экзамен тапшырууга уруксат берүүңүздү суранам. Мен Ош шаарындагы № 2 орто мектепти 2011-жылы бүтүргөмүн. Арызга төмөнкү документтерди тиркейм:

1. Орто мектепти бүткөндүгүм жөнүндө жетилүү аттестаты.

2. Ден соолугум тууралуу № 286-медициналык справка.

3. Мүнөздөмө.

4. 3x4 өлчөмүндөгү 6 сүрөт.

(*колу*)

Б. Байболотов
25-июнь, 2011-ж.

23. Төмөнкү эки тексттеги кептин стилдерин аныктагыла.

1. Бала бат, бирок катуу чыңырып жиберди. Сарай тарапка кир жайганы бараткан Асылгүл Кенжештин кыйкырыгын угуп, бурчту айлана чуркап чыкты да, ошо замат көтөрүп бараткан кирин жерге ыргытып жиберип, Бостондун эшигине аттап-буттап жетип барды:

– Карышкыр! Баланы алып кетти, кокуй күн? Болгула, болгула тез, айланайындар!

Бостон эмне болуп кеткенин түшүнбөй, дубалдан шапа-шуп мылтыгын ала коюп, үйдөн атып чыкты. Артынан Гүлүмкан жүгүрдү:

– Тигине! Тигине, Кенжеш! Карышкырдын жонунда баратат, кудай ай! – деп ирең-алеттен кеткен Асылгүл кыйкырып жатты.

Бостон карышкырды өзү да көрдү. Желе-жортуп кетип бараткан экен, жалына арта салынган бала өкүрүп-бакырып баратат.

– Ташта, Акбара! Ташта баланы! Экинчи бөрү аттууга тийбейм. Таштай кет, баламды! Акбара! Айланайын, Акбара, ташта баламды! (Ч. Айтматов)

2. Аба, жер, суу, асман, көк,
Оболу мурун жаралды,
Адамзат, айбан таралды.
Эр башы менен Ай башы,
Канча ойлосо к билбейбиз,
Кайсы жерде каларды.

(Жеңижок)

26. Үй-бүлөлүк шартка байланыштуу айыл чарба жумушунан бошотуу тууралуу мектептин директоруна арыз жана жолдошуңарга мүнөздөмө жазгыла.

27. Текстти окуп, стилин аныктагыла. Оюңардын тууралыгын талдап, бекемдегиле. Белгиленген сөздөрдүн маанисин айткыла.

«...Бир жолу чөп чабыкта жүрөм. Чалгыны бир шилтегенде эле кандайдыр бир жагымсыз ышкырыктын үнү угулду. Карай салсам, жыландын куйругу чалгыга чөп менен **кошо кетиптир**. Кайдан-жайдан дагы бир жылан сойлоп келип, айланып карап, кайра кетти. Жарадары ордунан козголбой эле турат. Тез эле тигиниси чачырак деген чөптү оозуна **бурдай тиштеп** келип, жараатына баса койсо, жыландан агып жаткан бир сары суюктук тып эле басылып калса болобу? Ошондо көргөмүн, жыландан кан чыкпайт экен. Анан менин да чачыракка кызыгуум **артып калды**. Колумду чалгы менен канатып, баягы чачыракты басып көрсөм, дароо эле каны тыйылып калды.

Демек, табигатта биз биле элек канча сыр бар, бизге окшоп сүйлөй албаган тилдери, дилдери бар. Ошону эстесем эле баягы жыландын өз ара түшүнүү менен бирин бири дарылап, анан экөө чөп аралай сойлоп кеткенин көрүп азыркыга чейин **тан берем**. Адам ээй, адам адам болуп жаралганы бирине бири нааразы, бири менен

бири урушкан, деги неси болсо да, ушул тилсиз жыландардай, макулуктардай жалпы бир түшүнүшүү аз деп ойлоно берем», – дейт акылга дыйкан Жээнбай агайым.

Мына ушул сыяктуу акылмандуулукту, ыйманызаатты, керегине жараша тилдик материалдарды түшүндүрмөсү менен **баян этип отурган** орто бойлуу, ак чач, күлмүңдөгөн көзүнөн дайыма мээримдин, жылмаюунун изи кетпеген, көзүнүн тегерегинде терең кеткен бырышы бар адам көз алдыма келе берет. Ар дайым гезиттин жаңы сандарын **бүктөй кармап**, ара-чоло боло калса, машинкадан жаңы чыккан эмгегинин катасын оңдоо үчүн, көз айнегин иле, башын саал бир жагына кыйшайта отурган Жээнбай Мукамбаев агайым эсиме түшүп, кайра-кайра карегиме **катып калгандай көрүнөт**.

Дайыма аралаш иштеп, чогуу жүрсөң, адамдын барк-насилин билбейт экенсиң. Араңдан кеткенден кийин кайран гана адам, кандай жакшы киши эле, илимдин дулдулу, кенен маанидеги педагог эмес беле деп, алаканды куушуруп отуруп калат экенсиң. («Асаба»)

28. Илимий жана публицистикалык стилге ылайык тексттерди тандагыла. Алардын аталган стилдерге тиешелүүлүгүн далилдегиле.

29. Ырдагы синоним сөздөрдүн көркөм боёкчого ээ болуп тургандыгын, образдуулугун айтып бергиле. Бул тексттин жанрдык бөтөнчөлүгүн айткыла.

КҮН ЖАНА КӨЗ

Көрбөйм итти, угам бирок үргөнүн,
Сезем отту көрбөсөм да күйгөнүн.
Көрбөй калдым жадегенде уулумдун,
Эң алгачкы бажырайып күлгөнүн.

Сезим менен чарк айланып ааламды,
Ассалоом! – деп, айтам күнгө саламды.
Башта, колдо, жүрөгүмдө жарыктык,
Таманымда, согончокто караңгы.

О, улуу Күн, жүрөктөгү балалык,
Сен керемет, сенден таппай чалалык.
Ушунчалык жакын элек экөөбүз,
Ушунчалык алыстады аралык.

(Т. Кожомбердиев)

30. Төмөнкү тексттен стиль түзүүчү сөз каражаттарын белгилегиле. Көөнөргөн сөздөрдүн азыркы учурдагы синонимдерин койгула. Сөздөрдүн эскиришинин себебин белгилегиле (бул материал 1937-жылдагы, архивдик кагаздардан алынды).

КҮБӨЛҮК КАТ

Берилди ушул күбөлүк кат Мажит Матабек уулуна анын үчүн бул жолдош Нарын шаарындагы 1-баскыч кыргыз мектебинин 3-бөлүгүндө окуп, орусча, энетил, жазуу, эсеб, жарапиа, саясы, жаратылыш, сүрөт жана адамчылык жагынан бүтүрүп, 5-класска көчүрүлдү. Ушунун чындыгына кол коюб, кеңеш мөөрүн басуу менен ишендирилсин.

Мектеп башчысы _____
Окутуучулар _____

31. «Мекен эмнеден башталат?» деген темада оозеки маек уюштуруп, анын стилдик каражаттарына көңүл бургула.

32. «Эне тилим – эне сүтүм» деген темада дилбаян жазгыла. Стилиңерди аныктагыла.

33. Ырды окуп, эпиграмма катары пайдаланып, ой толгоо жазгыла.

«Эзелтен чечилбеген улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Ураалап жоо кууса да улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Ажалга көз жумса да ушул талаш,

Канткенде адам уулу адам болот?
Душмандан жан соогалап качканда да,
Душманды кырып-жоюп басканда да,
Түбөлүк чечилбеген ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Адамзат качан чечет, качан коёт,
Канткенде адам уулу адам болот?»

(Ч. Айтматов)

34. 1) Жогорку ырдын негизинде оозеки пикир алышкыла. Оюңарды кенен, терең билдируүгө аракет жасагыла. Чечендикке, ораторлукка көнүккүлө. Дүйнөдөгү согуштар эмнеден чыгат, адамдар арасындагы көрө албастык, ич тардык кайдан келет ж. б. суроолорго токтолууга аракет жасагыла; 2) «Ыймандуулукту мен кандай түшүнөм» деген темада макала жазып, мектептин дубал газетасына чыгаргыла.

35. «Музыка – менин жандүйнөм» деген темада макала жазгыла. Музыка кумириңердин өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө адабияттардан пайдалангыла.

§ 12. ОРХОН-ЕНИСЕЙ (ЭНЕСАЙ) ЖАЗУУЛАРЫ

Октябрь Революциясына чейин кыргыз элинин жазуусу болгон эмес деген туура эмес ой-пикирлер айтылып келген. Кыргыз эли дүйнө элдери сыяктуу эле өзүнүн тарыхын, үрп-адатын, салтын, маданиятын, тилин сактап келген жана жазуу-сызуусу да илгертеден эле бар экендиги тарыхый маалыматтардан улам белгилүү. Жазуу эстеликтери Тывадан, Тоолуу Алтайдан, Якутиянын түндүгүнөн жана Кыргызстандын Талас өрөөнүнөн табылган. Таластагы жазуулар Енисейдеги жазуу эстеликтерине тектеш. Енисей жазууларын Енисейдеги Кыргыз мамлекети, Чыгыш Түрк кагандыгы, Уйгур кагандыгы, Жети-Суу Чыгыш Түркстандагы бир катар түрк өлкөлөрүнүн калкы колдонушкан. Биздин күндөргө жетип келген ташка чегерилип калтырылган Орхон-Енисей эстеликтери кыргыз элинин VI кылымдардан бери эле өзүнчө жазуусу бар экендигин далилдеп турат. Орхон-Енисей жазуусу – түрк тилинде сүйлөгөн элдердин жазма эстеликтери болуп саналат. Аны XIX, XX кылымда аты чыккан көрүнүктүү окумуштуулар С. Ремезов, Ф. Страленберг, Д. Миссершмидт Енисей дарыясынын боюнан табышкан. Мындай жазууларды Н. М. Ядринцев Орхон дарыясынын боюнан Монголиядан да тапкан. Аларды адеп окугандар В. Томсен менен орус түркологу В. В. Радлов болгон. Ал жазуулардагы маалыматтарды кыргыз эли колдонгондугун далилдеп турат. Орхон-Енисей жазуулары бүгүнкү күндө кеңири изилденилип, анда баяндалган окуялар кыргыз тарыхы, жазуусу катары гана саналбастан, Култегиндин эстелигин-

деги жазуулар кыргыздын байыркы адабий мурасы катары да бааланууда.

Суруолор жана тапшырмалар:

1. Орхон-Енисей жазуулары кайсы кылымдарга таандык?
2. Дагы кандай таш эстеликтерин билериңди айтып бер.
3. Култегиндин эстелигиндеги жазууларды кыргыздын, байыркы адабиятынын үлгүлөрү катары эсептөөгө болобу?

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗУУСУНУН ТАМГАЛАРЫ

Тамгалар	Окулушу	Тамгалар	Окулушу	Тамгалар	Окулушу
<u>ʋ</u>	<u>Э</u>	<u>᠋</u>	<u>Н⁽¹⁾</u>	<u>λ</u>	<u>Ч</u>
<u>ʀ</u>	<u>И</u>	<u>᠋᠋᠋᠋</u>	<u>Н⁽²⁾</u>	<u>᠋᠋</u>	<u>М</u>
<u>>᠋</u>	<u>О</u>	<u>᠋᠋</u>	<u>Р⁽¹⁾</u>	<u>᠋</u>	<u>Н</u>
<u>᠋᠋</u>	<u>Ө-У</u>	<u>᠋᠋</u>	<u>Р⁽²⁾</u>	<u>᠋</u>	<u>Ң</u>
<u>᠋</u>	<u>Б</u>	<u>᠋᠋᠋᠋</u>	<u>С⁽¹⁾</u>	<u>᠋</u>	<u>П</u>
<u>᠋᠋</u>	<u>Б</u>	<u>᠋</u>	<u>С⁽²⁾</u>	<u>᠋</u>	<u>Ш</u>
<u>᠋᠋</u>	<u>Д⁽¹⁾</u>	<u>᠋᠋᠋᠋</u>	<u>Т⁽¹⁾</u>	<u>᠋᠋</u>	<u>З</u>
<u>᠋</u>	<u>Д⁽²⁾</u>	<u>᠋᠋᠋</u>	<u>Т⁽²⁾</u>	<u>᠋᠋</u>	<u>ЛИТ</u>
<u>᠋</u>	<u>Х</u>	<u>᠋᠋</u>	<u>Й</u>	<u>᠋</u>	<u>ЗИЧ</u>
<u>᠋᠋᠋</u>	<u>Г</u>	<u>᠋᠋᠋᠋</u>	<u>Ж</u>	<u>᠋</u>	<u>НИТ</u>
<u>᠋᠋</u>	<u>К</u>	<u>᠋</u>	<u>К^(ок)</u>	<u>᠋᠋᠋</u>	<u>АТ</u>
<u>᠋᠋</u>	<u>Ы</u>	<u>᠋᠋᠋᠋</u>	<u>К^(кук)</u>	<u>᠋</u>	<u>БАШ</u>
<u>᠋</u>	<u>Л</u>	<u>᠋᠋</u>	<u>К-К^(кый)</u>	<u>᠋</u>	
<u>᠋</u>	<u>Л</u>	<u>᠋</u>	<u>ИЧ</u>	<u>᠋</u>	

§ 13. АРАБ АЛФАВИТИ

Кыргыз элинин орто кылымдагы тарыхы өтө тааал болгондугунан, анын маданияты да ар түрдүү өзгөрүүлөргө дуушар болуп турган. Бир жазуудан экинчи жазууга өтүп тургандыгы да ушундай тарыхый шарттар менен түшүндүрүлүүгө тийиш. Анын дагы бир күбөсү кыргыз элинин араб жазуусун колдонгондугуна байланышып турат.

Кыргыз эли араб жазуусуна качан өткөндүгү тууралуу так маалымат жок. Бирок бул мезгилди араб халифаттарынын чыгышка карай жасаган жортуулдары, Орто Азия элдерине өз саясатын жүргүзө баштаган учурлары менен байланыштырсак болот. Араб жазуусун кыргыз эли ХХ кылымдын башына чейин колдонуп келди.

1917-жылдагы социалисттик революциядан соң кыргыз элинде Кеңеш өкмөтү орногондо да ушул жазуудан колдонгон. Араб жазуусунун кыргыз тили үчүн бир топ ылайыксыз жактары эске алынып, ал реформаланып, 1927-жылга чейин колдонулган.

Кыргызстанга ислам дини тарай баштаган онунчу кылымдан тартып кыргыздар араб тамгасын колдонушкан. Орто кылымдардагы даңазалуу аалым, акындар Махмуд Кашгари менен Жусуп Баласагын араб тамгасын колдонуп, «Түрк тилдеринин сөздүгүн», «Кут алчу билим» дастанын жазышкан. XV кылымдын аягы XVI кылымдын башында Сайпидин Ахсыкенди кыргыз тарыхы боюнча жыйнагын араб тамгасы менен жазган. XVIII кылымда ата-бабаларыбыз Орусияга, Кытайга жазган каттарын араб тамгасы менен жазышкан.

Эң башкысы алфавитти түзүү болуп эсептелген. Ал үчүн мамлекет тарабынан жаңы алфавиттин Бүткүл-союздук Борбордук Комитети, ар бир республикада жана автономиялык областтарда анын жергиликтүү органдары түзүлүп, жаңы алфавитке өтүүнүн

ар кандай маселелери боюнча бүткүлсоюздук, аймактык кеңешмелер өткөрүлгөн. Анда партиялык, советтик органдардын, окумуштуулардын, методисттердин жана коомчулуктун кеңири катмары бул ишти жөнгө салуу боюнча баалуу пикирлерди айтышкан.

1924-жылы кыргыз тилинде «Эркин-Тоо» газетасынын биринчи саны жарык көрүп, улуттук басма сөздүн негизин түздү. Бул газетанын чыгышы Кыргызстанда эл агартуу иштерин өнүктүрүп, калктын сабатсыздыгын жоюу үчүн абдан чоң түрткү болду. «Эркин-Тоо» газетасы иш жүзүндө алгачкы окуу куралы, алгачкы Алиппенин милдетин аткарып, көпчүлүк эл ошол газетадан өзүлөрүнүн сабатсыздыгын жоюшту.

Бирок араб алфавити кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн толук чагылдыра алган эмес, б. а., бир эле тамга сөз башында, сөз ортосунда, сөз аягында ар башка жазылып, анын асты, үстүнө коюлуучу кошумча белгилери көп болгон. Мунун өзү окуу, жазуу ишин өтө кыйындатып, кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн толук көрсөтө алган эмес. Ошондуктан 1925-жылы май айында болуп өткөн мугалимдердин тунгуч съездинде араб тамгасына караганда колдонууга жеңил болгон латын тамгасына өтүүнүн зарылдыгы талкууланган. Бул маселенин курч коюлушунун дагы бир себеби, ошол кезде көп элдер латын алфавитине өтө баштагандыктан аны да алдыңкы жактары болгон.

Араб тамгасын кыргыздар 1928-жылга чейин пайдаланып, андан кийин латын жазуусуна өтүшкөн.

Араб жазуусунда төмөндөгүдөй кемчиликтер бар эле:

- араб алфавитинин курамында үндүү тамгалар, ичке үндүүлөр жетишсиз эле;
- бир эле тамга сөз башында, сөз ортосунда, сөз аягында ар түрдүү жазылган;

– араб алфавитинин оңдон солго карай жазылышы жазууну татаалдандырган;

– алфавиттин курамындагы 24 тамга кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүн толук тейлей алган эмес.

АРАБ АЛФАВИТИ

Жазылышы				Мааниси		Жазылышы			Мааниси		
арабча				Орусча	Латынча	арабча			4	Орусча	Латынча
ا	ا			а	ā	ض	ض	ض	з	з	z
ب	ب	ب	ب	б	b	ط	ط	ط	т	т	t
پ	پ	پ	پ	п	p	ظ	ظ	ظ	з	з	z
ت	ت	ت	ت	т	t	ع	ع	ع	с	с	
ث	ث	ث	ث	с	s	غ	غ	غ	г	г	g
ج	ج	ج	ج	дж	ǰ	ف	ف	ف	ф	ф	f
ح	ح	ح	ح	х	h	ق	ق	ق	к	к	q
خ	خ	خ	خ	х	h	ك	ك	ك	к	к	k
د	د	د	د	д	d	ل	ل	ل	л	л	l
ذ	ذ	ذ	ذ	з	z	م	م	م	м	м	m
ر	ر	ر	ر	р	r	ن	ن	ن	н	н	n
ز	ز	ز	ز	э	z	و	و	و	х	х	h
ژ	ژ	ژ	ژ	ж	ǰ						
س	س	س	س	с	s	و	و	و	у.о	у.о	u.o
ش	ش	ش	ش	ш	š	ي	ي	ي	й.а	й.а	i.a
ص	ص	ص	ص	с	s						

§ 14. ЛАТЫН АЛФАВИТИ

Латын алфавити Батыш грек жазуусунун негизинде Байыркы Римде биздин заманга чейин жетинчи кылымда пайда болгон. Адегенде оңдон солго, сап аттап солдон оңго карай жазылган. IV кылымдан тартып гана солдон оңго жазыла баштаган. Латын алфавитиндеги тамга аттары көбүнчө ойдон чыга-

рылган. Тыбыштарды туюнтчу белгилердин формасы V кылымда иретке келтирилген. Алгачкы латын алфавитинде 20 тамга болгон: A, B, C, D, E, F, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V, X). G тамгасы, грек тилинен кирген сөздөрдү жазганда колдонуу үчүн Y, Z тамгалары кошулган. J, U жана W тамгалары Кайра жаралуу доорунда гана такай колдонулган. Орто кылым доорунан тартып латын жазуусу көпчүлүк Европа тилдерин, азыркы учурда Африка, Американын бир катар жана азиянын айрым тилдерин тейлейт.

1929-жылдан баштап кыргыз эли латын графикасына өткөн. Чынында бул жазууга өтүүнүн кыргыз тили үчүн бир топ жакшы жактары бар эле. Атап айтканда, кыргыз тилиндеги тыбыштарды латын тамгалары менен туюндуруу ыңгайлуу болгон. Экинчиден, мурдагы араб алфавитиндеги тамгалардай сөз башында, ортосунда, аягында ар түрдүү жазылыштарга байланыштуу кыйынчылыктардан арылды. Анын кыргыз тили үчүн оңтойлуу болгондугунан ошол учурдагы оор абалга карабастан калайык-калк бул алфавитти тез эле өздөштүрүп алышкан. Кыргыз эли 1927-жылдан 1940-жылдарга чейин латын жазуусун колдонгон.

1926-жылы мартта Бакуда өткөрүлгөн түркологиялык съездде латын алфавитине өтүү үчүн анын долбоорун иштеп чыгуу жагы республикалардын жаңы Алиппе комитетине тапшырылат.

1926-жылы 22-ноябрда «Крестьянская путь» газетасына кыргыздын жаңы алфавити жөнүндө жарыяланган макалада бул маанилүү милдетти турмушка ашыруу үчүн областтык аткаруу комитетинин алдында атайын комитеттер түзүлүп, анын төрагасы болуп Т. Орозбеков дайындалганы айтылган.

1928-жылы латын алфавити менен «Жаңы маданият жолунда» журналынын биринчи саны, «Алиппе», «Эне тили», «Жаңылык» сыяктуу алгачкы окуу китептери чыга баштайт. Кыргыз АССРинин

Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиумунун токтомунда: «1930-жылдын 1-январынан баштап, республиканын территориясында өндүрүштүн бардык тармактарынан араб алфавити колдонуудан таптакыр алынып, латын алфавити менен алмаштырылсын» деп көрсөтүлгөн.

Кыргыз элинин сабатсыздыгын жоюп, жазуусун өнүктүрүп, маданиятын жогорулатууда латын алфавитинин аткарган ролу өтө чоң болду. Бирок кыргыз тилинин лексикасы орус жана интернационалдык терминдер менен байып, илимдин жана техниканын дүркүрөп өскөн мезгилинде латын алфавити эми өз

ЛАТЫН АЛФАВИТИ

Баш тамга	Кичине тамга	Аталышы	Айтылышы
A	a	а	[а]
B	b	бе	[б]
C	c	це	[ц], [к]
D	d	де	[д]
E	e	э	[э]
F	f	эф	[ф]
G	g	ге	[г]
H	h	га	[г]
I	i	и	[и]
K	k	ка	[к]
L	l	эль	[л]
M	m	эм	[м]
N	n	эн	[н]
O	o	о	[о]
P	p	пе	[п]
Q	q	ку	[к]
R	r	эр	[р]
S	s	эс	[с]
T	t	те	[т]
V	v	ве	[в]
X	x	икс	[кс]
Y	y	ипсилон	[и]
Z	z	зета	[з], [дз]

милдетин толук өтөй албай калды. Ошондуктан орус алфавитине өтүү зарылдыгы пайда болду, анткени орус тили кыргыз тилин байытуунун булагы болуп калган. Ал жөнүндө профессор Б. М. Юнусалиев мындай деп жазат: «Азыркы кыргыз тилинин сөздүк курамы революцияга чейинкиге салыштырганда сан жана сапат жагынан өсүп, көп түрдүү болуп калды. Ушунун аркасында кыргыз тилинин сөздүк курамы салыштыргыс түрдө байыды жана маанилүү болуп калды. Бул орус тилинен зор өлчөмдө үзүлбөй кирип жаткан лексикалык сөздөрдүн жардамы аркасында мүмкүн болду».

Ошентип, убакыттын өтүшү менен мурда кыргыздын жазуусун өнүктүрүүдө чоң роль ойногон латын алфавити жаңы шартта турмуштун талаптарына толук жооп бере албай калды. Анын үстүнө ошол кезде бир катар түрк элдери орус алфавитине өтүп, азербайжан, татар, казак республикалары жаңыдан өтүү жөнүндө маселе козголуп жаткан эле. 1939-жылдан тартып кыргыз жазмасын орус алфавитине өткөрүү жөнүндө басма сөздөрдө кеңири талкуу жүрө баштады.

Латын жазуусунун кемчиликтери төмөндөгүдөй:

– латын алфавити орус тилинен өздөштүрүлгөн жаңы сөздөрдү, саясий-коомдук терминдердин туура жазылышын камсыз кыла алган эмес;

– бир эле сөз орус тилинде да, кыргыз тилинде да ар башка жазылган;

– бир эле республикада эки алфавиттин (латын, орус) колдонулушу полиграфиялык иштерде кыйынчылыкка алып келген.

§ 15. ОРУС ЖАЗУУСУ

Орус алфавити – орус улутунун тилинин тыбыштык курамын туюндуруучу графикалык белгилердин иреттүү катары. Орус алфавитинде жумшар-

туу белгиси (ь), ажыратуу белгиси (ъ) бар. «Алар өз алдынча тыбышты туюнтпайт: «ь» жумшартуу белгиси өзүнөн мурунку тыбышты жумшартып айтуу үчүн, ал эми «ъ» ажыратуу белгиси сөздөрдү ажыратып айтуу керектигин эскертет. Орус алфавитинин башаты – кириллица. Ал Петр Інин реформасынан кийин киргизилип, ар кандай өзгөрүүлөр менен азыркы орус алфавити түзүлгөнгө чейин колдонулган. Орус алфавити Орто Азия элдеринин көпчүлүгүнүн алфавиттерин, анын ичинде кыргыз элинин алфавитин түзгөнгө негиз болгон.

Кыргыз эли 1941-жылдан баштап, 36 тамгадан турган орус алфавитине өткөн. Кыргыздарда буга чейин болбогон е, ё, я, ю, ц, щ, ъ, ь, х тамгалары киргизилген. Ошондон баштап бүгүнкү күнгө чейин ушул алфавит колдонулуп жатат.

Орус алфавитине өтүү жөнүндөгү алгачкы макала кыргыз тилинин жана жазуусунун илим-изилдөө институту тарабынан жазылды. Анда орус алфавитине өтүүнүн зарылдыгы көрсөтүлүп, анын негизги шарттары айтылган. Бул сунушту Кыргызстандын коомчулугу кызуу тосуп алышты. Ушундан тартып жаңы алфавитке өтүү жөнүндө газета-журналдарга бир катар макалалар жарыяланып, атайын чогулуштар өткөрүлдү.

Орус алфавити дүйнө боюнча бай алфавиттердин бири. Аны ар кандай улуттардын тилдеринин муктаждыктарын канааттандырууга мүмкүнчүлүгү бар. Орус алфавитине негизделген полиграфиялык базасы да бай болуп, алдыңкы техника менен жабдылган. Орус графикасына өтүү улуттук басма ишин жолго коюуга, аны өнүктүрүүгө толук мүмкүнчүлүк түздү.

Орус графикасына өтүүдөгү дагы бир жеңилдик – орус тилин тез үйрөнүү үчүн алфавиттин биримдигин туура пайдалануу. Кыргыз тилинин сөздүк курамын байыткан илим, техника, экономика, саясатка байланыштуу турмушта кеңири колдонулуп жаткан термин сөздөрдү эки тилде бирдей жазууга

жана туура окууга мүмкүнчүлүк берет. Ошондуктан орус тилинин аз убакыттын ичинде башка улуттардын экинчи тили деп аталууга чейин жетишине ал-

ОРУС АЛФАВИТИ (КИРИЛЛИЦА)

Азыркы орус алфавитинин тамгалары	Тамгалардын аталышы	Кириллица тамгалары	Кириллица тамгаларынын аталышы	Азыркы орус алфавитинин тамгалары	Тамгалардын аталышы	Кириллица тамгалары	Кириллица тамгаларынын аталышы
Аа	а	А	аз	Сс	эс	С	слово
Бб	бэ	Б	буки	Тт	тэ	Т	твердо
Вв	вэ	В	веди	Уу	у	Уу***	ук
Гг	гэ	Г	глаголь			У*	ук
Дд	дэ	Д	добро			У*	чоң юс
Ее	е	Е***	есть	Фф	эф	Ф	ферт
		Ю**	йоттошкон			Ф*	фита
		Ъ*	ять	Хх	ха	Х	хер
Ёё	ё						
Жж	жэ	Ж	живете	Цц	цэ	Ц	цы
Зз	зэ	З***	земля	Чч	чэ	Уу***	червь
		ЗS	зело	Шш	шэ	Ш	ша
Ии	и	Н***	иже	Щщ	щэ	Щ***	щэ
		И*	и	Ъъ	ажыра- туу бел- ги	Ъ	ер
		У*	ижица	Ыы	ы	Ы.Ы	еры
Йй	и крат- кий			Ьь	жум- шартуу белги	Ь	ерь
Кк	ка	К	како	Ээ	тескери		
Лл	эль	Л	люди	Э	э	Ю	ю
Мм	эм	М	мыслете	Юю	ю		ю
Нн	эн	Н***	наш			Ю*	йоттошкон
Оо	о	О	он	Яя	я	А***	чоң юс
		Ω**	омега			А***	кичине юс
						А***	йоттошкон
Пп	пэ	П	покон			М**	кичине юс
Рр	эр	Р	рцы			М**	йоттошкон
						У*	а
						У**	кси
						У**	пси
						У**	от

* 1918-жылкы реформа боюнча орус алфавитинен чыгарылган тамгалар.

** 1711-жылкы реформа боюнча орус алфавитинен чыгарылган тамгалар.

*** Азыркы орус алфавитине жазылышы өзгөртүлүп алынган тамгалары.

фавит бирдигинин да мааниси чоң болду. Ошондой эле улуттар арасындагы байланышты чыңдоо максаты да көздөлдү.

Орус графикасынын негизинде түзүлгөн кыргыздын жаңы алфавитинин долбоору эки жылга жакын кеңири талкууланып, бир катар баалуу сунуштар жана каалоолор айтылды. Анын бардыгы кыргыз тили жана жазуусу институт тарабынан даярдалган долбоорду кайрадан иштөө мезгилинде эске алынды. Жаңы алфавиттин долбоорунда 36 тамга болуп, мында орус алфавитинин курамы толук сакталды жана кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу кошумча үч тамга киргизилди.

Кыргыз жазуусун латын алфавитинен орус графикасынын негизинде түзүлгөн жаңы алфавитке өткөрүү 1940–41-жылдары иш жүзүнө ашырылган.

Натыйжада, азыркы кыргыз жазуусу өнүккөн алдыңкы катардагы техниканын, илимдин, маданияттын, полиграфиялык мекемелердин талаптарына ылайык келе турган жазуу болуп калды.

Орус кириллицасынын негизинде түзүлгөн жаңы кыргыз алфавитинде төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр киргизилген:

– орус алфавитиндеги бардык тамгалар кабыл алынып, тамгалардын окулушундагы жалпы эрежелер сакталган;

– кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайык кыргыз алфавитинин курамына **ө, ү, ң** тамгалары киргизилген;

– орус жана кыргыз тилдериндеги сөздөрдү бирдей жазуу максатында тамгалары киргизилген эмес.

КЫРГЫЗ АЛФАВИТИ

Тамгалардын жазылышы	Тамгалардын айтылышы	Тамгалардын жазылышы	Тамгалардын айтылышы
Аа	а	Пп	пэ
Бб	б	Рр	эр
Вв	вэ	Сс	эс
Гг	гэ	Тт	тэ
Дд	дэ	Уу	у
Ее	е (йе, э)	Үү	ү
Ёё	е (йо)	Фф	эф
Жж	жэ, джэ	Хх	ха
Зз	зэ	Цц	цэ
Ии	и	Чч	чэ
Йй	ий	Шш	ша
Кк	ка	Щщ	ща
Лл	эл	Ъ	ажыратуу белгиси
Мм	эм	Ыы	ы
Нн	эн	Ь	ичкертүү белгиси
Ңң	ың	Ээ	э
Оо	о	Юю	юу (йу)
Өө	ө	Яя	я (йа)

§ 16. ФРАЗЕОЛОГИЯ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Биздин кебибиз сүйлөмдөрдөн турат. Сөз, сөз айкаштары, анын курулуш каражаттары. Ошол каражаттар менен түзүлгөн сүйлөмдөр аркылуу оюбузду башка бирөөлөргө туюндуруп, толук пикир алышууга жетишебиз. Оюбузду түшүндүрүү, адатта, сүйлөмдөргө камтылган сөздөрдүн, сөз айкаштарынын лексикалык тике мааниси аркылуу ишке ашат.

М и с а л ы: *кол, таш, жылдыз*. Бул сөздөр затты туюндурууда. Ал эми *колу узун, катуу таш, жарык жылдыз* десек, заттын сын-сыпаты жөнүндө маалымат алабыз. Кээде кебибизде *колу чирчи, таш боор, жылдызы жарык, жүрөгү алкымына капталды, жүргөн жерине чөп чыкпайт, сиркеси суу көтөрбөө* д. у. с. сөз айкаштары жолугат. Эгерде булардын тике маанисин көңүлдүн борборунда тутсак, сөзүбүз чындыкка коошпой калат. Анткени мындай сөз айкаштары алгачкы маанилеринен алыстап, айтайын дегенибизди элестүү кылып, оюбузду өзгөчө туюндурат. Алар бир нече сөздөрдүн түрмөгүнөн турса да, бир мааниге ширелишип, өзүнчө бирдикти түзүп, тилибизде көркөм каражат катары кызмат аткарат.

М и с а л ы: *колу ачык* (март, берешен), *каш кабактын ортосунда* (күтүүсүз), *бешиктен бели чыга элек* (жаш), *көз ачып, жумганча* (тез), *кесип алса кан чыкпайт* (сараң), *колтугуна суу бүркүчү* (тукуруу), *жүңүн жейт* (көп), *ит өлгөн жерде* (алыс), *кара кылды как жарган* (адилет, калыс), *жылан сыйпагандай* (такыр эч нерсе калбоо) д. у. с.

Мындай сөз түрмөктөрү сүйлөм ичинде туруктуу формасын сактап, кебибизде даяр форма катары

колдонулат. Алар эркин сөз сыяктуу ар түрдүүчө өзгөрүп, ар башка сөздөр менен айкаша бербейт. Тилибиздеги мындай туюнтмалар **фразеологизмдер** деп аталат. Фразеологизмдерди окутуп-үйрөтүүчү илим – **фразеология** деп аталат. Бул термин гректин *frasis* (туюнтма) жана *logos* (сөз, илим) деген сөздөрүнөн алынган.

36. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, алардын маанисине кандайча түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

1. Түн бою кирпич какпай таң атырды. (Ч. Айтматов) 2. Жар түбүндө жаткан буурасын көрүп, Казангаптын жанына баткан экен, түнөрүп келип, Эдигейге мурду менен бир тийди. (Ч. Айтматов) 3. Мунун баарын маңдай тер, таман акыңардан табылган акчаңарга сатып алдыңар да. (З. Сооронбаева) 4. Жоомарт адамдын колу ачык, жылдызы жарык эмеспи. (А. Токомбаев) 5. Кай-кай жерде биздин Ысакка окшогон чолоктор калбаса, мурду менен тынып, буту менен баскандардын баары майданга кетишпедиби. 6. Кийимди эмне кыласың? Же аяктан жаңы жыл тоспосоң. Айылда принцче кийинсең, балдар сени өпкөсү жок мактанчаак деп эрмектешпейби? – деди атасы. (К. Жусупов) 7. Мына ушундай учурда өз көмөчүнө күл тартып, өз максатына гана чаба турган болсо, мейли хан болсун, мейли бек болсун, ал эл безери деп бааланат. (Т. Касымбеков) 8. Өзү иштен качкан ак капитал, бирок сүйлөсө тили буудай куурат. 9. Дилде менен Айгеримдин оту күйүшпөгөнүн Абай мурда эле сезген. (М. Абдукаримов) 10. Ажардын жаны жер тартып, кирпичинен тартса жыгылчудай болуп, бутун шилтесе эле мүдүрүлөт. (К. Баялинов) 11. Ырасын айтсам, Нэпманды желкемдин чуңкуру көрсүн. (А. Токомбаев) 12. Кээде Жунус экөөбүз карандай суу ичип, тишибиздин кирин соруп жаткан күндөрүбүз болгон. 13. Кара жанын карч уруп иштеген киши, эмгегинин үзүрүн көрбөй койбойт. (Т. Сыдыкбеков)

Тилдин башка бирдиктериндей эле фразеологизмдердин табиятын аныктоочу өзүнө тиешелүү жактары бар. Ошолорго таянып, фразеологизмдерге төмөндөгүдөй аныктама берилет.

Кепте (речибизде) дайыма даяр материал катары колдонулуп, эки же андан артык компоненттен турган, маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланган, образдуу сапатка ээ туруктуу сөз түрмөктөрүн ф р а з е о л о г и з м д е р деп айтабыз. Мисалы: *Ак каптал, ала көөдөн, ат тезегин кургатпай, бети калың, бөйрөктөн шыйрак чыгаруу, жең ичинен, жылдызы жерге түшүп, иттен чыгаруу, кара жаак, кабыргасы кайышуу, казаны оттон түшкөн, кулагы жок, колу туткак, мурдун тарта албаган, оту күйүшпөгөн, тил эмизип, мурдун көтөргөн ж. б.*

§ 17. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

Тилдин башка бирдиктериндей эле, фразеологизмдердин да өзүнө мүнөздүү белгилери бар. Аларга төмөнкүлөр кирет: а) кепте даяр материал катары колдонулушу; б) компоненттүүлүгү (түгөйлөштүгү); в) маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланышы; г) образдуулугу; д) туруктуулугу.

1. **Фразеологизмдердин кепке даяр материал катары колдонулушу.** Фразеологизмдер кепте, сөз жүрүп жаткан учурда, мурдатан калыптанган формасында даяр материал катары колдонулат.

М и с а л ы: – *Ээ, Кенжеш, агаларыңа керээз айтсам укпады. Укпаган соң, күйбөгөн жерим күл болду. Алардын келечегин ойлоп кабыргам кайышты. Биз сиздерди канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай өстүргөн элек. Эми минтип бир аягыбыз төрдө, бир аягыбыз көрдө болуп турганда, силерге айтар керээзибиз, өтүнүчүбүз бар эле, аны агаларыңа айтсак, моюндарын толгошту.*

– *Ата, айтыңыз мага. Мен сиздердин керээзиңиздерди угам, айткандарыңызды аткарам. Убада берем, ата! Сиздердин өтүңүчтү төбөм менен жер казып жүрүп аткарам. Айтыңыздар. (Ж. Мукамбаев)*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдер дээрлик ушул калыбында учурап, кепте даяр материал катары колдонулат. Алар башка сүйлөмдөрдө да ушул формасын бузбайт.

2. Фразеологизмдердеги компоненттүүлүк. *Жылдызы жарык, колу ачык, жону жука, ак каптал, бармагын тиштөө.* Бул фразеологизмдердин ар бири эки компоненттен куралгандыгын көрүп турабыз. Аларды эки сөздөн турат деп айтуу туура эмес. Анткени ар бир сөз өз алдынча мааниге ээ. Фразеологизмдердин тутумундагылар өз өзүнчө эмес, бири-бири менен биригип, баары чогуусу менен бир маанини берип, бир гана түшүнүктү туюндурат. Ошондуктан фразеологизмдин тутумунда турган элементтер сөз эмес, анын компоненттери (түгөйлөрү) деп аталат.

Фразеологизмдер эки, үч, төрт, кээде андан ашык компоненттерден турат: *төбөсү көккө жетүү, ала жипти аттабоо, беш өрдөгүн учуруу, арасынан кыл өтпөө, колтугуна суу бүркүү, ээрдин кашын таанытуу, жаны көзүнө көрүүнү, күлү додо болбоо* д. у. с. Булар үч компоненттүү экендигин көрүп турабыз. Ал эми төмөнкү мисалдар төрт компонентке ээ: *кара кылды как жаруу, кой үстүндө торгой жумурткалоо, төбөсү менен жер казуу, ичине кара таруу айланбоо, кой оозунан чөп албоо, биттин ичегисине кан куюу, жүрөгүнүн сары суусун алуу* д. у. с.

Мындан көп компоненттерден турган фразеологизмдер да кезигет. Аларга төмөнкүлөрдү кошууга болот: *оозуң кайсы десе, мурдун көрсөтүү; бир аягы төрдө, бир аягы көрдө; жеңилдин асты менен, оордун үстү менен жүрүү; как эткен карга, кук эткен кузгун жок* д. у. с.

Жогоруда келтирилген мисалдар фразеологизмдердин эки же андан артык компоненттерден тургандыгын, тактап айтканда, алардын компоненттүүлүгүн ырастап турат.

37. Текстти окуп, анда колдонулган фразеологизмдерди тапкыла. Алардын канча түгөйдөн тургандыгын аныктагыла.

Түндүн биринчи жарымы күндөгүдөн да көзгө сайса көрүнгүс. Ай түн ооп барып, тетиги карарган кыр арканын чокусунан чыгат.

Сугат үчүн түн эң жакшы убак. Сабырбек кирпич көзүн какпай, сугаттын кандай жүрүп жатканын текшерип жүрдү. Баары өз ордунда. Бир убакта:

– Сабырбек байке, оо Сабырбек байке-е – деген үн таш жарып чыкты. Жүрөгү оозуна тыгыла түшүп, анан өзүн токтотту да:

– Эмне болуп кетти, мен мындамын – деп, үн салды Сабырбек.

– Суу жок. Суу соолуп баратат! – деп, сугатчылардын бири буту күйгөн тооктой чебеленип чуркап келди. Сабырбек жылаңач төөнү шыйракка чапкандай, көз ачып-жумганча чоң арыктын боюна жетип барганда, ары жактан дагы бирөөнүн кыйкырыгы угулду.

– Ой, мурап, суу кана? Суу жок!

Чын эле азыр гана шаркырап агып жаткан суу жок. Арык бир заматта жылан сыйпагандай болду да калды. Капырай, бул эмнеси, – деп, Сабырбек таң калды. Анан каналдын бир жерин суу алып кеттиби деген ой келгенде, дагы төбө чачы тик турду. Мына, Сабырбек ал каналдын боюна да жетип келди. Көзүң жамандыкты көрбөсүн, Сабырбектердин арыгына суу берилчү алыштын оозундагы чен тосмо төмөн түшүрүлүп жабылган да, Каратайдын алышынын чен тосмосу аябай өөдө көтөрүлгөн...

Сабырбек атынын канжыгасында дайыма байланып жүрчү чоң бурама ачкычын алып келди да, өз арыгынын чен тосмосун көтөрө баштады. Аңгыча аяк астынан:

– Тарт колуңду, болбосо азыр акеңди таанытам! – деген үн чыкты...

Каратай арбаң-арбаң этип, бир-эки аттаганда эле Сабырбекке жакындап келди.

– Жогол, көзүмө көрүнбө! – Көзүнөн чаары чыккан Каратайга Сабырбектин теңелгиси келген жок.

(Ч. Айтматов.)

3. Фразеологизмдердин маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланышы. Фразеологизмдердин тутумундагы компоненттер маани жактан өз ара ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланат. Алар өздөрүнүн алгачкы лексикалык маанилеринен толук же жарым-жартылай алыстап, фразеологиялык бир мааниге биригет. Натыйжада, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, бир сөзгө синоним болууга чейин жетет.

М и с а л ы: *колу ачык – март, берешен; жылдызы жарык – сүйкүмдүү; бармагын тиштөө – өкүнүү; төбөсү көккө жетүү – кубануу; арасынан кыл өтпөгөн – ынтымак; кой оозунан чөп албаган – момун, жоош; оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн – аңкоо.*

Бул фразеологизмдердин компоненттери өз ара маани жактан бири-бирине ширелишип, бир гана түшүнүктү туюндуруп, лексикалык бир гана бүтүндүктү түзүп жатат. Алсак, *төбөсү көккө жетти* десек, кимдир бирөөнүн төбөсү көккө бийиктеп, анын асманга жетип, көккө тийип турганын түшүнбөстөн, кимдир бирөөнүн кубанычын түшүнөбүз. Бул фразеологизмдин үч компоненти тең өз ара маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, *кубанды* деген маанини билдирип калды. Алардын курамын ой келди өзгөртө берүүгө болбойт. Мурдатан калыпка түшүп, кебибизде даяр материал катары колдонулуп келе жаткан мындай туюнтмалардын компоненттерин сан жактан ыксыз өзгөртө берүү же алардын ордун алмаштыруу фразеологиялык маа-

нинин бузулушуна алып келет. Алсак, *териси тар* дегенди *эти тар* десе, ачуусу чукул, урушчаак кишини элестетүү мүмкүн эмес. *Куурай башын сындырбоо* дебестен, *куурай сындырбоо же башын сындырбоо* десек, андан иш кылбаган жалкоону элестете албайбыз. Тың, чыйрак, шайдоот өспүрүмдү сыпаттоочу *биттин ичегисине кан куйган* деген фразеологизмдин компоненттеринин бирөөнү эле өзгөртсөк, анда маани бузулат. Анткени алар өз ара бири-бири менен ширелишип, лексикалык бир бүтүндүктү түзүүдө. Мындай ширелишүүнүн натыйжасында алар, көпчүлүк учурда, бир сөзгө синоним болуу деңгээлине чейин жетишет. Анын натыйжасында, фразеологизмдер сүйлөмдө анын бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарып калат.

Эскертүү: фразеологизмдер дайыма лексикалык бир бүтүндүктү түзүп турса да, анын маанисин бир сөз менен түшүндүрүп берүү бардык учурда мүмкүн эмес. Айрым туюнтмалардын маанисин бир нече сөз аркылуу, атүгүл бүтүндөй бир сүйлөмдөрдүн жардамы менен түшүндүрүп берүүгө да туура келет.

М и с а л ы: *камчы салдырбоо* – кимдир бирөөнүн кандайдыр бир иште тыңдыгын, бирөөнүн жардамысыз эле бүтүрө турган жөндөмдүүлүгүн билдирет. Аны *чыйрак*, *тың* деген сөздөр менен эле түшүндүрүп койсок, айтылуучу ой толук чагылбай калат. *Эки аягын бир өтүккө тыгуу* – бул кимдир бирөөнү абдан ыңгайсыз абалга коюу, айласын кетирүү. *Ажыдаардын куйругун басып алуу* дегенди кандайдыр бир балээлүү ишке кабылуу, күчтүү, каардуу бирөөнүн ачуусуна тийүү деп түшүнөбүз.

38. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, алардын канча компоненттен тургандыгын тактап, маанисин оң жак четте жазылган сөздөр аркылуу түшүндүрүп бергиле.

1	<i>Азыр ак төөнүн карды жарылган кез.</i>	уялуу,
2	<i>Аялдар – биздин коомдо чоң күч. Бирок арасында бар ак кол, ак чүч.</i>	сараң,
3	<i>Качыке өзүнүн айыптуу экенин сезип, Батийнаны көргөндө башы жерге кирди.</i>	берекелүү,
4	<i>Жүрөгүндө оту бар жигиттер өз ыктыярлары менен катталып жатышты.</i>	токчулук,
5	<i>Катачылыгын кеч түшүнүп, бармагын тиштеди.</i>	өкүнүч,
6	<i>Же бул беш өрдөгүн учуруп жибердиби – деп, күмөн санап турдум.</i>	калп айтуу,
7	<i>Чычканга кебек алдырбаган немелерди качанга чейин имерчиктейбиз.</i>	жалкоо,
8	<i>Дилде менен Айгеримдин оту күйүшпөгөндүгүн Абай башта эле сезген.</i>	кайраттуу.
9	<i>Кылдан кыйкам, жумурткадан кыр тапчу Түлкүбек бул жолу да өзүнүн ким экендигин көрсөттү.</i>	(өткүр),
10	<i>Териштире келсек, ал бир топ эле билимдүү адам экен. Бирок анын ичине таруу айланбаган мүнөзү бизди таң калтырды.</i>	ынтымаксыздык,
11	<i>Абдыракманды көргөн сайын бечара Батийнанын жылдызы жерге түшүп... өксүйт.</i>	(араздашуу),
		капалануу, көрө албастык,
		(арман),
		кыйкымчыл

4. Фразеологизмдердеги образдуулук. Фразеологизмдер жөнөкөй сөзгө караганда айтылуучу ойду элестүү туюндуруучу өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Мисалы, *араларынан кыл өтпөйт* дегенде, бизге эки кишинин ортосунун жакындыгы, башка эч нерсе тоскоолдук кылбагандыгы, экөөнүн бири-бирине абдан жакындыгы элестейт. Ушундан-улам эки кишинин ынтымактуулугунун, ынактыгынын элеси тартылат. Ал эми *ачып көздү-жумганча же көз ачып-жумганча* дегенибизде кандайдыр бир иштин, кыймыл-аракеттин тез, бир заматта болуп өткөндүгү элестүү тартылат. *Кой оозунан чөп албаган* деген фразеологизм жоош, момун адамдын образын чагылдырат. Төрт

түлүк малдын ичинен эң эле жоошу кой эмеспи. Ошол малдын мүнөзүнө ылайык, айрым адамдардын мүнөзү салыштырылып, ал аркылуу жоош адамдын элеси берилүүдө. Сараң адам *чычканга кебек алдырбаган же битин сыгып, канын жалаган* деген туюнтмаларда эң эле элестүү, таамай берилген. Мындай образдуулук төмөнкү фразеологизмдерден да ачык байкалып турат. *Төбө чачы тик туруу; жүрөгү оозуна капталуу; камырдан кыл суургандай; көзгө сайса көрүңүз; кулагынан күн көрүңүз; ооз ачпоо; тилин тишине катуу; үрүп чыгар ити жок; чычкан мурду өткүз; эне сүтү оозунан кете элек* д. у. с.

Фразеологизмдердеги образдуулук дайыма эле ачык боло бербейт. Анткени айрым учурда алардын компоненттери өзүнүн алгачкы лексикалык маанилеринен абдан алыстап кеткен. Андай фразеологизмдердин пайда болуу жолдорун толук билбей туруп, андагы образдуулукту байкоо кыйын. Алсак, *колтугуна суу бүркүзү* (тукуруу), *ыңырчагы ырдоо* (жакырлануу, кедейленүү), *ала жипти аттабоо* (ак ниет) сыяктуу фразеологизмдердин кантип, эмнеге байланыштуу келип чыкканын билбей туруп, андагы образдуулукту туюу мүмкүн эмес. *Колтугуна суу бүркүзү* (уруштуруу үчүн болгон аракет, тукуруу) – бул сөз мурун кээ бир элдерде канаттууларды (короз, бөдөнө) уруштуруучу кумар оюндарында колдонулган. Корозду же бөдөнөнү уруштурар алдында канатын көтөрүп, анын ысык колтугуна муздак суу бүркүп, сезимине терс таасир кылып, жинин козутуп, бири-бирине тукурган. Ал көрүнүш кийин адамдарга карата айтылып, бирөөнү бирөөгө тукуруучулуктун образы жаралып отурат. *Ыңырчагы ырдоо* – мурдагы заманда колунда жок кедейлердин жарытылуу ат жабдыктары да болбогон. Алар унаасына токуу үчүн жыгачтарды аштап, көк менен бекемдеп, ыңырчак (токулуучу жабдык) жасашкан. Адам ыңырчакка отурганда ашталган жыгач бири-бирине өйкөлүп кыйчылдап, жагымсыз үн чыгарган. Ошондон улам

ыңырчагы ырдап калыптыр (ыңырчагы ырдаган) деген туюнтманын пайда болгондугу талашсыз. Демек, ар бир фразеологизм, ар түрдүү себептер менен образдуулук сапатка ээ жана ойду таамай, элестүү жеткирүүдө анын мааниси чоң. Алар ушул өзгөчөлүгү менен тилибизде көркөм каражат катары кызмат кылат.

39. Текстти окуп, анда учураган фразеологизмдерди таап, маанисин түшүндүрүп бергиле. Алардын кепте даяр материал катары колдонулушуна, лексикалык бүтүндүгүнө, образдуулугуна көңүл бургула.

Төрт баланын кенжеси ата сөзүн эки кылбай, анын күмбөзүн үч түнү күзөтөт. Биринчи түнү: – Ай, бала, сен абийирдүү бала экенсиң. Атаңдын керээзин аткарам деп бул жерде жатасың. Анын сөзүн жерге калтырбаганың – жигиттик. Кокус башыңа иш түшсө, менин керегим тиет. Ме, мобу жалдын бир кылын ал. Керек кезде түтөт. – Ошентип айтып, боз жылкы көз ачып-жумганча көздөн кайым болот.

Экинчи түнү аяк астынан жээрде жылкы пайда болот. Ал минтет:

– Ай, бала, атаң кыйын адам эле. Эл дегенде ала жипти аттабай жүрүп жанын берди. Сен ата сөзүн сыйлап, минтип керээзин аткарып отурасың. Сендей жигитке менин сөөгүм агарды, – дейт. Анан ал да боз жылкынын сөзүн кайталап, жалынан бир тал жулуп берет.

Үчүнчү түн болот. Бул түнү да бир жылдызы ысык карагер жылкы көрүндү. Жылкы адамча үн салат.

– Оо, бала, сен ата-энеңдин оту менен кирипсиң, күлү менен чыгыпсың. Ысыгына күйүпсүң, суугуна тоңупсуң. Боорукер экенсиң. Атаңдын сөзүн сыйладың. Агаларың өңдөнүп, өлгөндүн үстүнө көмгөн кылбадың – деп, бул да жалынан бир тал кыл берет. Үч жылкынын айтканы баланын кулагынан кетпейт.

Арадан жылдар өтөт... Үч агасы жарытымдуу оокат кылышпайт. Кичүүсү гана кара кылды как жар-

ган калыс болуп чыга келет. Эл берки үчөөнү жек көрүп, арасынан кууйт. Элге батпаган алар кулак угуп, көз көрбөгөн жакка кетүүгө аргасыз болушат. Кенжеси үч агасы жөнүндө ойлонуп, ичкени ирим, жегени желим болот. Акыры аларды издеп, жолго чыгат.

Ата-энеси бар кезде бетинен кан тамган балдар эми өңдөн азышты. Эң кенжеси малай болуп мал багат. Андан улуусу ашпозчуга кирет. Эң улуу экөө эт менен челдин ортосунда дагы эле тим жүрө беришет. Инилерин кээде «бол-бол, иштегиле» деп койгону болбосо, өздөрү куурай башын сындырышпайт. Бирок зөөкүр агалары инилерин сагалап жүрүшүп, эки боло алышпады.

Күндөрдүн биринде эң кенжеси баягы жылкылардын жалын түтөтүп, алардын жардамы менен жакшылыкка жетти... Өзүнө тийген байлыкты агаларына бөлүп берет да, мындай дейт:

– Ээн талааны гүлдөтүп, иштеткиле. Таман акы, маңдай териңерден гана турмушуңар жакшырып, бактылуу жашай аласыңар. Бирөөнүн бергени силерге түбөлүк кенч болбойт.

Үч агасы акылдуу инисинин айткандарын кулак төшөп угушуп, ага макул болушат... Анан үчөө тең ата-энесин аябай эстешип, керээзин укпай койгондорун ойлошкондо, ичи жалын, сырты чок болуп, бармагын тиштешет. Акырында:

– Атабыз айткан керээздерден эч болбосо, «Эмгек менен эр көгөрөт» дегенди аткаралы дешип, үчөө жапатырмак ишке киришет. Арадан көп жыл өтпөй, үчөө тең өз каалагандарына баш кошушуп, өз-өзүнчө түтүн булатышып, бактылуу жашап калышкан экен.

(Ж. Мукамбаев)

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ӨЗ АРА БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилинде фразеологизмдер өз ара үчкө бөлүнөт. Алар – фразеологиялык ширешме, фразеологиялык бирдик, фразеологиялык тизмек (айкаш). Мындайча бөлүштүрүү алардын тутумундагы компоненттердин (түгөйлөрдүн) жеке тургандагы тике мааниси менен жалпы фразеологиялык маанинин ортосундагы жакындыгына, бири-бирине болгон маанилик байланышынын даражасына ылайык аныкталат.

§ 18. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК ШИРЕШМЕ

Мааниси тутумундагы компоненттердин алгачкы лексикалык маанилери менен таптакыр байланышы жоктой сезилген фразеологизмдерди **фразеологиялык ширешме** дейбиз: М и с а л ы: *Мурдун балта кеспөө, беш өрдөгүн учуруу, котур ташы койнунда, ала жипти аттабоо, кекиртегин талга асуу, жабуулуу кара инген, сиркеси суу көтөрбөө, эки көзү төрт д. у. с.* Булардын фразеологиялык мааниси тутумундагы компоненттердин өз алдынча тургандагы тике маанилери менен байланышы жок. Албетте, качандыр бир учурда анда байланышы болгондур, бирок азыр байкалбайт.

40. Текстти окуп чыгып, андан фразеологиялык ширешмелерди тапкыла.

ЖАЙЛООГО САПАР

Бакыт жайкы каникулду эки-үч жыл катары шаардан анча алыс эмес эс алуу лагеринде өткөрдү. Ал быйылкы жылы жайлоону көрсөм дегенде, эки көзү төрт болуп жүргөн эле. Өзгөчө Суусамыр жайлоосуна барууга көп куштарланчу.

Күндөрдүн биринде алардын үйүнө жайлоодогу айылдаштарынан бирөө келип калды. Ал Бакыттын атасы менен ортосунан кыл өтпөгөн курдаш экен. Ага Бакытты кошуп, Суусамыр жайлоосуна жибермекчи болду. Аны укканда Бакыттын төбөсү көккө жетти, көктөн издегени жерден табылгандай сүйүндү. Эртеңки таңдын атышын күтүп, Бакыт көпкө чейин кирпич какпай жатты. Таң супа салганда гана көзү илинип кетти.

Эртеси күндүн мурду менен «ГАЗ-63» автомашинасынын кузовундагы бир топ адамдарга кошулуп, Бакыт да жолго чыкты.

Бир топ жол жүрүшкөн соң, отургандардын ичинен бетинен каны тамган, чарчы бойлуу, толук, тилинен чаң чыккан бир киши жанындагыларга кайрылды:

— Кана туугандар, узун жолду кыскартып, ат жалына казан аспайлыбы. Ансыз алыскы жолдо зеригип кетебиз го. Же кыргый кабак болуп эле бир-бирибизге колтук ачпай, телмирип кете беребизби?

— Ырас айтасыз, Жумаке, оозубузга талкан куюп албастан, сүйлөй отуралы,— деп бакылдады берки кара мурутчан. Мал баккандардын баары эле ушундай болобу деп, Бакыт ичинен тиги кишинин да бетинен кан таап, илебине нан бышып турганына таңдана карады. Тиги андан ары сөз учугун улап:

— Шаар деген жакшы турбайбы, Жумаке, оту жагылуу, суусу алынуу. Бул азыркы кой үстүнө торгой жумурткалаган замандын бир көрүнүшү эмей эмне. Бирок ошондой шарт айрым шаардыктарды ак кол кылып коёт көрүнөт. Гезит окуп, телевизор көргөндөн башка дегеле куурай башын сындырышпайт экен...

Кепти алгач баштаган киши бул сөздү жактыра бербей кабагын карыш салып:

— Ээ-э ботом, алар деле карга тезек чокуй электе турушуп, этек-жеңин үзө баса автобуска жүгүрүшүп, ишке кетип жатышпайбы!

— Аныңыз ырас. Бирок мен алардын өз үйлөрүндө, короосунда эңкейип отун албай, кинодон кино тандашып, көчө таптап жүрүшкөнүн айтам.

– Кой, антип алардын жашоосуна көлөкө түшүрбө. Алар да эртеден-кечке кара жанын карч уруп иштешет. Анан бош убактыларында эс алышат да. Алар жайлоого келип калышса, сен кантет элең?

– Мен адегенде чекесинен чертип туруп козуларымдан бирди союп, бешбармак тартып, кымызга тойгузуп, жайлоону кыдыртар элем.

– О, катыгүн десе, анда анык жатып ичээрлер ушулар дебейби. Анан калса, конокко сойгон козуну да бирөөнүн мүлкүбү деп ойлойт го.

– Жо-ок, жок, Жумаке. Андай болбойт. Эмне, мени адалдан түгү жок дейсизби. Өзүмүн эле таман акым, маңдай терим менен тапкан козуларым жетет. Өмүрү бирөөнүн ала жибин аттап, бөтөн мүлккө суук кол салып көргөн эмесмин! – деп, чычалай түштү.

§ 19. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИК

Фразеологиялык жалпы маани фразеологизмдин тутумундагы компоненттердин жеке тургандагы маанилерине аздыр-көптүр жакындыгы бардай болуп, жалпы маани ошол компоненттер аркылуу келип чыккандай сезилген туюнтмалар **фразеологиялык бирдик** деп аталат: *М и с а л ы: көз ачып-жумганча, көздүн карегиндей сактоо, үрүп чыгаар ити жок, кылу додо болбогон, чоң муштум, түп-тамырынан бери, көчүк айланбаган, ийне-жибине чейин, алты саны аман д. у. с.* Келтирилген фразеологизмдер аркылуу туюндурулган, *тез (бачым), кастарлап сактоо, кедей, көчмөн (туруктуу жашабаган), зөөкүр, бүт (калтырбай), тар, соо-саламат* деген маанилер ошол фразеологизмдердин тутумундагы компоненттердин өз алдынча тургандагы маанилери менен үндөшүп, жалпы маани ошолордун маанилери аркылуу келип чыккандай сезилип турат. Алсак, *көз ачып-жумганча* аз гана убакыт өтөт, демек, *көз ачып-жумганча* фразеологизми – *заматта, тез* де-

ген маанини берип, өз тутумундагы компоненттердин маанилерине үндөшүп турат. *Күлү додо болбогон* деген туюнтмага көңүл бурсак, кыргыз элинде жаккан оттун күлүн чогуу, бир жерге төгөт. Натыйжада, күлү өзүнчө додолонуп, чакан дөбөчөгө айланат. Ал эми бир жерде туруктуу жашабай, тез-тез көчүп, журт которуп жүргөн кишилердин (үй-бүлөнүн) күлү додо болбойт. Демек, бул туюнтманын фразеологиялык мааниси турмуштагы чындыкты түз, бирок образдуу чагылдыруудан улам пайда болгондугу көрүнүп турат.

41. Тексттен фразеологиялык бирдиктерди бөлүп көрсөткүлө.

Кандай ата-эне болбосун, очогунун отун өчүрбөй, куттуу үйүнөн түтүн булаткан туяк калышын тилейт. Баласы теңтушунан кем калбай билим алып, журтунун керегине жараган киши болуп чыгышын самабаган жан жоктур. «Адамдын бир кызыгы – бала» – деп, кеменгер Абай атабыз айткандай, наристенин ыңаалап дүйнөгө келгени, там-туң басканы, алгачкы ирет арипти жазганы... ушулардын бардыгы – ата-эненин кубанычы. Уулу эр жетип, үйлөнүп, башына баш кошулса, кызы бой жетип ордун таап, өрүшү кеңесе, кайсы ата-эне балкып-чалкыбасын.

Көптөгөн жаштар дүйнөгө келип, ат жалын тарткан азамат болгондугун, ата-эненин таман акы, маңдай теринин акыбети катары билишет. Перзенттик парызын мээрим, ысык ыкыласы, адамгерчилиги менен актоого тырышат. Алар Мекен, калк алдындагы милдеттерин да адал аткарышат. Анткени Мекенди сүйүү өз очогун сүйүүдөн башталат. Ата-энени ардактаган, улууга урмат көрсөтүп, кичүүгө үлгү болгон жигит калкынын да кадырына жетет. Карыялардын кардай аппак чачын сыйлап, өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болуу – жаштардын ыйык милдети, кылымдар бою калыптанган асыл салтыбыз.

Арийне, карыялардын ак батасын алып, өзүнчө түтүн булатып, үй-бүлөсүнүн ысык-суугун көтөрсө, нур үстүнө нур. (*«Кыргыз Туусу»*)

§ 20. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК АЙКАШТАР

Фразеологизмдердин бул тобу көпчүлүк учурда *фразеологиялык тизмектер* деп да аталып жүрөт.

Кебибизде эркин, өз маанисинде кеңири колдонулбастан, белгилүү бир сөздөрдө гана колдонулуп, фразеологиялык маанини пайда кылган туруктуу сөз айкаштарын **фразеологиялык тизмектер** (айкаштар) дейбиз: *кымча бел, кыямат күн, аскар тоо, чарк айлануу, жылас болуу* (кылуу) д. у. с. Келтирилген мисалдагы *кыпча, кыямат, аскар, чарк, жылас* деген компоненттер дээрлик ушул сөздөр менен гана айкашып колдонулат да, *келбеттүзү, алаамат, медер* (таяныч), *далалаттануу* (өтө ылдам), *таптакыр жоголуу* (жоготуу) маанилерин туюндурат. Аталган компоненттер белгилүү гана сөздөр менен чектелген түрдө айкалышат.

§ 21. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР МЕНЕН МАКАЛ, ЛАКАПТАРДЫН КАРЫМ-КАТЫШЫ

Макал, лакаптарга фразеологизмдердин бир топ окшош жактары бар. Алар:

- 1) кепте даяр материал катары колдонулушу;
- 2) тутумунун туруктуулугу;
- 3) образдуулугу.

Бирок бул окшоштуктар аркылуу эле фразеологизмдер менен макал, лакаптар бирдей экен деп эсептөөгө болбойт. Алардын ортосунда мындай окшоштуктар менен бирге олуттуу айырмачылыктар да бар. Алар төмөнкүлөр:

1. Макал, лакаптар сүйлөмдүк түзүлүшкө ээ. Алардын тутумундагы ар бир сөз өз алдынча маани берет жана алар синтаксистик жагынан сүйлөмдө айрым-айрым сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарышат. Фразеологизмдер болсо, канча компоненттен (түгөйдөн) тургандыгына карабастан, чогуусу менен бир гана маанини туюндуруп, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Жигитке жетимиш*

өнөр аздык кылат. (Макал) Ар бир сөз өз алдынча маани берип, сүйлөмдүн ар түрдүү мүчөлөрүнүн милдетин аткарып турат. *Ал ат тезегин кургатпай келип турат* (ат тезегин кургатпоо – фразеологизм).

2. Макалдар, лакаптар эл турмушунун бай тажрыйбасынан улам корутундуланган белгилүү бир пикирди билдирет. Фразеологизм болсо, бир эле түшүнүктү элестүү туюндурдуу менен чектелет.

3. Макалдар дидактикалык мүнөзгө ээ, алар көбүнчө таалим-тарбия максатын көздөйт. Фразеологизмдерде андай касиет жок.

4. Фразеологизм тилде көркөм каражат катары гана кызмат кылат. Ал эми макалдар, лакаптар ошондой көркөм каражаттар менен өз алдынча эркин мааниде колдонулган сөздөрдөн турат. Өз ичине белгилүү бир мазмунду камтыйт.

Жогорудагыдай айырмачылыктар макалдарды, лакаптарды фразеологизмдер менен чогуу, тилдин бир бирдиги (единица) катары кароого жол бербейт.

42. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди өз алдынча, макал, лакаптарды өз алдынча бөлүп алып, алардын окшош жактары менен айырмачылыктарын айтып бергиле.

1. Баштагыдан беш бетер, жер майышкан кол келет. («Манас») 2. Ат – адамдын канаты дегендей эле бар экен. Каныбек бул сөздүн калетсиз айтылганына баа берип, Акжалды өз канатындай көрүп баратты. 3. «Карга карганын көзүн чокубайт» деген ырас тура. Байлар менен манаптар өз ара келишип, дагы эле байкуш чор тамандарга оорчулук түшүүдө. 4. – Турдубек, үңкүйбөй башыңды көтөр, «өңгө жалган, өлүм ак» деген. Балдар менен коштошуунун камын көрөлү. 5. Айдарбек датка эмне деп айтаарын билбей жүрөгү оозуна тыгылып, көздөрү чанагынан чыгып, атынын башын тартып токтой калды. (К. Жантөшев) 6. Эмне эле кабагыңа кар жаап калган, айтчы жайыңды. 7. Ээ, балам, «келиниң жакшы болсо – кыз тапканың, келиниң жаман болсо – уулуңду жоготконуң» деген ушул.

Сага деле оңой болбой жатат, көрүп турам. Мени ошол жетимдер үйүнө эле жеткирип кой. Анда жакшы экен. 8. Демек, маселенин кыйыны да, оору да бизде. Дал ушундай жагдайда чөп башылап кеп козгоп, жалтайлоого акыбыз жок. 9. Кайра-кайра сай-сөөктү сызда-та комузду боздоткондо, адамдардын көзүнөн чолок жаш сыгылат. (Ш. Бейшеналиев) 10. Текшерүүчүлөр күтүлбөстөн келип калганда, «айланайын ала байтал, акылың болсо сууга чап» дегенчелик болуп, кантээр айласын таппай калды. 11. Сен аны эмитен минтип алаканга сала берсең, эртең ал сенин мойнуңа минип алат. «Баланы жашынан, аялды башынан» деген сөз бар, бир аз катуураак эле болсоң, айланайын. (Т. Сыдыкбеков) 12. Жаман уул атанын кашыктап жыйганын чөмүчтөп чачат тура. Жаман өзү бел оорутуп, кол жоорутпай, тапкан дүнүйөнү ошентип чача берет. (Элдики)

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Фразеологизмдер менен макалдардын, лакаптардын окшош жактары деп кайсы жактарын айтабыз?
2. Алардын айырмачылыктары кайсылар?
3. Дидактикалык (тарбия-таалим берүүчү) мүнөз макал, лакаптарга тиешелүүбү же фразеологизмдергеби?

Үйрөтүү жана текшерүү үчүн жазуу жумуштары:

Төмөнкү суроолорго жазуу түрүндө жооп бергиле:

1. Тилибиздеги кандай туюнтмалар фразеологизмдер деп аталат? Аларды окутуп-үйрөтүүчү тил илиминин бир салаасы кандайча аталат? Бул термин гректин кандай сөздөрүнөн алынган?
2. Азыркы тил илиминде бир тилдеги өзгөчө туюнтмаларды тил илиминин кайсы тармагы изилдейт жана окутуп-үйрөтөт?
3. Фразеологизмдердин сөздөн, эркин сөз айкашынан айырмасы бар бекен? Болсо түшүндүрүп бергиле.
4. Фразеологизмге жаңы мисалдарды келтиргиле (10–15 мисал).

Фразеологиялык талдоо

Фразеологизмдерге талдоо жүргүзүүдө төмөнкүлөргө көңүл буруу керек:

1. Сүйлөмдүн ичинен фразеологизмдерди табуу;
2. Ал фразеологизмдер кандай мааниде колдонулган;
3. Ал кепте туруктуу, даяр материал катары колдонулабы;
4. Канча компоненттен турат;
5. Маани жактан ширелишип, лексикалык бүтүндүккө айланганбы;
6. Образдуулукка ээби;
7. Фразеологизмдердин өз ара бөлүнүшүндөгү кайсы түрүнө кирет (фразеологиялык ширешме, фразеологиялык бирдик, фразеологиялык айкаш).

Мына ушуларды эске тутуу менен бирге сүйлөмдүн ичине камтылган эки фразеологизмди талдоону үлгү катары карап көрөлү. Араздашуудан *оту күйүшпөй, күлү додо болбой* өз бетинче кеткен ата-эне сөрөй ушул жетимдерди кайдан ойлошсун. (*«Кыргыз руху»*)

Талдоого үлгү: Бул сүйлөмдө «*оту күйүшпөй*», «*күлү додо болбой*» деген эки фразеологизм колдонулган. Биринчиси – *ынтымаксыз, ыркы жок, ымаласы келишпеген* деген маанини туюндуруп турат. Экинчисинде – *отуруксуз, бир жерде туруктуу жашабаган же иштебеген* деген маани бар. Кыргыз тилинде «*оту күйүшпөө*» деген фразеологизм кебибизде дайыма ушул формасында даяр материал катары колдонулат. Ал эки компоненттен турат. Эки компонент тең өзүнүн алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, маани жактан өз ара ширелишип, «*ынтымаксыз*», «*ыркы жок*» дегендей мааниге айланып, лексикалык бир бүтүндүктү түзүп калган. Ал компоненттерди ажыратып, же башка сөздөр менен алмаштырып жиберүүдөн фразеологиялык маани бузулат. Анда образдуулук да бар. Анткени мамиледеги эки адам өз

ара келишпесе, алардын жага турган отуну да алынбайт, оту да жагылбайт. Бул бир. Экинчиден, эгерде бул фразеологизмдин пайда болуу булагына кайрылсак, анда байыртан эле баш кошууга максат койгон эки адамдын сүйүүсү – жүрөк отуна, сүйүүнүн күчү – алоолонгон отко салыштырылып келген. Демек, ошол оттун «алоолонуп күйүшү» алардын ортосундагы сүйүүнүн ысыктыгы – ал экөөнүн ынактыгы менен салыштырылган. Эгер ал от өчсө, күйбөй калса, демек, алардын ортосундагы ынак мамиле, сүйүү да өчөт. Экөөнүн оту ошентип күйүшпөй калат. Мында сүйүүнү отко салыштырып берген образдуулук бар. Демек, «оту күйүшпөө» деген фразеологизм кепте даяр материал катары колдонулган, эки компоненттүү, маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланган, образдуу сапатка ээ болгон тилдик бирдик. Биз ушул белгилерден улам тилдин мындай бирдигин фразеологизм деп айтабыз.

Фразеологизмдерди өз ара түрлөрү боюнча бөлүштүргөнүбүздө, бул – фразеологиялык ширешме. Анткени ал өзүнүн алгачкы маанисинен такыр алыстап кеткен.

Мисалдагы экинчи фразеологизм – «күлү додо болбоо». Бул да кебибизде даяр материал катары колдонулду. Үч компонентке ээ. Алар маани жактан өз ара ширелишип, лексикалык бир бүтүндүктү түзүп, «отуруксуз» (бир жерде тынып жашабаган) деген маанини туюндуруп турат. Мында да образдуулук бар. Анткени бир жерде узакка тургандардын гана төккөн күлү додо болот эмеспи.

Семантикалык жактан өз ара түрлөргө ажыратканда бул – фразеологиялык бирдик. Себеби компоненттердин алгачкы лексикалык маанилери берип турган маани менен фразеологиялык маанинин ортосунда байланыш бар экендигин сезип турабыз.

Мисалдагы эки фразеологизм тең өзгөрүүгө учурабастан, араларына сөз кыскартылбастан, тиешелүү грамматикалык формасы менен гана колдонулган.

43. Төмөнкү сүйлөм топтомдоруна фразеологизмдерди таап, жогоруда көрсөтүлгөн үлгү боюнча аларды талдагыла.

1. Анын байпагы манат болуп, ыргыткан ташы өөдө кулап турган чагы. 2. Жол жүргөндөн улам алсырап, касиеттүү көлүбүзгө жетсек экен дешкенде эки көзү төрт болуп жатышты. (*К. Баялинов*) 3. Уулум качан келет деп, ичкен ашы ирим, жегени желим болуп, күн өтпөйт. (*Ч. Айтматов*) 4. Ээ, баракелде, жигит болсо ушундай болсун, колу ачык, жылдызы жарык неме экен, тим эле адамды айттырбай түшүнүп турат. (*К. Жантөшев*) 5. Кудай сактай көр, чындыкты сүйлөйм деп, накта ажыдаардын куйругун басып алган окшодум. (*К. Баялинов*) 6. Болор бала ушундайында эле билинет, карачы тим эле тили буудай кууруп, биттин ичегисине кан куйчудай болуп турат. 7. Музыкага башынан эле шыктуу эле, комуз дегенде ичкен ашын жерге коё салчу. 8. Сактыкка кордук жок дейт, кырык каш-кабактын ортосунда болорун унутпа, этият бол балам (*Жомоктон*). 9. – Мынча болду, ачык айт. Жаныңды жесең, бул дүйнөдөн как баш болуп так өтөсүң (*А. Матисаков*). 10. Көптөгөн жаштар дүйнөгө келип, ат жалын тартканда, азамат болгондугун, ата-энесинин таман акы, маңдай тери кайткандыгын сезишкенин билишсе кандай сонун (*К. Сактанов*). 11. Ансыз элдин итке минген абалын оңдоо кыйын, токтоосуз айыл чарбасын көтөрүүнүн аракетин жасоо зарыл. («*К. Т.*») 12. Ошо катчылар, балким, жер-жерлердеги партиялык лидерлердин, асыресе эл башкаруудан тайдырылгандардын баш терисин байкап, тамырын тартып, алардын колтугуна суу бүркүп, чырагына май тамызып жаткандыр. (*С. Жигитов*)

§ 22. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КЕПТИН КӨРКӨМ СТИЛИНЕ МҮНӨЗДҮҮЛҮГҮ

Фразеологизмдер тилдик көркөм каражат болгондуктан алар дээрлик бардык учурда стилдик максатта колдонулат. Айтылуучу ойду элестүү, таамай кылып, угуучунун же окурмандын сезимине жеткирүүдө анын ролу чоң. Жөнөкөй эле сөз менен ойду туюндурганга караганда ал түшүнүктү фразеологизм аркылуу берсек, ал маани ары жеткиликтүү, ары таасын, ары көркөм мүнөзгө ээ болот. Адатта жөн эле сөз аркылуу берилген маани фразеологизмдер менен берилгенде тилдин көркөмдүгү да артат. Ушул өзгөчөлүктөрдүн өзү фразеологизмдердин кептин көркөм стилине жатарын ырастап турат.

Мисалы: «ылдам, тез» деген сөздү «көз ачып-жумганча», «өкүндү» дегендин ордуна «бармагын тиштеди», «кайрымсыз» дегенди «таш боор», «кыйкымчыл» дегенди «жумурткадан кыр тапкан» деп фразеологизмдер аркылуу берүү алда канча элестүү, сезимге жетерлик таасирге ээ болуп, кепти көркөмдөп тургандыгы даана эле байкалып турат.

Фразеологизмдердин кепте колдонулушунда да ар түрдүү стилдик ыкмалар пайдаланылат.

Фразеологизмдердин кепте колдонулушу

Фразеологизмдер кепте даяр материал катары туюруктуу формасы менен колдонулары жөнүндө мурда сөз болгон. Биз муну менен фразеологизмдер тап-

такыр эле сенек түрүндө, бир эле калыбында, өзгөрбөгөн көрүнүш экен деп түшүнбөшүбүз керек. Анткени алар ар кандай стилдик максатта (кээде эч кандай өзгөртүүсүз, кээде айрым өзгөрүүлөр менен) колдонулат. Бирок ал өзгөрүүлөр мурдатан калыпка түшкөн фразеологизмдерди ой келди өзгөртө берсе болот экен дегенди билдирбейт. Анын алгачкы формасын сактоо менен аларга кошумча (көбүнчө, күчөтмө мааниге ээ болгон) сөздөр кошулуп, же синоним сөздөр менен алмашуулар учурайт. Кээде маанилеш фразеологизмдер катар-катар же аларга синоним сөздөр жарыш колдонуу аркылуу атайын стилдик ыкмалар пайдаланылып, максат ишке ашат.

Фразеологизмдердин кепте өзгөрүүсүз колдонулушу

Фразеологизмдер жазма же оозеки кепте нукура компоненттери сакталып, өзгөрбөй колдонулса, аны **фразеологизмдердин кепте өзгөрүүсүз колдонулушу** дейбиз.

Нукура компоненттүү фразеологизмдер: *тили буудай кууруйт, эки көзү төрт, азуусун айга жанган, төбө чачым тик турду, кабыргам кайышты, ары карап ыйлап, бери карап күлүп ж. б.*

Мисалы: Баламдын боштугун көрүп *кабыргам кайышты*. Анын классташтарынын *тилинен чаң чыгат*. Эч кимге сыр бербей *ары карап ыйлап, бери карап күлүп*, тишимдин кашкасын көрсөтөм.

Келтирилген мисалдардагы фразеологизмдерде эч кандай өзгөрүүлөр болгон жок. Бирок фразеологизмдер дайыма эле бирдей, сенек формасында эмес, атайын стилдик ыкманы колдонуу менен сырткы жагынан айрым өзгөрүүлөргө учурап да колдонулат.

Фразеологизмдердин кепте өзгөртүлүп колдонулушу

Жазма же оозеки кепте фразеологизмдердин компоненттеринин кемип же алардын арасына бир же бир нече сөз кыстарылып, кээде компоненттердин орду алмаштырылып колдонулса, мындай көрүнүштү **фразеологизмдердин кепте (речте) өзгөртүлүп колдонулушу** деп айтабыз: Жердин жети түбүндө – жердин түбүндө, жылдызы *жерге* түшүү – жылдызы түшүү, кабыргам кайышты – кабыргам *жаман* кайышты; ичине таруу айланбайт – ичине *жарты* таруу айланбайт; жүрөгүндө кири жок – жүрөгүндө *кымындай* кири жок д. у. с.

Фразеологизмдердин өзгөрүүгө учурап колдонулушу, негизинен, стилдик максатта ишке ашат. Тактап айтканда, маанини күчөтүү үчүн, ыр саптарында муун өлчөмүн же ыргакты сактоо үчүн, фразеологизмдердин маанисине доо кетирбей туруп, аларды өзгөртүп колдонгон учурлар болот. Орунсуз, туш келди өзгөртүүлөр фразеологиялык маанинин бузулушуна алып келет.

44. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, алардын ичинде кандайдыр бир өзгөрүүгө учурап колдонулганы болсо, анда ал өзгөрүүнүн кайсы түрүнө ээ экендигин түшүндүргүлө.

1. Сары изине чөп салып, саргара кууп алалык.
2. Туйдунбу балээ шумдугуң, басып алган окшодук, ажыдаардын куйругун. 3. Бөрк ал десе улугу, аянбастан баш алган, башынан канкор аталган. 4. Бирөөнүн сөзүнө ишенип сызга гана отуруп калбадымбы. 5. Кабыргаңа жакшылап кеңешип туруп, жообунду берип кой, садага. 6. Өзүңдүн иштеп тапканың колуңа толук тийсе, канга да салам бербейсиң. 7. «Кыял» бирикмесинде колунан тим эле көөрү төгүлгөн кыз-келиндер эмгектенет эмеспи. 8. Анын эмнесине таң каласың, ал музоо кезинде эле катуу сүздүрүп алып, жалтанчаак

болуп калган. (Т. Сыдыкбеков) 9. Ошондо жаңылганын сезип, «аттиң» деп бармагын кесе тиштеп, оозун карманды. 10. Ак көкүл бир атка, Кара көкүл бир атка сылай күлазык артышып, кулак угуп, дегеле көз көргүс жерге жүрүп кетишет. (Жомоктон)

Фразеологизмдердин жарыш колдонулушу

Эки же андан ашык фразеологизмдердин же фразеологизм менен ага маанилеш сөздүн удаа колдонулушун фразеологизмдердин жарыш колдонулушу дейбиз: 1. *Күлүктөр суулугу менен суу ичип, эр азаматтар өтүгү менен суу кечип, эл башына оорчулук түшкөндө, капилеттен сөз тапкан, караңгыда жол ачкан карыялардын акылы керек болду.* 2. *Ошондо, калың элдин алдына кара кылды как жарган, калыс Бакай чыгып, акыл сөзүн айтты: «Калайык, көп эле жылдызыңарды түшүрүп, башыңарды жерге салбагыла! Ач тоюнат, арык семирет...» («Манас», кара сөз түрүндө)* 3. *Ал бирөөнүн жырык ийнесине тийбеген, ак ниет, ак көңүл неме эле.*

*4.Өчкөн отун тамызган,
Өлгөн жанды тиргизген.
Чачылганды жыйнаган,
Үзүлгөндү улаган.
Кайран жеңем Каныкей. («Манас»)*

*Кара сууга кан төккөн,
Бөрк ал десе баш алган.
Канкор эрдин бири ушул. («Манас»)*

Фразеологизмдерди жарыш колдонуунун натыйжасында маани күчөйт, образдуулук артат. Айтылып жаткан ойго угуучу же окуучунун көңүлү өзгөчө бурулат. Көркөм чыгармаларда болсун, оозеки кепте

болсун, фразеологизмдердин мындайча кабат, удаа айтылып, алардын маанилеш сөз менен жарыш колдонулушу каармандардын сапаттарын ачууда өзгөчө таасирдүүлүккө ээ болот.

45. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн жарыш колдонулган фразеологизмдерди тапкыла. Алардын сөз же фразеологизмдер менен өз ара жарыш колдонулуп жаткандыгын аныктагыла. Фразеологизмдердин жарыш колдонулушунан улам кандай натыйжа болорун, тактап айтканда, угуучунун кепке көңүл буруусуна, айтылуучу ойдун элестүүлүгүнө алардын тийгизген таасири барбы, эгер болсо ага карата өз түшүнүгүңөрдү айтып бергиле.

1. Мен деле тууганыма кошулуп, кайта өз элиме кетсем дегенде эки көзүм төрт болуп, ак эткенден так этем. 2. Көпчүлүгү колу жука, эшигинде адалдан түгү жок, атүгүл кээ биринин үрүп чыгар ити да жок. (*К. Жантөшев*) 3. Тили буудай кууруп, таңдайынан чаң чыккан Дөнөнбайдын сөздөрү чакырылгандардын үрөйүн учурду. (*Э. Турсунов*) 4. Атасынын жоктугун билдирбей, канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай алаканга салып, алпештеп өстүрдүм. (*М. Абдукаримов*) 5. А тигинден кесип алса да кан чыга турган түрү жок, битин сыгып, канын жалаган зыкым экендиги кебетесинен эле көрүнүп турбайбы. (*Ж. Медералиев*) 6. Анан кайра буту сыздап зыркыраганда жаны көзүнө көрүнүп, жанын коёрго жер таппай кыйналат. 7. Кыш катаал болуп, жон жукарып, кол кыскарып турган чак. 8. Сыртынан карасаң, кой оозунан чөп албаган бир момун, жоош киши. (*Ж. Саатов*) 9. Жаңы келген жетекчи жөнүндө «Бөйрөктөн шыйрак чыгарып, жумурткадан кыр издеген киши экен, чеке жылытып, элге жакшылык кылар түрү жок» деген күбүр-шыбыр эл ичинде жүрүп жатты. («*Асаба*») 10. Көзгө сайса көрүнгүс караңгы экенине карабай жолго чыктык. 11. Сабыр кыл, балам, сабыр менен эмгектенгендер көбөйсө, беш колубуздан май таамп, байпагыбыз макмал болгон заманга сен да жетесиң. («*Мурас*»)

Фразеологизмдердин жеке сөз менен синонимдик катышты түзүшү, алардын кошумча маанилериндеги өзгөчөлүктөр

Фразеологизмдер түзүлүшү боюнча канчалык тааал болгондугуна карабастан бир мааниге, лексикалык бир бүтүндүккө ээ. Ошондуктан ал маанини сөз аркылуу да түшүндүрүп берүүгө мүмкүн. Фразеологизмдин маанисине дал келген сөз аны менен синонимдик катышты түзөт.

фразеологизм:

сөз:

бармагын тиштөө

– *өкүнүч*

таш боор

– *кайрымсыз*

алчы-таасын жеген

– *шылуун*

көзү тирүчү

– *чыйрак, тың ж. у. с.*

Мисалдардагы фразеологизмдер менен сөздөр бири-бирине синонимдик катышты түзүп турат. Алар бир эле түшүнүктү туюндурууда.

Ырас, сөз аркылуу туюндурулган түшүнүккө караганда, фразеологизм аркылуу туюндуруу өзгөчөлүккө ээ. Анткени сөз тигил же бул түшүнүктү жөн эле тике түшүндүрүп турса, фразеологизм ал түшүнүктү бир топ элестүү, таасирдүү жеткирүү үчүн кошумча маани берип турган өзгөчөлүккө ээ.

46. Таблицада бөлүштүрүлүп берилген фразеологизмдерди жана сөздөрдү бири-биринен болгон маанилик жакындыгы (синонимдик катышы) боюнча орун которуп, өз-өз тушуна жазып чыккыла.

Үлгү:

Предмет аралык байланыш

Маанилеш (синоним) фразеологизмдер		Аларга синоним сөздөр
<p>колу ачык ак каптал көз ачып-жумгуча</p> <p>биттин ичегисине кан куйган</p>	<p>ак көрпө жайыл көчө таптап жүрүү ана-мына дегиче кара суудан каймак алган</p>	<p>март, берешен жал- коо тез, бир заматта</p> <p>чыйрак</p>

Фразеологизмдер		Сөздөр
1	2	3
<p>Ак эткенден так этүү Ак каптал Күн карама Мурдун балта кеспөө Битин сыгып, канын жалоо Биттин ичегисине кан куюу Кайырмакка саяр эти жок Кылдан кыйкым издөө Оту күйүшпөө Каны ичине тартуу Текей оттоп жүрүү Колтугуна суу бүркүү Тили оозуна батпоо Жер баспай калуу Кыл жугузбоо Көчө таптоо Колу ачык Кекиртегин талга асуу</p>	<p>Жумурткадан кыр табуу Куурай башын сындырбоо Күн тийген тоонун күкүгү Кыртышы сүйбөө Кара суудан каймак алган Эки көзү төрт болуу Ааламды сел каптаса тушарына келбейт Кулагынан күн көрүнүү Кесип алса, кан чыкпас Мурдун көтөрүү Кабагына кар жаап Кырды-бычак болуу Көчө таптап жүрүү Ортосуна от жагуу Каны катуу Жерге-сууга тийгиз- бөө Тишинин кирин соруу Ак көрпө жайыл</p>	<p>мактоо чыйрак тоготпоо март берешен жалкоо зыкым сараң көпкөндүк жактырбоо араздашуу кошоматчы тукуруу суусоо ачуулануу кый- кымчыл арык ачка болуу</p>

Кыргыз тили фразеологизмдерге бай. Жазуучулар аларды өз чыгармаларында кеңири колдонушат. Фразеологизмдер авторлор тарабынан канчалык орундуу колдонулса, каармандардын образдары ошончолук элестүү, таамай, түшүнүктүү чечилет. Чыгарманын тили да, көркөмдүүлүгү да жогору болот.

Фразеологизмдердин колдонулуш чөйрөсү жалаң эле чыгармачыл адистер менен чектелбейт. Аларды арбын, орундуу колдоно билүү ар бирибиздин кебибизди кооз, таасын, элестүү, жеткиликтүү кылат.

Тапшырма: Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестин окуп чыгып, андагы фразеологизмдерди дептериңерге көчүрүп жазгыла.

47. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, алардын колдонулушуна, маани жактан өзгөчөлүктөрүнө, компоненттеринин өзгөргөнүн же өзгөрбөгөнүнө байкоо жүргүзгүлө. Аларды колдонулуш өзгөчөлүктөрү боюнча топторго бөлүштүрүп жазгыла.

1. Алты саны аман кишиге айылда көчө таптап жүргөнү уят. (А. Убукеев) 2. Өткөн кылымдын 60–70-жылдары коомубуздун дымып турган мезгили болгондугу бүгүн баарыбызга бештен белгилүү болуп отурат. Ошондой болсо да, ал учурда «тигини бүтүрдүк, муну жаратып жатабыз, анысын ашыгы менен аткарабыз!» деген ач айкырык, куу сүрөөн мол эле. («Кыргыз Туусу») 3. Бычакка саптык уулуң жок, камчыга саптык бириң жок, карап туруп силерди, ичим жалын, сыртым чок. («Эр Төштүк») 4. Ансыз да жону жука немени чыгашага учуратып, анан иттен жок, же ит байлаган жиптен жок болуп, сенделип кайра келгеним, бардык күнөөнү мойнума үйөт. (Т. Касымбеков)

5. Токойду, сазды аралап,
Токтолбой Ажал чурады.
Азуусун айга бир кайрап,
Ааламдан минтип сурады.

(Ж. Бөкөнбаев)

6. Мен жүрүп Ысык-Көлдүн бойлорунда,
Көп болдум үлпөт менен тойлорунда.
Ошондо муну сездим:
Жаткан экен,
Боз торгой жумурткалап
Кой жонунда.

(С. Өмүрбаев)

7. Көзүнчө ырсак-ырсак күлүп коёт.
Ичине котур ташын түйүп коёт.
(Б. Асаналиев)

8. Айдаткан жалаа менен намыс үчүн,
Андыктан аман келдиң башың бүтүн.
Бир чылбыр, эки тизгин өз колуңда,
Актагын журтуң үчүн эне сүтүн.
(А. Токомбаев)

9. Апаң эсен болсо, жаман атаңдын аягынан жел
эптеп өтүп турса, чоочун жерде, кызым, жер кара-
тып кызартпайбыз. (К. Баялинов) 10. Териси жука
киши курусун, ачуум дайыма мурдумдун учунда.
11. Кайгы басып, бир көзүнөн жаш, бир көзүнөн кан
акса да, ичтен тынып, ары карап ыйлап, анан бери
карап күлүп, тагдырына моюн сунуп жүрө берет.
12. Атаң анда алп эле, жоонун жүрөк суусун алган эле.
Эми минтип бир аягым төрдө, бир аягым көрдө турат.
13. Ошондо атасы: «Ии... бул уулумду сары ооз бала-
пан десе, жетилген экен. Эми ыраазымын!» – дейт да,
көз жумат. (Ж. Мукамбаев) 14. Мен болгонду болгон-
дой айтып чыга бергенимде, ал мени көзүнүн төбөсү
менен карап, мурутун чыйралткан боюнча кабагын
чытыды. 15. Мына ошентип, Шамырбектин ашына
дос да, кас да келет. Демек, алар жумурткадан кыр
таап, бөйрөктөн шыйрак чыгарууга аракет кылышат,
ошондуктан өзүбүзгө сак болуп, ашка жакшы даяр-
даналы. (К. Жантөшев) 16. Начальниктин көзү ча-
нагынан чыгып, каардуу бакырды. Ага теңелип эмне

кылайын деп, тилимди тишиме басып, айткандарын угуп, жер карап отура бердим. 17. Ар ким өз көмөчүнө күл тарткан – болбогон иш. Биз бири-бирибизге кам көргөнүбүз оң. (Т. Касымбеков)

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Фразеологизмдердин кепте колдонулушунун кандай түрлөрүн билесиңер?
2. Фразеологизмдердин кепте өзгөрүүгө учурап колдонулушун кандай түшүнөсүңөр? Алардын кандай жолдору бар?
3. Фразеологизм менен сөздүн синонимдик катышын кандай түшүнөсүңөр? 5–6 мисал келтиргиле.
4. Оозеки жазуу кебиңерде фразеологизмдерди орундуу пайдалана билгиле.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЮУ ЖОЛДОРУ

§ 23. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЙЫШЫНЫН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ, ЖОЛДОРУ (БУЛАКТАРЫ)

Коомдук турмуштагы ар кандай жаңылыктарга, айлана-чөйрөдөгү түрдүү өзгөрүүлөргө жараша адамдардын да түшүнүгү, аң-сезими өркүндөп, өсүп-өнүгүп турат. Мындай кубулуштар тилдин лексикалык курамына жаңы сөз каражаттарынын кошулуп, толукталып турушун талап кылат.

Тил түрдүүчө жолдор менен өнүгөт. Анын эң ийкемдүү, өнүмдүү жолдорунун бири катарында мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөрдүн морфологиялык (аффиксациялык) жана семантикалык (маанилердин жаңыланыш) жолдору болуп эсептелет. Булар менен катар адабий тилдин кору диалектизмдердин жана башка тилдердеги сөздөрдү которуп алуу жолдору менен да ишке ашат. Албетте, ар кандай эл башка элдер менен саясий, маданий, экономикалык байланышта болуп тургандыктан ал элдердин тилинен кирген сөздөр аркылуу да лексика байып турат. Лексиканын ушундайча өнүгүп-өрчүшүн, тактап айтканда, кыргыз тилинин лексикасынын байышынын негизги багыттарын кыргыз тилинин байышынын ички жана сырткы булактары деп эки чоң топко бөлөбүз.

Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын ички булактары

Тилдин лексикасынын байышынын ички булактары да өз ара бир нечеге бөлүнөт. Алар: а) мор-

фологиялык (аффиксациялык), б) семантикалык, в) синтаксистик, г) башка тилден сөзмө-сөз которуу (калькалоо) жолдору. Ошондой эле диалектилик байлыктардан да туура пайдалануу аркылуу адабий тилдин кору артат.

§ 24. МОРФОЛОГИЯЛЫК (АФФИКСАЦИЯ) ЖОЛ АРКЫЛУУ БАЙЫШЫ

Уңгу жана туунду сөздөргө ар түрдүү сөз жасоочу мүчөлөр жалганып, жаңы маанидеги сөздөрдүн жасалышы сөз жасоонун морфологиялык же аффиксация жолу деп аталат.

М и с а л ы: оку-уу + чы = окуучу, бас + ым = басым, котор + мо = котормо, иш + кер = ишкер, эл + чы = элчи, башкар + ма = башкарма.

Аффиксация жолу менен бир эле сөз түркүмүндөгү сөздөр да, бир сөз түркүмүнөн башка сөз түркүмүнө кирүүчү сөздөр да жасалат.

М и с а л ы: бас – этиш сөзү, ага -ма, мүчөсү жалганып, басма болуп этиштен зат атооч жасалды. Мал деген сөзгө -чы мүчөсү жалганганда малчы болуп зат атоочтон зат атооч жасалды.

Сөз жасоочу мүчөлөр же аффиксация жолу менен жаңы маанидеги сөздөрдү жасоодо бардык мүчөлөрдүн ролу бирдей эмес. Алардын айрымдарынын колдонулушу менен көптөгөн жаңы маанидеги сөздөр жасалса, айрымдары саналуу гана сөздөрдү жасоого катышат. Алсак, -чы, -луу, -ма, -ым, -кер сыяктуу мүчөлөр көптөгөн жаңы маанидеги сөздөрдү жасаганга катышкандыктан, алар өнүмдүү мүчөлөр деп аталат. Ал эми -чан, -чак, -ак (ык), -кор сыяктуу мүчөлөр жаңы сөздөрдү жасоодо анчалык көп колдонулбагандыктан, алар өнүмсүз мүчөлөр деп эсептелет. Тилдеги төл сөздөрдүн морфологиялык (аффиксациялык) жол менен жаңы түшүнүк берип, жаңы мааниге ээ болушу тилдин лексикасын байытууда чоң роль ойнойт.

48. Төмөнкү текстти окуп чыгып, андагы аффиксация (морфологиялык) жол менен жаңы мааниге ээ болгон сөздөрдү тапкыла. Алардын кайсы мүчө аркылуу жаңы маанидеги сөздү жасап жаткандыгын түшүндүргүлө.

Мектепте ыр, сүрөт сабактарына (өзгөчө айылда) алиге чейин жеңил-желпи карашат. «Ырды мал баксаң, тоо-түздө ырдасаң болот, а сүрөтчү болуп жыргап кеткендерди да учурата элекпиз. Эсиң болсо, математика менен химиядан баш көтөрбө, азыр ошол илимдердин заманы» – деп балдарынын кулагына куюп, өткүр сезимине жөргөмүштүн желесин тарткан ата-энелерди да көрүп жүрөбүз. Алардан мугалимдер ашып түшөт. Көп жерлерде сүрөттөн, ырдан адистиги жок, эптеп-септеп «саатка жеткен» мугалимдер өз билгенинче сабак өтүшөт. Сааттар аз. Аягы эмне болот? Кулунчак кезден искусствого кайдыгерлик жаралат.

«Симфония – жандүйнөмдүн төгүлүүсү» – дептир Чайковский. Менимче, «Дон Кихот», «Король Лир», «Согуш жана тынчтык», «Кыямат» сыяктуу классикалык чыгармаларсыз, Рембрандттын атактуу полотнорусуз, Бетховендин музыкаларысыз биз жашаган дүйнө алда канча жарды болуп турмак. Александр Ивановдун «Христостун элге келиши» аттуу картинасы дүйнөдөгү теңдеши жок чыгарма. Бирок мага композициясы, тартылыш чеберчилиги, философиялык тереңдиги, адамдардын психологиясынын берилиши жагынан ага теңдеш чыгарма чалдыккан жок.

Третьяковкага кирген эл, бул ажайып картинанын маңдайында сааттап турушат. Дагы бир сөз, Брюллов, Левитан, Перов, Айвазовский, Крамской, Репиндин полотноруна арбалган көрүүчүлөрдүн ой-сезими сүрөтчүнүн бай дүйнөсү менен жуурулушуп, ортодогу узак мезгил көз ирмемге айланып, кадимкидей «сүйлөшүп» турушат. Рембрандттын сүрөттөрүн карап көрчү, ар бир чыгармасын жүрөк каны менен жазган.

49. -ма, -ым, -мер, -кер, -чы, -поз, -ла, -уу, -гы, -кеч, -лык мүчөлөрүн пайдаланып, жаңы маанидеги сөздөрдүн жасалышын көрсөткүлө. Аларда кандай сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөр жасалгандыгын айтып бергиле.

50. Төмөнкү сүйлөм топтомдоруна морфологиялык жол менен жасалган сөздөрдү таап, ал кайсы мүчөнүн жардамы менен жаңы мааниге ээ болгонун көрсөткүлө. Ошондой эле уңгу сөз менен кайсы сөз түркүмдөрүнө тиешелүү экендигине да токтоло кеткиле.

1. Көңүлдүн ачкычы – сөз, билимдин ачкычы – китеп. 2. Бекерчиден безе кач, илимпозду ээрчий бас. 3. Боёкчу, боёкчу десе сакалын кошо боёптур. (Макал) 4. Эринчээк жалкоо дедирбей, аштык айдап эчки бак, эмгекти сүйүп дайыма, эрте туруп, шашпай жат. (Токтогул) 5. Байлык мурас эмес, жокчулук уят эмес. (Макал) 6. Көп окуу – чыгармачылыкка өбөлгө. 7. Ары жок адам – күлкүчү, жалкоо адам – уйкучу. (Макал)

§ 25. СИНТАКСИСТИК ЖОЛ АРКЫЛУУ БАЙЫШЫ

Кыргыз тилинде көптөгөн сөздөр төл лексикабыздын эсебинен сөздөрдүн айкашуусу аркылуу да жаңы мааниге ээ болгон учурлар бар. Мындай ыкма менен жаңы мааниге ээ болуп, сөздүк корду (лексиканы) байыткан сөздөр аз эмес.

Андай ыкма менен пайда болуп, тилдин корун толуктаган жол, **лексиканын синтаксистик жол аркылуу баюусу** деп аталат.

Мисалы: *Басма сөз, жарыш сөз, окуу жайы, бала бакча, калем уч, китеп кап, айыл чарбасы, жел тегирмен, өнөр жай, эмгек күн, кара сөз, дене тарбия, турмуш-тиричилик, көркөм адабият, жол башчы, чакан ишкана, Жогорку Кеңеш* д. у. с.

51. Төмөнкү сүйлөм топтомдоруна синтаксистик жол менен жаңы мааниге ээ болгон сөздөрдү таап, алар кандай сөздөрдүн айкашынан курулуп, кандай маани берип турганын айтып бергиле.

1. Жол башчысы жакшы болсо, эл башына бак конот. (Макал) 2. Балыкчы – Кара-Кече темир жолу элибизге көп пайда алып келери шексиз. («Кыргыз

Туусу) 3. Биз жакшы жасалгаланган боз үйдөн орун алдык. 4. Кант кызылчасы канчалык көп жыйналса, кумшекер да ошончолук көп болот. 5. Дем алыш күнү баарыбыз чогулмай болдук. 6. Окуучунун күндө керектөөчү куралы – калем сап, дептер жана окуу китеби. 7. Мектептин ремонтуна мен акиташ жана кол кап алып келмекчи болдум. («*Кут билим*») 8. Алганың акжолтой болуп, тең арып, тең карыгыла. 9. Мурда чек ара дегенди билбестен мазарыбыз да бир, базарыбыз да бир болуп, аралашып эле жүрбөдүк беле. 10. Убакыттын кечтеп баратканы унутулуп, улам биринен соң бири жарыш сөзгө чыгып жатты. 11. Массалык маалымат каражаттарында, басма сөз беттеринде айыл чарбасын кайра куруу жөнүндө кеңири талкуу жүрүп жатты. 12. «Жандоочуң жакшы болсо кийик аттырат» дегендей, орун басары мыкты болгон жетекчинин да иши оңунан чыгып турат экен. («*Кыргыз Туусу*»)

§ 26. СЕМАНТИКАЛЫК ЖОЛ АРКЫЛУУ БАЙЫШЫ

Эне тилибизде төл сөз катары мурдатан эле колдонулуп жүргөн кээ бир сөздөрдүн маанилик жактан кеңип, жаңы кошумча мааниге ээ болушун кыргыз тилинин лексикасынын семантикалык жол аркылуу байышы дейбиз.

М и с а л ы: *уңгу, көшөгө, тамыр, мүчө, борбор, солчул, көргөзмө, ээ, айлана, ордо, бурч* д. у. с.

Бул сөздөрдүн алгачкы маанилерине жана кийинки учурда пайда болуп, кеңири колдонулуп жүргөн маанилерине көз салсак, алардын семантикалык (маанилердин кеңейүү же көбөйүү) жолу менен лексикабыздын байып жатканына күбө болобуз.

М и с а л ы: *Тамыр* – алгачкы манисинде өсүмдүктүн жерге кирип, азык алып жана анын өзүн бышык кармап турган бөлүгүн же адамдын денелерин кан менен азыктандырып турган түшүнүктөрдү берсе, кий-

инки учурда математикалык термин катары колдонулуп, радикалдын алдындагы туюнтманы билдирип калды. **Мүчө** – алгачкы маанисинде дене бөлүктөрүн билдирсе, кийинки учурда кандайдыр бир уюмга тиешелүү экендикти же грамматикалык түшүнүктү (баш же айкындооч мүчөнү) билдирип калды.

М и с а л ы: Мен партиялардын бирине **мүчө** болоюн деп жүрөм. Сиз кайсы акционердик коомго **мүчө** элеңиз? Сүйлөмдүн баш **мүчөлөрү** – ээ жана баяндооч. Театрдын **көшөгөсү** ачылар замат көрүүчүлөр сахнага тигиле карашты. Эки **көшөгөлүчү**, төрт сүрөттүү пьесаны көрүп кайттык. Борбордон бардык чекиттери бирдей аралыкта турган таш сызык **айлана** деп аталат. Дептердеги карандаш менен жазылгандарды **өчүргүч** менен өчүрүп чыккыла. **Жарыкты өчүргүч** бузулуп калыптыр, жаңысын сатып келүү керек.

52. Төмөндөгү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, андагы семантикалык (маанилик жаңылануу) жолу менен колдонулган сөздөрдү бөлүп көрсөткүлө. Ал сөздөрдүн алгачкы маанилери кандай түшүнүктү бергендигин жана кийинки болгон маанилик өзгөрүштөрүн айтып бергиле.

1. Ордонун борборунан бир аз аралыкта жаткан чүкөлөрдү чертип бүтөрүнө жакын «эми ханды черт, ханды черт» деген жабалактаган үндөр чыкты. (*Т. Сыдыкбеков*) 2. Бишкек – биздин мамлекеттин административдик гана борбору эмес, өнөр жай тармактарынын, маданияттын да борбору. (*«Кыргыз Туусу»*) 3. Оң кол, сол кол экөө бирдей кол. Көп жылдан бери алым алып, салык жыйып, күн көрсөтпөй турган баскынчылардын зомбулугунан кутулуу үчүн кол курап, жол камын көрө баштайт. (*«Курманбек»*) 4. Башталгыч класстарда окуткан мугалими жазууга жакшы көңүл бөлсө, окуучулардын колу да жакшы болот. (*«Кутбилим»*) 5. Жакшылап ынтаа коюп угуп, окуп, эрежени үйрөнгөн окуучу сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзгөндө аны уңгу, мүчөгө так ажыратат. (*Б. Үмөталиева*) 6. Уңгусу карыш чоң кетмен, кол

учунда ойносоң. (*Осмонкул*) 7. «Бас» деген уңгу этишке -ма мүчөсүн улаганда кандай сөз түркүмүнө өтөт? 8. Ар ким өз эмгеги менен тапкан дөөлөткө өзү ээ болуу керек. (*Ж. Медералиев*)

§ 27. БАШКА ТИЛДЕРДЕН СӨЗМӨ-СӨЗ КОТОРУУ ЖОЛУ МЕНЕН БАЙЫШЫ ЖЕ КАЛЬКАЛОО

Бир тилдеги сөздү же сөз тизмегин ошол үлгү менен экинчи бир тилге **сөзмө-сөз которуу** аркылуу пайда болгон жаңы маанидеги сөздөр тилдин лексикалык курамын байытууда өзүнчө орунга ээ. Кыргыз тилинин лексикасынын баюу жолунда мындайча которуу жолу (калькалоо) аркылуу жаңы мааниге ээ болгон сөздөр, негизинен, кыргыз элинин орус эли менен маданий, саясий, экономикалык тыгыз байланышта болгон мезгилине туш келет. Бул айрыкча Октябрь революциясынан кийинки учурду кучагына алат.

Башка бир тилдеги сөздөрдүн же сөз тизмегин ошол үлгүсүндө сөзмө-сөз которуу жолу менен жаңы мааниге ээ болгон сөздөр азыркы учурда тилибизде арбын учурайт.

М и с а л ы: *Өндүрүш* (производство), *айыл чарбасы* (сельское хозяйство), *кол жазма* (рукопись), *курулуш материалдары* (строительные материалы), *көркөм чыгармачылык* (художественная деятельность), *көп чекит* (многоточие), *угуучу* (слушатель), *көрсөткүч* (показатель), *солчул агым* (левое течение), *суу сактагыч* (водохранилище) д. у. с.

Сөзмө-сөз которуу (калькалоо) жолу аркылуу жаңы мааниде пайдаланыла баштаган сөздөр которуу мүнөзүндө же ыгына карата эки топко бөлүнөт. Алар *толук* жана *толук эмес которуу* же *калькалоо* деп аталат.

1. Толук которуу. Бир тилден экинчи тилге толук, сөзмө-сөз которуу жолу менен алынып, маанилик

жылышка же жаңы мааниге ээ болгон сөздөр жана сөз айкаштары **толук калька** деп аталат.

М и с а л ы: *кызыл бурч* (красный уголок), *Ардак такта* (Доска почета), *темир жол* (железная дорога), *муздаткыч* (холодильник), *буу казан* (паровой котел), *ылдамдык* (скорость), *абанын басымы* (давление воздуха), *эл аралык* (международный), *ага окутуучу* (старший преподаватель), *кенже илимий кызматкер* (младший научный сотрудник), *учкуч* (летчик), *жумушчу табы* (рабочий класс), *түндүк уюл* (северный полюс), *Аяз ата* (Дед Мороз), *сөздүк* (словарь), *байланыш бөлүмү* (отделение связи) д. у. с.

2. Толук эмес которуу. Бир тилден экинчи тилге бири толук которулуп, экинчиси (же калган сыңарлары) которулбастан алынып жаңы түшүнүктү пайда кылган же маанилик жылыштарга ээ болгон татаал сөздөрдү же туруктуу сөз айкаштарын **толук эмес калька** дейбиз.

М и с а л ы: *ак гвардия*, *чийки сырьё*, *кыймыл инерциясы*, *улуттук банк*, *беш жылдык план*, *электр өткөргүч*, *партиялык уюм*, *археологиялык казуу*, *солчулдар партиясы*, *капиталдык салым*, *негизги фонд*, *убакыт нормасы*, *массалык өндүрүш*, *бухгалтердик эсеп*, *мамлекеттик стандарт*, *коллектив менчиги*, *жергиликтүү бюджет*, *товар айлантуу* д. у. с.

53. Төмөндө берилген текстти окуп чыгып, андагы которуу (калькалоо) жолу менен лексикабызга кирген сөздөрдү көрсөткүлө. Алардын кайсынысы толук, кайсылары толук эмес калька экендигин түшүндүрүп бергиле.

Салттар – тарыхый жактан калыптанып, өтө туруктуу, муундан-муунга өтүп жашап келаткан, көркөм нарктуу адаттар, жөрөлгөлөр, адамдардын көз караштары, ой сезимдери, көркөм чыгармачылыктын сюжеттери, ыкмалары ж. б. Салт коомдук психологиянын чөйрөсүндө жаралат, белгилүү бир шарттарда ал теориялык аң-сезимдин деңгээлинде түшүндүрүлүшү мүмкүн, ошондон барып ал идея-

лык, саясий багытка ээ болот. Салттын мүнөздүү белгиси – белгилүү бир ыймандык-эстетикалык касиеттерге ээ болушу.

Ар бир эле коомдук формациянын көркөм маданиятында бекем же бошоң көркөм салт калыптанат, алар тарыхый шарттарга жана социалдык топтордун, таптардын, элдердин өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу болот. Салт болуп калган ыкмалардын жардамы менен көркөм маданият чыгармачылыктын социалдык касиеттерин улам кийинкиге өткөрүп келе берет. Бул көркөм чыгармачылыктын ыкмаларынын ар түрдүү улуттук символдорунун, көркөм каражаттарынын образдар системасын ж. б. көп ирет кайталоо менен ишке ашырылат. Салттуу искусство, көркөм маданияттын андан ары өнүгүшүнүн негизи болуп саналат. Жаңы коомдун маданияты жок жерден пайда болбостон, демократиялык салтты сактоо менен өткөндүн бүткүл маданий мурасын сын көз менен өздөштүрүүнүн жана кайра иштеп чыгуунун негизинде түзүлөт. (*«Көркөм маданият»*)

54. Төмөнкү сүйлөм топтомдорунан сөзмө-сөз которуу (калькалоо) жолу менен лексикабызда жыш колдонулуп жүргөн сөздөрдү жана сөз айкаштарын тапкыла. Алардын кайсынысы толук эмес калька экенин аныктап, аны негиздеп бергиле.

1. Кийинки жылдары китеп чыгаруу кыйындап кеткендиктен канчалаган көркөм чыгармалар кол жазма түрүндө өз бактысын күтүп жатат. (*К. Сактанов*) 2. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясында кенже илимий кызматкер болуп иштегениме отуз жылдан ашып баратат. 3. Ош шаарынын үч миң жылдыгына карата жүргүзүлгөн археологиялык казуунун табылгалары эл аралык көргөзмөлөргө коюлду. 4. Ош – Бишкек жолун оңдоого эл аралык банктан каражат бөлүнгөн эле. Азыр эл аралык стандартка ылайык келүүчү иштер жүргүзүлүп, жол бойлоруна көрсөткүч белгилер коюлду. (*«Кыргыз Туусу»*) 5. Кыргыз жеринин кен байлыктары башка өлкөлөр

үчүн чийки сырье берүүчү база гана болбостон, өзүнүн өнөр жайы, өндүргүч күчү, жумушчу табы болууга тийиш. 6. Жалал-Абад шаарындагы электр жабдууларын чыгаруучу ишкана өз продукциясын массалык өндүрүшкө коюп жатат. 7. Салык саясаты мамлекеттик казынаны гана эмес, жергиликтүү бюджетти да толтурат. 8. Телемост аркылуу алыста турган эки шаардагы адамдар түз эфирге чыгышып сүйлөшүп, пикир алышып жатканы көнүмүш иш болуп бара жатат. («*Кыргыз Туусу*») 9. Мамлекеттик негизги фонд өнөр жайлары тарабынан кошулган капиталдык салымдарга түздөн-түз байланыштуу. 10. Акционердик коомдун мүлкү – коомдук менчик, анда болгон байлык коллективдин менчиги катары көпчүлүк тарабынан көзөмөлгө алынат. 11. Жаңы жылдык ёлкада Аяз ата берген белекке жаш балдар кубанып, зал ичин күлкү менен шаңга бөлөштү. 12. Базар экономикасы сарамжалдуулукту, так бухгалтериялык эсепти сүйөт. («*Кыргыз Туусу*»)

§ 28. ДИАЛЕКТИЛИК БАЙЛИКТАРДАН ТУУРА ПАЙДАЛАНУУ АРКЫЛУУ БАЙЫШЫ

Ар бир элдин адабий тили анын диалектилик байлыктарынын эсебинен да толукталып турат. Адабий жактан калыптанган улуттук тилдин бир нече диалектиси болот. **Диалекти** дегенибиз – адабий тилдин нормасынын фонетикалык, морфологиялык, лексикалык жактан айырмаланып, белгилүү бир аймакка гана тиешелүү болуп турган өзгөчөлүктөрдүн жергиликтүү жалпылыктары. Кыргыз тилинин үч диалектиси бар. Алар: **түштүк-чыгыш, түштүк-батыш жана түндүк диалектиси** (Б. М. Юнусалиев. *Кыргыз диалектологиясы*, Ф., «Мектеп», 1971). Ошондой диалектилерде, б. а., чектелген аймактарда гана колдонулуп, адабий тилден айырмаланган сөздөр **диалектизмдер** деп аталат. Ал диалектизмдердин адабий тилде си-

нонимдери жоктору же абдан кеңири колдонулганда-
ры адабий тилге кирип, анын лексикасын байытат.

М и с а л ы: *десте* (гүлдесте, мурда «букет» деп да жүргөнбүз), *дарче* (терезенин четиндеги кичинекей ачылма, мурда «форточка» деп айтылчу), *кардар* (сатып алуучу катары кайрылган тарап), *замбар* (замбил деп да койчубуз), *шып* (муну түндүк диалектиде кээде адабий тилдеги басылмаларда «потолок» деп айтылган учурлары бар), *дализ* (коридор), *палек* (коон, дарбыздын сабагы), *гозо пая* (пахтанын сотоосу), *пакза* (сокмо дубалдын катмары), *сойго* (эгин отоочу курал), *загыра нан* (жүгөрү унунан жасалган нан), *жабан* (сандыктын түрү), *сынч* (дубалдын арасына коюлган жыгач), *азил* (тамаша), *маараке* (аш-тойлор, юбилейлик аземдер), *мис табак* (тамак-аш салынуучу жезден жасалган табак), *пахта* (кебез), *парасат* (аң-сезим, акыл-эс, аңдап билүү), *бейпил* (тынч, мамыр-жумур, эч нерседен капарсыз), *дидар* (өң, жүз), *алээм* (ичи күйүү, өзүндө жокко же өзү аткара албаганына ичи күйүп, бушайман болуу), *почок* (коон, дарбыздын жегенден калгандагы кабыгы), *күнжара* (чигиттен, күн карамадан д. у. с. өсүмдүктөрдөн май чыгарып алгандагы калдыгы), *андава* (шыбак шыбоодо колдонулуучу курал-аспап), *ак жубаз* (күрүч актоочу жай жана ага керектөөчү шаймандары) д. у. с.

55. Төмөндөгү сүйлөм топтомдорун окуп чыгып, кайсы сөздөрдүн диалекти аркылуу адабий тилге кирип, азыркы учурда активдүү колдонулуп жүргөндөрүн дептериңерге көчүрүп жазып, ал боюнча өз пикириңерди айтып, маанисин чечмелеп бергиле.

1. Ошондо он эки кыз 1-класстын астанасын бирге аттаган элек, азыр ошолордон үчөөбүз гана калдык. (К. Бобулов) 2. Той кызматындагы аялдардын экөө бир-бирден мис чылапчын, жаркыраган мис абдесте көтөрүп кирип келишти. 3. Анын ийниндеги мизи жалтылдаган байтешеси оңой уста эмес экендигинен кабар берип турду. Сыягы, жанындагы тамты-

гы кеткен боз жегдечен жигит экөө мандикер болуп жүргөн окшойт. (М. Абдукаримов) 4. Төрүбүздө шыпка жете жыйылган үч мээрап жүк үйүбүздүн көркү. 5. Пешайбандын кыбыла жак бурчундагы чарпаяда бостек төшөлгөн орун салынган. 6. Сайдан өткөн соң аттан түшпөй эле, көк моюн шишени койнунан алып чыгып: «Келгиле бир аздан сеп этип алалы», – деди. (Ш. Абдыраманов) 7. Бий өзүнүн өкүмдарлиги, каардуулугу менен гана эмес, пакизалиги менен да беркилерден айырмаланып турду. 8. Кыштоодо калгандар негизинен жер айдап, эгин эккен чарбакерлер болучу. (М. Абдукаримов) 9. Куршаб селосунун суу маселесин талкуулоо үчүн маале башчылары чогулушту. 10. Нарын шаарында областтан чыккан мыкты инсандарынын айкелдери орнотулду. 11. Журналисттик кесибиме байланыштуу көп жерде болуп, Таластын күлчөтайын, түштүктүн палоосун, тандырга жабылган нанын жакшы эле жедим. 12. Жаңы курулган бейтапкана төрт чоң айылдын эли үчүн жакшы болду, эми райондун борборуна зарыгып автобус күтпөй, оору үстүнө оору кошпой оңуп эле калдык. («Кыргыз Туусу»)

Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын тышкы булактары

Ар кандай тилдин лексикасынын байышы башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен да жүрөт. Анткени эл тарыхтын бардык учурларында экинчи бир эл менен маданий байланышта, экономикалык жактан карым-катнашта болуп келген. Коомдун өнүгүшүндөгү бир улут менен экинчи улуттун мындай байланыштары алардын тилинин сөздүк кооруна кошулуп, лексикасын байыткан. Андай көрүнүштөр коомдук өнүгүүнүн түрдүү тармактарынан байкалат. Тактап айтканда, бир тилден экинчи тилге өткөн же кабыл алынган сөздөр дыйканчылыкка, мал чарбачылыгына, багбанчылыкка, курулуш

иштерине, көркөм өнөргө, саясатка, жоокерчиликке, соодага, өнөр жайына, техникага, илим-билимге д. у. с. байланыштуу өткөн. Сөздөрдүн мындай жол менен кабыл алынышы кыргыз тилинде эң арбын учурайт. Ал кыргыз тилинин лексикасынын баюусунун тышкы булагын түзөт.

Кыргыз эли өзүнүн тарыхында ар түрдүү доорлордо ар башка улуттар, элдер, мамлекеттер менен алака-катнашта болгондуктан, кабыл алынган сөздөр да ошол турмуштун кайсы тармагында аралашкандыгына байланыштуу сөздөр менен ырасталып турат. Алсак, иран-перси тилинен курулуш, дыйканчылыкка, араб тилинен динге, монгол тилинен мал чарбачылыгына, орус тилинен техникага, илим-билимге байланыштуу сөздөрдүн арбын учурашы жогоруда айтылгандарды ырастайт. (Башка тилдерден кирген сөздөр ушул айтылган багыттар менен эле чектелбейт. Андай сөздөр турмуштун бардык тармактарынан жолугушу мүмкүн.)

§ 29. ОРУС ТИЛИНЕН КИРГЕН ЖАНА ОРУС ТИЛИ АРКЫЛУУ КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз тилинин лексикасында орус тилинен тикелей кирген же кабыл алынган, ошондой эле ал тил аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөр арбын. Бул көрүнүш кыргыз элинин тарыхый жолунун соңку учурларында, айрыкча, XIX кылымдын акырындагы жана XX кылымдын ичиндеги байланышы жана жанаша жашоосу менен түшүндүрүлөт.

М и с а л ы: *керебет, завод, актив, поезд, меш, ашмушке чай, болуш, агроном, машина, алфавит, адрес, цстөл, пароход, соко, чиркөө, цифра, карта, банк* д. у. с.

Кыргыз тилине орус тилинен кабыл алынган сөздөрдү, негизинен, эки доорго бөлөбүз:

1. Октябрь революциясына чейин кабыл алынган сөздөр;

2. Октябрь революциясынан кийин кабыл алынган сөздөр.

Илим-билимге, искусствого, курулушка, адабиятка, техникалык жетишкендиктерге байланыштуу көптөгөн д. у. с. сөздөр орус тили аркылуу кыргыз тилине кирген. Ал сөздөрдүн дээрлик бардыгы советтик доордо кабыл алынгандыктан тыбыштык өзгөрүүлөргө дээрлик учураган эмес.

М и с а л ы: поэзия, либретто, морфология, театр, архитектура, этаж, аэрофлот, полиартрит, симфония, дирижер, актер, конституция, парламент, президент, конгресс, автомобиль, атмосфера, космос, фонд, аксиома, спорт, пейзаж, авангард, экран д. у. с.

56. Төмөнкү тексттен кыргыз тилинин лексикасына орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдү тапкыла, маанисин түшүндүргүлө. Мисалы: *лексикология* – грек сөзү. «Лексикос» – сөз, «логос» – илим деген маанини билдирет. Экөө биригип сөз жөнүндөгү илим, т. а., сөздөрдү окутуп үйрөтүүчү тил илиминин бир салаасы.

КОСМОС

Биз аба менен дем алабыз, аба катмары атмосфера деп аталат. Атмосферанын катмары бир нече ондогон километр бийиктикке чейин гана жетет да, андан ары абасыз аалам башталат. Ошол мейкиндикти космос деп атайбыз.

Эгерде биз айга саякат жасай турган болсок, жолубуз эки бөлүктөн турар эле: анын биринчи бөлүгү – атмосфера катмары, экинчи бөлүгү космос мейкиндиги болмокчу. Жерден жогору көтөрүлгөн сайын салмагыбыз азая берет жана салмаксыздык абал пайда болот. Мисалы, он килограмм жүктү 13 миң метр бийиктикке көтөрүп алып чыга турган болсок, анда ал жүгүбүз бир килограмм гана болуп калар эле. («Кырчын»)

57. Текстти окуп чыгып, андагы которуу (калька) жолу менен жана орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөрдү көрсөткүлө.

ОТУН ЖАНА АНЫ КҮЙГҮЗҮҮНҮН ЫКМАЛАРЫ

Отундун түрлөрү. Практикада отундун – катуу, суюк жана газ абалындагы үч түрүн пайдаланышат. Катуу отундарга антрацит, таш көмүр, күрөң көмүр, күйүүчү сланецтер, чым көң жана жыгач кирет.

Отундун сапаты анын жылуулук пайда кылуучу жөндөмдүүлүгүнө, б. а., 1 кг отун күйгөндө бөлүнүп чыккан жылуулуктун саны менен аныкталып белгиленет. Отун көмүртекке канчалык бай болсо, анын жылуулук пайда кылуу жөндөмдүүлүгү ошончолук жогору болот.

Казылып алынуучу көмүрлөр отун түрүндө гана пайдаланылбайт. Казылып алынган көмүрдүн 1/4 ине жакынын абаны катыштырбай ысытышат (пиролиз). Натыйжада коксту жана пластмассаларды, боёкторду, дарылык заттарды ж. б. үчүн пайдаланылуучу ар кандай заттарды алышат.

Суюк отунга нефтини кайра иштетүүнүн продуктулары: бензин, керосин, мазут ж. б. кирет. Нефтинин жана анын продуктуларынын жылуулук пайда кылуу жөндөмдүүлүгү өтө чоң.

Өнөр жайда катуу отунду үзгүлтүксүз иштей турган мештерде күйгүзүшөт. Үзгүлтүксүздүк принциби кыймылдуу колосник торчосунун жардамы менен ишке ашат, ага катуу отун үзгүлтүксүз берилип турат.

Катуу заттар катышкан реакциянын ылдамдыгы алардын беттерине, ал эми бет өлчөмү – заттардын майдалануу даражасына байланыштуу болгондуктан бир кыйла рационалдуу күйгүзүү максаттарында, катуу отунду күкүмдөлүп майдаланган чаң абалында күйгүзүүгө боло турган мештерди курушат. Суюк отунду да ушинтип күйгүзүшөт.

Күйүүчү газдарды отун катары жылдан-жылга көп колдонуп жатабыз. Күйгүзүү үчүн газ абалында-

гы отунду жана абаны мешке металл түтүк боюнча беришет. Газ аралашмасын түтүктөн чыкканда күйгүзүшөт. Газ абалындагы отунду күйгүзүү үчүн, ошондой эле өзгөчө керамикалык мештер кызмат кылат, ага күйүүчү газ жана зарыл болгон өлчөмдөгү аба өтө майда каналдар аркылуу берилип күйгүзүлөт.

(9-класстын «Химия» окуу китебинен алынды)

§ 30. ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСЫНА ЧЕЙИН ОРУС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

XIX кылымдын аягында орус калкынын кыргыз жергесине келип отурукташа башташы кыргыздар менен орустардын карым-катнашта жашоосуна шарт түзгөн. Натыйжада, алардын жаңы жерге келип, тиричилигин өткөрүүгө байланыштуу колдонгон буюмдарына, айыл чарба шаймандарына, административдик бөлүүгө байланышкан бир топ сөздөр жергиликтүү элдин тилинде колдонула баштаган.

М и с а л ы: *саржан, бороз, каамыт, боожу* (айыл чарба шаймандары), *цстөл, керебет, самоор* (үй буюмдары), *батинке, шапке, купайке* (кийим-кечелер), *болуш, ыстарчын, цйөз же ойоз* (кызмат жана аймактык атоо), *жарманке, көпөс, сөлкөбай* (соода-сатыкка байланыштуу) д. у. с.

Ар бир тилдин өзүнө тиешелүү мыйзамченемдүүлүгү (ички мыйзамы) болот. Ага байланыштуу башка тилден кабыл алынган сөздөр кабыл алган тилдин өзүнүн ички мыйзамына баш ийүү аркылуу айрым тыбыштык өзгөрүүлөргө учурайт. Алсак, *самоор* деген сөз орус тилиндеги *самовар, жарманке* (орусча ярмарка), *ыстарчын* (старшина), *каамыт* (хомут), *соко* (соха), *болуш* (волость) деген сөздөр. Алардагы тыбыштык өзгөрүүлөр али орус тилинин тыбыштык системасына көнө электиги жана кыргыз тилиндеги мыйзамченемдүүлүктөр менен түшүндүрүлөт.

М и с а л ы: орусча «*церковь*» деген сөздү кыргыз тилинде сүйлөөчүлөр дароо өздөштүрүп кете албас-

тыгы табигый көрүнүш. Себеби биринчиден, кыргызда ц тыбышы мурда болбогон, аны сөз башында айтууга да тилдик аппараттар көнбөгөн. Натыйжада, өз тилине ыңгайлаштырылып «чиркөө» деп алынган ыңгайлуу, айтууга жеңил болду. «Бөтөлкө» деген сөз орус тилинде «бутылка» болуп айтылат, бирок кыргыз тилинде үндүүлөрдүн үндөшүүсү күчтүү болгондуктан, у, ы, а тыбыштарынын айтылышы эриндин катышы жана жаактын ачылышы боюнча да бири-биринен айырмалангандыктан, аларды бир эле сөздө айтуу кыйын. Ошондуктан андай ар түрдүү мүнөздөгү үндүү катышкан сөз кыргыз тилинде бири-бирине жакындашып, окшошуп айтылып, өзгөрүүгө учурайт. Бул сөздөгү у, ы, а тыбыштары айтууга оңтойлошуп, баары ө тыбышына өтүп, «бөтөлкө» болуп өзгөрүп кеткен. «Көпөс» деген сөз да орус тилиндеги «купец» деген сөздөн алынган. Мында да ц тыбышынын жоктугунан жана үндөшүп окшошунун таасиринен «көпөс» болуп тыбыштык жактан өзгөрүүгө учураган. «Боожу» деген сөз да (орус тилинде «вожжи» – сокого же арабага чиркелген аттарды алыстан башкарып алып жүрүүчү тизгин сымал узун жип), биринчиден, сөз башында в тыбышынын келбестиги, экинчиден ж тыбышынын катар айтылбасы, үчүнчүдөн, үндөштүк (сингармонизм) мыйзамынын таасири менен ушундай өзгөрүүгө учураган.

Башка тилдердеги, айрыкча, орусча сөздөрдү тыбыштык жактан өзгөртүп, кыргыз тилинин ички мыйзамына (табиятына) ылайыктап алуу, негизинен, советтик доорго чейинки мезгилге тиешелүү.

58. Текстти көңүл коюп окуп чыккыла. Андагы советтик доорго чейин кыргыз тилине орус тилинен кирген сөздөрдү таап, кандай тыбыштык өзгөрүүлөр менен кабыл алынганын айтып бергиле.

Быйыл жети жылдын жүзү болду. Орусиядан келген мужуктардан соко айдаганды өздөштүрүп, кара топурактуу кыртыштары бар жерлерге картөшкө эге баштадык. Ойоз, кантон деген бөлүштүрүүлөргө ку-

лагыбыз бышып, өз ыстарчындарыбызды, болуштарды ажырата билип калдык. Келгендердин керебетине кериле жатып, үстөлүнө өбөктөп, бөлкөлөрүн бөлө жешкен учурлар болду. Кантсе да, алар өнөргө жакын эл келет экен, соколорду көбөйтүп, буурсундар азайды, олдоксон моюнтуруктар жылма каамыттарга алмашылды.

Көл кылаасында жана Чүй боорунда отурукташкандар көбөйүп, кээ бир селолордо орус-тузем мектептери ачылды. Токмок жана Караколдо чиркөө курулуптур дегенди угуп, аны көрүү үчүн атайын ат арытып баргандар да болгон.

Орустардын акчасынан сөлкөбайларды кыргыз кыздары боо тактырып, көкүрөгүнө кадап, кооздук үчүн пайдаланышса, ага келгиндер баш чайкашып, таң калышар эле. А түгүл кээде «Бул ак падышанын акча бирдиги, аны бузсаңар түрмөгө түшөсүңөр» деген сөздөн улам, аларды кайрадан чогултуп алышып, көз көрбөс жерге бекиткендер кезиккен.

Келгиндер менен жергиликтүүлөрдүн ынтымагы он бешинчи, он алтынчы жылдары бузула баштады. Анткени ошол жылдары жергиликтүү элден солдатка алуу маселеси коюлуп жаткан болчу. Атүгүл, буга каршы айрым ойоздордо нааразылык билдирген көтөрүлүштөр да чыгып кеткендиги айтылып жатты.

Биз, 14–15 жаштар чамасындагы балдар, ата-энебиздин «эч кайда чыкпай отургула» дегенине карабай, шаардагы казарма аянтындагы атчандар атрияты турчу жерге бардык. Саат 10го жакын чиркөөдө коңгуроо чалынып, эл ошол жакка сүрүлдү. Ал жерде ойоз начальниги Иванов элге кайрылып сүйлөп жатты.
(*Х. Карасаев*)

§ 31. СОВЕТТИК ДООРДО ОРУС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз тилинин лексикасынын байышына совет доорунан кийинки мезгилдеги орус тилинен кабыл алынган сөздөргө өзгөчө орун тиешелүү. Анткени бул мезгилде эки элдин ортосундагы карым-катнаш абдан кеңейип, илим-билимге, маданиятка, техникага, өндүрүшкө, саясатка байланыштуу көптөгөн сөздөр кыргыз тилине кирди.

М и с а л ы: завод, бригада, кооператив, трактор, станция, реформа, сезон, станок, цех, класс, норма, самолет, закон, район, консерва, квартира, повесть, художник д. у. с.

Орус тилинен кыргыз тилине кабыл алынган сөздөр абдан көп. Ошону менен бирге – ал сөздөрдүн бир тобу орус тилине да башка тилдерден кирген сөздөр. Алардын кыргыз тилине келиши орус тили аркылуу ишке ашып жатат. Ошондуктан андай сөздөрдү кыргыз тилине башка тилдерден орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөр деп атайбыз.

М и с а л ы: поэзия, республика, конституция, премьер, музыка, архитектура, грамматика, спорт, рекорд, кодекс, комбайн, гений, глобус, база, атлас, архив ж. у. с.

59. Төмөндөгү текстти окугула да, кайсы сөздөрдү кабыл алынган сөздөр деп эсептериңерди көрсөтүп, себебин айтып бергиле.

ДЕМОКРАТИЯ ДЕГЕН ЭМНЕ?

Биздин заманга чейинки V кылымдагы Афинада алгачкы демократия – элдик башкаруу пайда болгон. Сөздүктө: «Демократия – бул башкаруунун элдик формасы, ал эң жогорку бийликке жана эл бийликти өзү же өзүнүн эркин шайлоо системасында шайланган өкүлдөрү аркылуу ишке ашырат», – деп аныкталат.

Авраам Линколдун айтуусунда: «Демократия – бул эл үчүн өзү ишке ашырган элдик башкаруу».

Эркиндик жана демократия, адатта бири-бирин алмаштыра алган түшүнүктөр, бирок алар синонимдүү сөздөр эмес. Демократия – чындыгында эле эркиндик жөнүндөгү идеялар менен принциптердин топтому, бирок ал ошол учурда узак мезгил аралыгындагы калыптанган практикалык нормалар менен процедуралардын да топтому болуп саналат. Кыскача айтканда, демократия – бул эркиндикке мыйзамдык статус берүү.

Демократия түз жана өкүлчүлүктүү деген эки негизги категорияларга бөлүнөт. Түз демократияда атуулдар шайланган же бекитилген расмий адамдардын ортомчулугусуз эле коомдук чечимдердин кабыл алынышына катыша алат.

Мындай система салыштырмалуу аз сандагы адамдар болгон учурда, маселен, тил табышуу же көпчүлүк добуш менен маселе талкуулап жана чечим кабыл алуу үчүн бир жайда чогула алган жергиликтүү уюмдарда колдонулушу мүмкүн.

Өзүнүн татаал жана көп сандуулугунан улам азыркы коомдун түз демократияны ишке ашырууга мүмкүнчүлүктөрү аз.

Өкүлчүлүктүү демократия бүгүн саясий чечимдерди, мыйзамдарды, коомдук жыргалчылыкты көздөгөн программаларды кабыл алуу максатында расмий өкүлдөр шайлоочу 50 миң калкы бар шаар үчүн да, 50 миллион калкы бар мамлекет үчүн да, демократиянын эң ылайыктуу формаларынын бири болуп калды. (*«Кыргыз Туусу»*)

60. Текстти окуп чыгып, андагы орус тилинен кабыл алынган сөздөргө талдоо жүргүзгүлө.

ТАБИЯТТЫ КОРГОО

Бул маселе ХХІ кылымдын башында дүйнөлүк проблемага айланып отурганын ар бир адам жүрөгү менен

туюп турат. Анткени адам тагдыры менен табият тагдыры бири-биринен ажырагыс. Кийинки учурда суу булганып, жер химикаттарга ууланып, эрозияларга учурап жаткандыгы көз алдыбызда болууда.

Чынын айтканда, кийинки учурда жашоо тиричилигибизде экология маданиятына жетише албай жатабыз. Келечек муундарыбызга жаратылышка болгон мамилесинин маданиятын көтөрмөйүнчө биз көп нерселерди жоготуп, жашообуз депрессияга учурашы мүмкүн.

Учурда илимий-техникалык прогресс кысымын көрсөтүп жаткан кез. Аны пайдалануунун техникасын так сактабасак көптөгөн кырсыкка учурашыбыз мүмкүн. Буга уу-химикаттарды арбын пайдалануудан улам өсүмдүктөр гана эмес канаттуулар, айрым майда жаныбарлар, атүгүл адамдар да зыян тартканына күбөбүз.

Жаратылышты коргоо барган сайын саясий, эл аралык мааниге ээ болуп баратат. Ошондуктан экология проблемасы бир эле элдин же өлкөнүн иши эмес, бир нече мамлекеттердин биргелешип иш алып баруусун талап кылат. Алсак, Арал деңизинин маселеси буга күбө. Ага жетүүчү дарыялар кийинки мезгилдерде айыл чарба өсүмдүктөрү үчүн көп пайдаланылып, деңизге куйбай калууда. Натыйжада, деңиз улам соолуп, кургак туз чаңдары айлананы каптап, табият жабырланып, жаратылыштык катастрофа күтүлүүдө. Аны болтурбоо үчүн табияттагы тең салмактуулукту сактоо зарыл. (*«Кыргыз Туусу»*)

§ 32. АРАБ ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз тилинин лексикасында көптөгөн араб сөздөрү учурайт. Алардын басымдуу бөлүгү төл сөзүбүздөй болуп бекем сиңип кеткен. Анын себеби, биринчиден, араб тилинен алынган сөздөр мын-

дан бир нече кылымдар илгери болуп, арадан көп убакыт өткөндүгүндө болсо, экинчиден, ал сөздөрдүн көпчүлүгү тыбыштык өзгөрүүгө учурап, эне тилибиздин ички мыйзамдарына ылайыкташып кеткен.

Араб тилинен алынган сөздөр көбүнчө дин, илим, саясат д. у. с. түшүнүктөргө байланыштуу экендигин тилдик фактылар ырастап турат. Ушуларды эске алуу менен бирге араб тилинен кирген сөздөрдү төмөнкүдөй топторго бөлүп карасак болот.

1. Динге байланыштуу сөздөр: *намаз, имам, молдо, орозо, айт, арбак, сопу, дуба, сооп, тозок, кайып, ажал, ажы, азезил, акыр заман, бата, зекет, битир, кыбыла, кыямат, арам, күнөө, тобо, шайтан, шарыят, ыйман, келме, даарат, кадыр түн, казат* ж. у. с.

2. Илимге, сабаттуулукка, тарбия-таалимге байланыштуу сөздөр: *алиппе, арип, кат, китеп, адабият, мектеп, мударис, илим, сабат, тарбия, кагаз, калем, насаат, нускоо, санжыра, аалым, каниет, акыйкат, адеп, куш кат, касиет, ызат, ибарат, зээндүц, канаат, сабыр* д. у. с.

3. Коомдук-саясий түшүнүктөрдү билдирген сөздөр: *мамлекет, мекеме, саясат, укук, жаза, жамаат, казына, арыз, өкүм, өкүмөт, алака, медресе* д. у. с.

4. Кесипти, кызматты билдирген сөздөр: *касап, табып, мугалим, дүкөнчү, өкүл, аким, сыйкырчы* д.у.с.

5. Ар түрдүү заттардын атын билдирүүчү сөздөр: *имарат, мата, айбан, арак, пил, атыр, мунара, саат, алкым, дүрбү, халва, нур, такыя, тумар* д. у. с.

6. Абстракттуу түшүнүктөрдү атаган сөздөр: *айла, акыбет, бакыт, балакет, зыйнат, махабат, убайым, нике, касиет, максат, кыял, карып, урмат, кайрат, куса, дөөлөт, тагдыр, ажайып, айран (таң калуу), насыя, санаа, каада, ниет* ж. б.

Араб тилинен кабыл алынган сөздөрдүн көпчүлүгүн төл сөздөрдөн айырмалоо кыйын. Айрымдары гана келгин сөз катары байкалбаса, көпчүлүгү кыргыз тилинин табиятына ылайыкталып, өзгөрүп кеткендиктен, аларды келгин сөз деп бөлүп көрсөтүү кы-

йын. Ал сөздөрдүн тыбыштык өзгөрүүгө учураганы этимологиялык жактан (сөздөрдүн келип чыгышын, өнүгүшүн) иликтегенде даана көрүнүп турат. Аларга байкоо жүргүзүү үчүн төмөнкү таблицага көңүл буралы.

Арабча аталышы	Кыргызча өздөштүрүлгөнү	Арабча аталышы	Кыргызча өздөштүрүлгөнү
хаял	кыял	Хасил	асыл
хазиз	азиз	хушвакт	кушубак
хурмат	урмат	вакил	өкүл
галым	алым	мурад	мурат
тахлим	таалим	харам	арам
танина-	танапим	сиясат	саясат
фас	дүнүйө	хат	кат
дүнүйя	дүкөн	хаки кат	акыйкат
дүкан	убайым	соваб	сооп
хубайма	күнөө	эхтияр	ыктыяр
гунах			

61. Аңгемени окуп чыгып, андагы араб тилинен кирген сөздөрдү көрсөткүлө.

Адатта адамдын башкаларга жасаган камкор мамилеси «оң көзүн салуу», «көз кырын салуу», ал эми кайдыгер, салкын мамилеси «бир көзүн аса, бир көзүн баса карады», жек көрүү сезими «көзүнүн төбөсү менен карады», «көрөйүн деген көзү жок, айтайын деген сөзү жок» деп сыпатталат.

Кыргыз элинин тарбиялоонун мааниси жөнүндөгү түшүнүктөрүн ар тараптуу аңдап билүүдө «кемелине келтирүү», «баралына келтирүү», «эрезеге жеткирүү» сыяктуу сөздөр да өзгөчө мааниге ээ.

К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» «барал» – *эр жеткендик, толук жетилүү* деп түшүндүрүлөт. Демек, «баралына келтирүү», «баралга жеткирүү» деген түшүнүктөр, *төгөрөгү төп, жигит катары жетилдирүү* деген маанини билдирип, көбүнчө, уул балдарды тарбиялоо, өстүрүү процессин мүнөздөйт.

Ал эми «кемелине келтирүү» деген түшүнүк кыз-уландын кайрат, күч, рухий маданият, өнөр жагынан өнүгүп-өсүп калыптангандыгынын чен өлчөмү катары мүнөздөлөт.

Кыргыз фольклорундагы «санат», «насыят», «терме», «нуска», «үлгү», «үгүт» ырлары да генезиси элдин түшүнүгүндөгү колдонулуп келинген ар кандай семантикалык мааниси жагынан, элдик тарбия-таалим деген түшүнүккө тамырлаш. Алсак, «санат», «насыят айтуу», «үлгү», «өрнөк», «адеп көрсөтүү», «нуска сөз айтуу» сыяктуу түшүнүктөр жаштардын жандүйнөсүнө небактан калыптанган, аныкталган, такталган абийир-ар, адеп-ыймандуулуктун жол-жобо, эреже тартиптерди сиңирүүгө байланышкан улуулардын педагогикалык иш-аракетин туюнтат. Албетте, санат-насыят айтуу табиятынан даанышмандык нускасы бар, турмуштук тажрыйбасы мол карыялардын гана энчиси болгон. Ал бара-бара акындар чыгармачылыгын чырайына чыгарып, этикалык, дидактикалык жанр катары өркүндөп-өнүгүүгө ээ кылган. Демек, санат-насыят айтуу үлгү көрсөтүү, нуска болуу, мазмуну жагынан да, чөйрөсү жагынан да бир топ масштабдуу келет.

Кыргыз тилинде адамдын тарбиялангандыгын, маданий көрөңгөсүн мүнөздөп көрсөтүп турган терминдер да арбын. Түшүндүрмө сөздүктөрдө «каада», «салт» деген түшүнүктөр түгөйлөш катары чечмеленген. Ал эми «каадалуу» деген сөз адамдын ички тартибин, адебин, жүрүш-турушун сыпаттоо маанисинде колдонулат.

Элде кыз каадасы, уул каадасы, жигит каадасы, келин каадасы, байбиче каадасы, аксакал каадасы өз-өзүнчө жиктелип айтылат. Дегинкиси «каадалуу» деген түшүнүк, ар ким өзүнүн жаш курагына, турмуштагы ордуна, вазийпасына ылайык адеп-тартипке, акыл-тажрыйбага, жүрүм-турум маданиятына ээ болуу зарылдыгын шарттайт. (*«Заман Кыргызстан»*)

§ 33. ИРАН-ФАРСЫ ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыздар XI кылымга чейин эле иран (фарсы) тилинде сүйлөгөн калктар менен аздыр-көптүр экономикалык байланышта болгон. Натыйжада ал тилден кыргыз тилине, дыйканчылыкка, багбанчылыкка, курулушка, соода-сатыкка, кол өнөрчүлүккө жана абстракттуу түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр кабыл алынгандыгын жана алардын көпчүлүгү төл сөзүбүздөй болуп сиңип кеткендигин тилдик фактылар далилдеп турат.

Мисалы: *душман, датка, кошомат, наристе, кодура, кемпай, деңгене, бак, багбан, март, балит, бейтап, дидар, жекшемби, шаршемби, зергер, көчө, перзент, дос, осмо, сирке, тараза, устун, устат, чоро, шакирт ж. у. с.*

Иран-фарсы тилинен кирген сөздөр төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүнөт:

1. Багбанчылыкка байланыштуу сөздөр: *мөмө, шабдалы, мейиз, анар, бак, дарак, тыт, шак ж. б.*

2. Жашылча жана тамак-ашка байланыштуу сөздөр: *дарбыз, бадыраң, сабиз, шалгам, түрп, мурч, мастаба, палоо, сирке д. у. с.*

3. Дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр: *пахта, кодура, күрүч, зыгыр, чааракер, кырман ж. у. с.*

4. Курулушка жана өнөргө байланышкан сөздөр: *дубал, устун, сынч, терезе, шыйпаң, уста, шакирт, зергер, өнөр, шаар, айкел, шып, дарче ж. б.*

5. Ар түрдүү буюмдарды, металлдарды туюндурган сөздөр: *кулпу, дукарт, кетмен, дасторкон, шише, сыман, тукаба, килем д. у. с.*

6. Соода-сатыкка байланыштуу сөздөр: *соода, тараза, арзан, кардар ж. б.*

Мындан башка да ар түрдүү түшүнүктү билдирген сөздөр бар. Аларга төмөнкүлөрдү кошсок болот: *майдан, балбан, укук, чарба, мейман, наабай, кептер, жөжө, келбет, дарт, күчала, чилде, бечара, капа, чейрек, осмо, үлпөт, жоро ж. у. с.*

Кээ бир учурларда араб тилдеринен кабыл алынган сөздөрдү иран-фарсы тилдеринен ажырата билүү биз үчүн кыйын. Анткени, биринчиден, иран, араб тилдериндеги көп сөздөр эки тилде тең учурайт жана бирдей мааниде колдонулат. Буларга айрыкча диний, тарбия-таалим, илим-билим, маданият тармактарына тиешелүү сөздөрдү кошууга болот.

Мисалы: *парасат* (аң-сезим), *айкел* (таштан жасалган адам келбети), *кагаз*, *дептер*, *алиппе* (алифбэ), *устаз* (устат), *дүңүйө*, *кубат*, *сапар*, *кодур* (эгилбестен өзү чыккан дан) ж. у. с.

Иран-фарсы тилинен кирген сөздөр да араб тилинен кабыл алынган сөздөрдөй кыргыз тилинин ички мыйзамдарына баш ийдирилип, тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган. Алсак: *хафта -апта*, *чахаррэк чейрек*, *шафтолу шабдалы*, *шогирд шакирт*, *гува күбө*, *гуман күмөн*, *устад устат*, *сафар сапар*, *умид үмүт*, *инсоб нысап*, *шоир шайыр*, *худра кодур*, *хушомад кошомат*, *капил кепил*, *гориб карып* (элинен ажырап, алдан күчтөн тайып, жардамга муктаж болгон абалдагы адам), *хаким аким*, *фалакэт балакет*, *афэнде апенди* ж. у. с.

62. Төмөндө берилген текстти окуп чыгып, андагы иран-фарсы тилинен кирген сөздөрдү бөлүп бергиле. Бул көнүгүүнү аткарууда сөздүктөрдү пайдалангыла.

УМАЙ ЭНЕНИН КОЛУ

Жер шарында жашаган калктардын көпчүлүгүндө энелерди жана жаш балдарды коргогон, дайыма руханий жактан колдоого алып турган аял кудайлары, пайгамбарлары, легендарлуу ыйык энелери болгон. Маселен, египеттиктерде «Исида», вавилондуктарда «Иштар», финикиялыктарда «Астарда», байыркы Индиянын жергиликтүү калктарында «Аи» ыйык энелердин ролун аткарган. Ал эми Борбордук Азияда, Түштүк Сибирде жана Саян-Алтай аймактарын-

да жашаган байыркы түрк калктарында бул сыяктуу касиеттүү эне «Умай» (Умай эне) деп аталган.

Эгерде биз этнографиялык материалдарга көз чаптырсак, анда «Умай эне» жөнүндөгү түшүнүктөр жана аны менен байланыштуу аткарылган ырым-жырымдар байыркы кыргыздардын үй-бүлө турмушунда кенен орун алгандыгын көрөбүз. Маселен, жаңы төрөлгөн баланын куймулчагындагы тубаса көк такты кыргыздар «Умай энеси уруп кетиптир» дешип кубанышып, жакшылыкка жорушкан. Жаш баласынын бетин эртең менен жууп жатканда айрым энелердин: «Мурунку убакта балдар түнүчүндө уктап жатканда Умай энеси келип жууп койчу эле», – деген сөздөрүнөн касиеттүү эненин балдар жөнүндөгү камкордугун байкоого болот. Умай эненин жардамына, айрыкча, боюнда бар аялдар, төрөт мезгилинде, балдарды оорудан жана башка ар кандай кырсыктардан сактап калуу үчүн өткөргөн ырым-жырымдарында кайрылышкан. Балдарды бир жакка жөнөткөндө энелери: «Умай энеңе тапшырдым», – деп сөзүн аяктаган.

Умай эне жөнүндөгү түшүнүктүн өзүнчө тарыхы бар. Этнографиялык материалдарга караганда Умай эне жөнүндөгү уламыштар, ырым-жырымдар жана ал жөнүндөгү терминдер биздин замандын алгачкы этаптарында эле түрк тилинде сүйлөгөн Батыш Сибирь калктарында орун алгандыгын көрөбүз. VI – VIII кылымдарга таандык болгон байыркы түрк руникалык жазууларынан да Умай эненин ысмы аталгандыгын көрүүгө болот. Маселен, таш жазуусунан мындай сүйлөмдү жолуктурабыз: «Түрк эли жок болбосун деп Каган атамды, Умай энемди Теңир колдоду, Теңир өзүмдү хандыкка отургузду». («Заман Кыргызстан»)

§ 34. МОНГОЛ ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз тилинин лексикасында монгол тилинен кабыл алынган сөздөр да арбын учурайт. Бул кыргыз эли менен монголдордун өткөн турмушундагы тарыхый байланыштын болгондугунан кабар берет. Ал сөздөрдү иликтей келгенде алардын архаизмге айланып, азыраак колдонулгандары да, азыркы учурда эки тилде тең бирдей мааниде активдүү колдонулгандары да бар. Ырас, алардын да аздыр-көптүр тыбыштык өзгөрүүлөргө учурагандыгына күбө болобуз.

кыргызча:

мөндүр
бүркүт
алтын
далы
жыргал
босого
буурул
арбын
бороон
даркан
нөкөр
абысын
кунажын
токулга
бото
инек
субай
аргымак

монголчо:

мөндөр
бүргөд
алтын
дал
жаргал
босого
буурал
арвин
борогон
дархан
нохор
авсан
гунжин
тохылга
ботго
үнэк
сувай
аргамаг

Кыргыз тили менен монгол тилиндеги сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшү, айтылышы, лексикалык мааниси бирдей болгон сөздөр биздин сөздүк корубузда арбын учурайт. Аларды монгол тилинен кыргыз тилине же, тескерисинче, кыргыз тилинен монгол тилине кабыл алынган деп кесе айтуу кыйын. Анткени тилдердин өнүгүү тарыхынын байыркы учурун-

да алар алтай тилдеринин тобуна кирген, түбү бир экендиги тууралуу илимий иликтөөчүлөрдүн жыйынтыктары бар. Ага караганда айрым сөздөрдүн эки тилде бирдей мааниде, бирдей тыбыштык түзүлүштө учурагандыгы мыйзамченемдүү. Бирок ошондой болсо да, орто кылымда монгол тилинен кыргыз тилине көптөгөн сөздөрдүн өткөндүгү окумуштуулар тарабынан ырасталган.

М и с а л ы: *төркүн, абысын, кары* (колдун жогорку бөлүгү), *буура, субай, дөнөн, аргымак нокто, токум, көгөн* (козу байлачу), *ирик, шири, тулуп, жейрен, бөкөн, деңиз, тозоң* (чаң), *алтын, жебе, чирке, нарында* (майдалап этти тууроо), *нөкөр* (жолдош жигит, аскер маанисинде), *көлүк* (ат-көлүк аманбы?), *чулу* (бекем, нык, масса), *тул* (жесир), *көмөлдүрүк ж. у. с.*

63. Төмөнкү сүйлөм топтомдорундагы кара тамга менен жазылган сөздөрдүн кайсы тилден киргендигин же кыргыз тилинен башка дагы кайсы тилдерде учураарын сөздүктөрдү пайдалануу менен аныктап бергиле. (Пайдаланууга төмөнкү сөздүктөр сунуш кылынат: 1. Х. Карасаев. Өздөштүрүлгөн сөздөр; 2. К. К. Юдахин. Кыргызча-орусча сөздүк; 3. К. Сейдакматов. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү; 4. В. Мусаева, Э. Ташбалтаева. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча сөздүк).

1. Бул аймакта **Кара-Кужур** жайлоосу бар. 2. Жылкычылар **даван** ашып, **Көкөмерен** суусуна жетип, жайыт алышты. 3. Малчылар бул жайлоого келгени **сабаа** толтура кымыз жасашып, **белен** тамактарын ортого салышып, ынтымакчылыктын ырахатына батышты. 4. Жегендери куурдак, **эжигей**, айланасы көйкөлгөн **сонун** шибер. 5. **Мөңгүдөн** башталган сууларга, тунук **арашандар** **Чоң-Корумду** ылдый сыгылып келип, **Караколго** кошулат. 6. Шибер үстүнө салынган **таар**, кийизге **көлдөлөң** салынып, анда отурган ак сакал киши өз жакындарына **керээзин** айтып отурду. 7. Аркы четтеги чоң **кемегеде** боркулдап кайнаган этти карашып эки **бажа** өздөрүнчө кепке түшүшкөн. 8. Алардын бирөө суукка байымы жок өңдөнөт, ко-

лунда мээлей, башында малакай. 9. Аркы булуңдан чоң мүйүздүү серке баштаган бир короо кой жайыттан кайтып келатты. 10. Боз үйдүн эскилиги жеткен каалгасы шамалга улам ачыла берди эле, ага бакан тиреп, бекем жаап коюп, ээси топтошкон кишилерди көздөй басып келди. 11 Ортодо отурган тегерек сакал мергенчи кечээги аңга барганын айтып, олжолуу кайтканына мактанып жатты. 12. Аргымактын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт, Азаматтын жакшысы, азыраак сүйлөп көп тыңшайт.

Кыргыз лексикасынын баюу жолдору боюнча талдоолор

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн башка тилдерден киргендигин жана алар кандай жол менен кабыл алынгандыгын же эне тилибиздеги айрым сөздөрдүн маанилик жылыштарга кандайча ыкмалар аркылуу ишке ашкандыгын тактап-талдоо – лексиканын баюу жолдору боюнча талдоого кирет.

М и с а л ы: 1. *Атаны урматтасаң, баладан сый көрөсүң.* (Мак.) 2. *Дасторконго көз чаптырсам анар, жүзүм, шабдалы, тандырга жабылган патир нан, болпойгон боорсоктор, берки четинде койкойгон бөтөлкө, тизилген стакандар туруптур.* (К. Сактанов) 3. *Алкынган аттын көмөлдүрүгү күмүш бастырылган токулгасына жарашып турду.* (Т. Касымбеков) 4. *Анын поэзиялык чыгармалары патриотизмге жык толгон.* (О. Сооронов) 5. *Борбордук шайлоо комиссиясында бир жазуучу мүчө болуп катталыптыр.*

Биринчи сүйлөмдүн курамындагы «урмат» деген сөз араб тилинен кирген. Ал сөз эне тилибизге тыбыштык өзгөрүүгө учуроо менен кабыл алынып, азыркы учурда төл сөздөрдөй активдүү колдонулат.

Экинчи сүйлөмдө *дасторкон, анар, жүзүм, шабдалы, тандыр, патир нан* деген сөздөр иран-фарсы

тилдеринен, ал эми *бөтөлкө*, *ыстыкан* деген сөздөр орус тилинен кабыл алынган. Албетте, буларда эне тилибиздин ички мыйзамына ылайыкташкан тыбыштык өзгөрүүлөр бар. Алсак, *дастурхан* – *дасторкон*, *шафтолу* – *шабдалы*, *бутылка* – *бөтөлкө*, *стакан* – *ыстакан* болуп өзгөргөн.

Үчүнчү сүйлөмдөгү *көмөлдүрүк*, *токулга* деген ат жабдыктары монгол тилинен кабыл алынган. Ал эми төртүнчү сүйлөмдөгү *поэзия*, *патриот* деген сөздөр кыргыз тилинин лексикасына орус тили аркылуу башка тилдерден тыбыштык өзгөрүүсүз кабыл алынган. Акыркы сүйлөмдөгү *борбордук*, *жазуучу*, *мүчө* деген сөздөр эне тилибиздин ички булактарынан аффиксация (морфологиялык) жолу менен – *жазуучу-жазуучу* болуп жаңы маанидеги сөз жасалса, *борбор*, *мүчө* деген сөздөрдүн маанилери кеңейип, жаңы түшүнүктү берип турат.

Эскертүү: Кыргыз лексикасынын баюу жолдору боюнча талдоо, сөздөргө толугу менен талдоо жүргүзүлбөстөн, анын бир гана багытын, т. а., ал сөздөрдүн кайдан келгендигин же кандай жолдор менен жаңы мааниге ээ болгондугуна гана көңүл бурулат. Ал эми лексикалык талдоодо ар бир сөздүн төл сөз же келгин сөз экендиги, алардын тике же өтмө мааниге ээлиги, синоним, антонимдик катарлары, жаңы же эскирген сөз экендиги, курамы ж. у. с. жактары эске алынат.

64. Аңгемени окуп чыгып, андагы башка тилден кабыл алынган сөздөргө кыргыз лексикасынын баюу жолдору боюнча жогору жакта көрсөтүлгөн үлгүнүн негизинде талдоо жүргүзүлө.

КЕКЧИЛ БУУРА

Минген аттарыбыз чарчап-чаалыгып, куюшкан, көмөлдүрүктөрдүн алды ак көбүккө балкылдап, улам барган сайын жолубуз оор тартып баратты.

– Бастыр досум, камчылан! – Сансызбай мага тыңсына карап, минген тору атынын соорусуна камчы чапты.

Сөздүн күүсүнө термелип, оттоп жүргөн төөлөрдүн жанына барып калганбыз. Чуудалары үзүлгөн кийиздей салаңдаган чоң буура бурк-бурк этип, оозунан ак көбүгүн бүркөт. Бууранын алдыңкы өркөчү быржык-быржык тырык.

– Буураңыздын алдыңкы өркөчү эмне болгон? – Айбет аксакалдан сурадым.

– Ээ, чырагым, анын өзүнчө кызыгы бар. Тынчы кетип, туйлап турган тайлак чагында тиги Байбеттин кара кашка айгырына чайнатып койгон.

– Кандайча?

Айбет кебин улады.

– Тайлак кезинде оюнкарап Байбеттин кулундар байланган желесине барып калыптыр. Бала да, ар бир кулунду жыттагылап, ойноп жүрсө ары жактан үйдүн кара кашка айгыры кулундарын кызганып, кубалайт. Тайлак кетпейт. Айгырдын ачуусу келет. Тайлактын алдыңкы өркөчүн чайнап таштайт. Байкуш өлүп, кайра тирилет.

Өткөн жылы бирөө атайылап жибергендей баягы кара кашка айгырдын кулундары желеленген жерге барып, четки кулундардын бирөөн чайнап кирет. Жылкычы байкап калып, кууса да кетпейт. Бир кезде кара кашка айгыр, оттоп жүргөн бээлердин арасынан суурулуп чыгып, буураны көздөй жөнөйт. Мойнун аркандай созуп, кош кулагын жапырып, чабуулга өтөт. Буура да ачуу айкырып башын жерге катуу бир коюп (бууралар киргенде же бирөөгө кол саларда баштарын катуу нерсеге коймоюн жиндене бербейт) айгырды карай атырылат.

– Бууранын кирген учуру беле?

– Жок, кек го! Анткени тайлак кезинде чайнатып койгон да, ошону унутпаса керек! Айгыр менен буура кармашат деп укканбыз. Бирок көргөн эмеспиз. Малчылар чогула түштүк. Айгыр түз эле качырып кирип, мойнун созгон бойдон бир орундан жылбаган буурага тие албай кайкып кетти. Айгыр кайкып кеткенде буура башын

жанында жаткан үйдөй ташка бир коюп алып, айгырды кууп жетип, соорусунан серпти. Айгыр ачуулуу кишенеп, тикесинен тике тура калып, алдыңкы албууттуу колдору менен буураны моюнга чапты.

Кармаш күчөдү. Айгыр карылык кылдыбы, аздан соң чарчап калгандай көрүндү. Буура ансайын күчүнө кирип, оозунан көбүгүн чачат. Айгырдын шайын оодарат. «Ой, Айбет, айгырыңды ажырат. Буура чайнап коймок болду», – деди айгырга жаны ачыган бирөө.

Экөө тирешип, апчышып турганда алардын жанына жакын барууга болбойт. Ачуусу келген кектүү буура адамды майып кылып коюудан баш тартпайт. Карап турган малчылардын баары чогуу аттарыбызга миндик. Тигилерге жакындабай, алыстан-алыстан айбат бердик.

Экөөнүн тең оозунан кан шорголоп агып жүрөт. Кара кашка айгырдын ээси ооп бараткан экен. Буура тың. Өкүмдөнөт. Жулунат. Урунат. Көпчүлүктөн айбыгып, турган ордунда калчылдайт. Көрсө, бууранын кара кашка айгырдын үйүрүнүн желесине барганы, кулундарын чайнап киргени, айгырдан өч алганы тура. Бирөөгө өчөшүп калса төөнүн ачуусу тарабайт экен. («Асаба»)

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын ички булактарына кайсылар кирет? Эмне үчүн аларды ички булактар деп айтабыз?
2. Морфологиялык (аффиксациялык) жол менен жаңы маанидеги сөздөрдү жасоодо кандай мүчөлөр активдүү роль ойнойт?
3. Синтаксистик жол менен жасалган жаңы маанидеги сөздөрдүн жана семантикалык ыкма менен пайда болгон сөздөрдүн айырмачылыгы эмнеде?
4. Сөзмө-сөз которуу жолу (калькалоо) аркылуу пайда болгон сөздөрдүн кандай түрлөрү (же жолдору) бар. Эмне үчүн аларды «толук» жана «толук эмес» деп бөлүштүрөбүз?
5. Орус тилинен кабыл алынган сөздөрдү кандай доорлорго бөлүштүрөбүз, алардын негизги айырмачылыгы эмнеде?
6. Араб, иран-фарсы тилинен кабыл алынган сөздөрдүн лексикабыздагы орду кандай, алар тыбыштык өзгөрүүлөргө учураганбы?

Суроолорго жооп берүү учурунда төмөнкү тексттен пайдалангыла.

ДҮЙНӨНҮ СУЛУУЛУК ГАНА САКТАП КАЛАТ

Өткөн доордун улуу даанышмандары адамдын жаратылышты ойлонбостон эле «багындырышынын» кесепеттерин алдын-ала көрө билишкен. Алар адамзат тукуму өсүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсүн жок кылып, жерди, сууну, абаны булгап, өзүн өзү кырышы мүмкүн экендигин алдын-ала эскертишкен. Бирок ошондой көрө билүүнүн далилин сенектик мезгилде жокко чыгарып, адам баласы бардыгын жеңүүгө тийиш деген бүтүм менен жашап келгенбиз. Мына эми ХХ кылымдын аягында адамдын, коомдун, жаратылыштын ортосундагы мамилелерде биз эң кейиштүү көрүнүшкө дуушар болуп, өзүбүздүн шайкеш жашообуздагы, айлана-чөйрөдөгү байлыктарга сарамжалсыздык менен мамиле жасап келгендигибизди эми моюнга алып, эртеңки күндүн, эгер ушинтип бара берсек жашоого мүмкүн болбой калуучу жердин бейне-тагдырын ойлочу болдук. Ойлогон менен адамда эң биринчи кезекте экологиялык билим, маданият, эстетикалык табит болуш керек эле.

Өткөн кылымдардын биринде жашаган жапан каганы жөнүндө мындай кеп айтылып калыптыр. Анын сейил курчу багында адамдын көз жоосун алган жыпар жыттуу гүлдөрү жайы-кышы гүлдөп, көргөн адамды суктандырып турчу экен. Сулуулук менен өмүр жашарткан даанышман өкүмдар букараларын дайым ушу гүлзар багында кабыл алып, алардын жашоого болгон кумарлануусун арттырып, кушубак черлерин жазып жөнөткөнүнө эли ыраазы болгон.

Күндөрдүн биринде Жапаниада теңдеши жок бакчы жөнүндө укмуштуудай куш кабарды угуп, ага эртеси эле бармакчы болот. Кагандын келерин дароо эле бакчыга жеткиришет. Ошондо бакчы ойлонуп отурбастан, ар түрдүү гүлдөрдөн бирден коюп, калга-

нын бүтүндөй үзүп салыптыр. Эртеси каган гүлзарларды аралап баратып, бир гүлдүн тушуна келгенде эстен тана түшөт. Ордо кызматчылары күтүлбөгөн мындай коркунучтан чочулап, өкүмдарды алып кеткенге ашыгышат. Бакчынын атайылап кылганы деп түшүнүшөт. Жүрөгүндө сулуулуктун кудайы жашаган адамды ким уксун, ким түшүнсүн. «Сен атайлап, каганды үзүлгөн гүлдөрдү көрсөтүп жүрөгүн жарып өлтүргүң келген», – деп аны зынданга салышат.

Каган эсине келгенде, кызматчылары: «Улуу урматтуум, аны өлүм жазасы күтүп турат. Сиздин буйругуңуз гана керек», – дешет.

«Оо, сезими жок кургурларым, анын жүрөгү жараткан сулуулук мени эстен тандырды. Кандай гана керемет дүйнө! Шундай адамдардын катары көп болсо гана. Аттиң, силер уялбай сулуулуктун кудайын зынданга салдыңарбы?» – деп ачууланыптыр.

Бакчыга суктанган өкүмдар өзүнүн гүлзар багынан орун берип, өмүрү өткөнчө керемет дүйнөнү бакчынын көзү менен кароого, жүрөгү менен сүйүүгө үйрөнүп жүрүп өткөн экен. Бул өткөндүн жаңырыгы.

А кээ бирөөлөр ушу таптагы төгөрөгү төп келишкен кылымда бул жарыктыкка келип кетүүбүздүн төркүнү эмнеде экендигин да билбей калды окшойт. Келип-кетип, бул кылымдын адамдары саясаттын ашкере басмырттоосуна тумчугуп, буйрукчул-тескөөчүл мамиленин күч алуусу баш көтөртпөй, жапырт маданияттын илдеттүү туткуну бийлеп, рухий асылдуулуктан кол жууп кала жаздаганбыз. Ушуну өсүп келе жаткан жаш муундардын аң-сезимине жеткирип, аларды өз ата конушун, кыргыз жерин, кыргыз элин сүйүүгө тарбиялоону күчөтүүбүз керек. Ала-Тоонун жаратылышын коргошубуз абзел.

Экологиялык тынчсыздануу ар бирибиздин жүрөгүбүздө жатып, чөйрөгө болгон көз карашыбызды өзгөртүп баратканы – бул биздин сулуулукту туя билүүбүз, түшүнүүбүз, Достоевскийдин «дүйнөнү сулуулук гана сактап калат» деген акылман сөзүнө таң берүүбүз деп түшүнсөк болот. («Кут билим»)

§ 35. КЕП МАДАНИЯТЫ

Кыргыз тилинин лексикасынын башында ички булактар аркылуу пайда болгон жана чет тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн бир тобу терминдик (атоо) мүнөзгө ээ.

М и с а л ы: поэзия, роман (адабияттык термин), лексикология, уңгу, мүчө, ээ, архаизм (тил илиминдеги терминдер), өнөр жайы, кооператив, салык инспекциясы, кредит, товар айлантуу, брокер, жумушчу, бизнесмен, кампачы, материалдык байлык, экспорт, акча реформасы, дүң баа, экономикалык саясат, баалуу кагаздар, тейлөө чөйрөсү (экономикалык терминдер), кандын резусу, симптом, кан басымы, хирургия, дарыгер (медициналык терминдер)
д. у. с.

65. Текстти окугула. Андагы кабыл алынган жана кыргыз тилинин ички булактарынан жасалган сөздөрдү тапкыла. Алардын терминдик мүнөзгө ээ же ээ эместигин аныктагыла. Кептин стили боюнча да байкоо жүргүзүп, бул текст кептин кайсы стилине жакындыгын аныктагыла.

Борбордук Азиядагы өлкөлөрдүн жерлери аридалык зонадан орун алгандыктан жаан-чачындын басымдуу бөлүгү бууланып кетүүгө дуушар болот. Анткени бул аймактар чөл жана жарым чөлдөрдөн турат, ошондуктан айыл чарба жумуштарын сугаруусуз аткаруу мүмкүн эмес. Региондун эң башкы суу булактары – тоолордогу мөңгүлөр жана карлар. Кыргыз Республикасындагы суулардын болжол менен 89% айыл чарбасына жана сугат жерлерге пайдаланылат. Борбордук Азияда жер 1936-жылга чейин жеке менчикке таандык болгон. Жер ээлери анча чоң эмес жерлерин түшүмдү көп берүүчү жер кыртышын туура колдонууга умтулушкан, ошондой эле сууну жана жер ресурстарын пайдаланууда эң катуу чектер коюлган. Ушундай талаптардан улам өзгөчө түшүмдүү жерлер түзүлгөн, ал жерлер өзүнүн түшүмдүүлүгү менен айырмалангандыктан региондогу жер ресурстарынын алтын фонду-

су деген наам алган. Кийинки жылдардагы коллективдүү айыл чарбасынын түзүлүшү суулуу аянттардын көбөйүшүнө алып келди. Айыл чарбасында жаңы технологияны пайдалануу узун тиштүү соколордун жерди тилип кеткен жөөктөрү, суунун тереңде фильтрленишине жана өндүрүмсүз жок болушуна негиз түзөт, суулуу жерлерди өз мезгилинде сугаруу өлчөмүн 40–50% га жогорулатат. Суулуу аянттарды сугаруу үчүн өз кезегинде дренаждык системаларды курууда көптөгөн каражаттар талап кылынган. Акыркы жылдардын алкагында теория менен практика даана көрсөткөндөй аридалык аймактарда жер интенсивдүү сугаруунун таасиринен, дренаждык системасы эффективдүү иштегенде да жер кыртышынан гумус, кальций, магний жана башка өтө пайдалуу заттар «жуулуп» жок болуп, жер кыртышынын табигый курамынын бузулушуна алып келет, биохимиялык кычкылтек аркылуу өзүн өзү калыбына келтирүү, сактоо, толуктоо режимдери начарлайт. Анын үстүнө жер кыртышына пайдаланган жасалма минералдык жер семирткичтердин 30–40% ы суунун агымы менен ысырапка учурайт, бул процесс геохимиялык агымынын күчөшүнө алып келет, анын натыйжасында пайдасыз жана зыян туздар менен бирге пайдалуу заттар, туздар жер кыртышынын астынан «жуулуп» сыртка чыгып, бардыгы аралашып, жердин сапаты өтө төмөндөйт, дарыялардын, төмөнкү агымдагы суунун сапаты кескин түрдө бузулат.

Жыйынтыгында, жерди традициялык технологиянын негизинде рационалдуу эмес пайдалануу жердин 60% ынын туздуу болушуна жана региондун экологиясын кризистик абалга алып келди. Сууну сугат жер аянттарында ченемсиз пайдалануунун натыйжасынан Арал бассейнине тиешелүү дарыялардын суу агымын көзөмөлдөө зарылчылыгы пайда болду.

1960-жылдарда дарыялардан алынган суу 40,4 куб. км чейин жогорулаган, бирок Арал деңизине эч кандай таасирин тийгизген эмес. А бирок бул чектен жогорулоо Аралдын жоголушуна алып келди. 1960-жылдан

баштап азыркы учурга чейин сугатка алынган суулардын өлчөмү көбөйүп (суулуу жердин аянты 2 миллион гектарга көбөйтүлгөн) жалпысынан 86 чарчы км түзгөн. Анын натыйжасында Арал деңизи 14 метрге төмөндөгөн, көптөгөн дарыялар жана булактар соолуп жоголгон. Дельталары «суусап», суунун туздуулугу жогорулаган, табигый өсүмдүктөр кыйроого учурап, экосистеманын түшүмдүүлүгү деградацияланган. Арал деңизи кургап шоролонгон, асты ачылган соң, катуу шамал ошол заттарды айлана-чөйрөгө чачып, региондун экологиясына кошумча терс таасирин тийгизе баштады. («Мурас»)

66. «Кыргызча-орусча сөздүктөн жана Х. Карасаев түзгөн «Өздөштүрүлгөн сөздөр» деген сөздүктү пайдаланып, башка тилдерден кабыл алынган, тарбия-таалим багытындагы 10–15, абстракттуу түшүнүктөрдү билдирген 8–10 сөз терип алып, аларга талдоо жүргүзгүлө. Алардын төл сөздө синонимдери болсо аны көрсөткүлө жана турмуштун кайсы тармагына байланыштуу киргендигин айтып бергиле.

Предмет аралык байланыш

География окуу китеби боюнча В. П. Максаковский тарабынан жазылып, кыргыз тилине которулган «Дүйнөнүн экономикалык жана социалдык географиясы» деген китептеги «Коомдун жана табияттын өз ара кыймылын үйрөнөбүз» деген бөлүмүн окуп чыккыла. Андагы табиятка, анын байлыгына, аны иштетүүнүн технологиясына жана ага карата коомдун мүчөлөрүнүн мамилесине, иштеген иштерине байланыштуу колдонулган терминдерди, башка тилдерден кирген жана эне тилибиздин ички булактарынан ар түрдүү ыкма менен жаңы мааниге ээ болгон сөздөрдү бөлүп көрсөтүп, аларга талдоо жүргүзгүлө. Ушул мүнөздөгү талдоолорду жүргүзүүдө «Кишинин анатомиясы...» окуу китебиндеги «Алкоголь – организм үчүн уу» деген теманын жана кыргыз тарыхы боюнча окуу китептерди окуп, андагы

сөздөрдүн өтүлүп жаткан темага байланыштуу жактарына көңүл буруу зарыл.

67. Текстти окуп, андагы орус тили жана ал аркылуу кирген сөздөрдү бөлүп, талдоого алгыла.

Д. И. МЕНДЕЛЕЕВДИН ӨМҮР БАЯНЫ ЖАНА ЭМГЕКТЕРИ

Дмитрий Иванович Менделеев – дүйнөнүн эң улуу окумуштууларынын бири. 27-январда (8-февралда) 1834-ж. Тобольск шаарында жергиликтүү гимназиянын деректиринин үй-бүлөсүндө туулган. Тобольск гимназиясын бүткөндөн кийин Д. И. Менделеев Петербург педагогикалык институтуна келип түшөт, аны 1857-ж. алтын медаль менен бүтөт.

1859-ж. магистрдик диссертацияны жактап, Д. И. Менделеев чет мамлекетке эки жылдык илимий командировкага барган.

Чет мамлекеттен кайтып келгенден кийин адегенде Петербург технологиялык институттун, андан кийин университеттин профессору болуп шайланган, ошондо ал 23 жыл бою илимий жана педагогикалык ишти жүргүзүп келген. 90-жылдардагы студенттик нааразылык билдирген толкундоолордо ал студенттерди жактап сөз сүйлөгөндүгү үчүн университеттен кетүүгө мажбур болгон. Өзүнүн өмүрүнүн акыркы жылдарында Д. И. Менделеев Өлчөм жана салмактар Башкы палатасында иштеген.

Д. И. Менделеевдин чыгармачылык иштеринин эң чоң ийгиликтери элементтердин мезгилдик законунун ачышы жана элементтердин мезгилдик системасын түзүшү болгон. Анын «Спирттин суу менен болгон бирикмеси жана эритмелерди ассоциациялар катары түшүнүү жөнүндөгү» доктордук диссертациясы чоң атакка ээ болду. Д. И. Менделеев иштеп чыккан эритмелердин гидраттык теориясы илим үчүн биздин убагыбызда да мааниси бар.

Д. И. Менделеевдин өтө көрүнүктүү эмгеги болуп, анын «Химиянын негиздери» деген китеби саналат. Бул китепке органикалык эмес химиянын баары биринчи жолу мезгилдик закондун негизинде баяндалган болучу.

Теорияны практика менен тыгыз байланыштырып, Д. И. Менделеев нефтинин технологиясына көп көңүл бурган. Ал нефтини өндүрүүнү бардык күчтү жумшап көбөйтүүнү жана анын химиялык иштелишин өркүндөтүүнү сунуш кылган. Уралдын темир кен өнөр жайына маани берип, Д. И. Менделеев Кузнецк бассейнинин таш көмүрүн пайдаланууну сунуш кылган. Ал өзүнүн Атамекенинин патриоту катары металлургиянын жана Ата Мекендик өнөр жайдын көптөгөн башка тармактарынын өнүгүшү үчүн бир катар баалуу сунуштарды киргизген.

Д. И. Менделеевдин илимий иштери өтө көп кырдуу болгон. Так өлчөөлөрдүн техникасын иштеп чыгууда, абада учуу теориясында, физикада жана химиялык технологияда анын сиңирген эмгек салымдары зор. Ата Мекендин байлыктарын бардык жактан жана акылдуулук менен пайдалануу жөнүндө анын айткандары өтө баалуу болгон.

§ 36. СТИЛИСТИКА, АНЫН МИЛДЕТИ ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ОБЪЕКТИСИ

Бизди курчап турган чөйрөдөгү кайсы бир чындыкты дал өзүндөй жеткирип берүүдө сөздөрдү же сөз айкаштарын туура тандоо маанилүү болуп саналат. Күнүмдүк пикир алышууда ар кандай кырдаалдарда кеңири колдонулган сөздөр буга уютку болот да, ага көмөккө көркөм боёкчолуу сөздөр, колдонулушу чектелген (пассивдүү катмардагы) сөздөр да жардамга келет. Адабий нормада жазуу үчүн, оюбуз түшүнүктүү болуш үчүн ушулардын бардыгына көңүл бурабыз. Мындай ойдун так, даана жана адабий нормада туура берилишинен, коомдук кызматынан улам стиль келип чыгат.

Адабий нормада, коомдук кайсы бир аткарган кызматына жараша иш алып баруу адам баласынын тармактуу иш аракетинен келип чыгат. Кээси иш кагаздары менен жүргүзүү зарылчылыгынан, кээси илимий иштерди жүргүзүүнүн натыйжасында, айрымдары массалык маалымат каражаттарында иштегендиктен, кайсы бири көркөм чыгарма жаратуудан улам алардын чыгармачыл иш аракеттери пайда болот. Анын натыйжасында пикир алышуу куралы болгон тилдик мүмкүнчүлүгүбүз да колдонулуусуна карай бөлүнүүгө дуушарланат. Ошентип, тилибизде илимдин дагы бир тармагынын пайда болушу шартталат. Бул – **стилистика** деп аталат.

Стиль адам баласынын оюн жазуу же оозеки билдирүүдөгү бир ыкма болуп эсептелет, ошондой тилдик өзгөчөлүктү изилдей турган илимдин тармагы

стилистика деп аталат. Мында адам баласынын чыгармачылыгына тиешелүү болгон чыгармачыл иштеринин жазылышындагы адабий норманын, сөз каражаттарынын, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибинин жайланышынын принциптерин, сүйлөмдөрдүн типтеринин атайын ыкма катары колдонулуш өзгөчөлүктөрүнүн жалпы эрежелерин изилдейт. Стил деген тил каражаттарын пайдалануу, тилдик материалдарын жазуу учурунда колдонуу ыкмасы болсо, стилистика ошол материалдардын колдонуу эрежелери деп эсептелет.

Пикир алышуу жазуу жана оозеки түрүндө жүргүзүлүп, эки топко бөлүү (оозеки жана жазуу стили) шартталган. Жазуу тилинин стили «жогорку» жана «китептик» деп бөлүнөт. Жогорку стилге мамлекеттик иш жүргүзүүгө, мамлекет менен мамлекеттердин ортосундагы, расмий жерлердеги сүйлөнүүчү сөздөр кирет: *улуу урматтуу король, президенттин урматына, резиденция, сый тамак* (мамлекеттик деңгээлдеги), *айымдар жана мырзалар, кан айымы* (королева) ж. б. тандалган сөздөр (алар жалпы тилдик деңгээлде анча көп эмес).

Китептик стиль жалпы адабий нормадагы ар кандай иш жүргүзүүгө байма-бай колдонулуучу сөздөр. Булар кыргыз тилиндеги жалпы сөздүк курам болуп саналат.

Сүйлөө тилинин стили жазуу түрүндөгү пикир алышуудан айырмалуу. Анткени оозеки пикирлешүү тикеден-тике сүйлөшүүнүн куралы болгондуктан, сүйлөшүүчүнүн абалына, жалпы маданий деңгээлине, өз ара мамилесине, ошол сүйлөшүп жаткан кырдаал, жагдай, мезгил менен шартталат. Ал диалог түрүндө ишке ашат. Буга мимика, кол шилтөө, булгоо, баш чайкоо ж. б. элементтер кошумча курал катары коштолот.

Карапайым жана жаргондук кеп ушул оозеки кептин стилине жакын. Карапайым сөздөр адамдардын күндөлүк пикир алышуусундагы бардык кел-

ди сөздөрдөн турат. Ал эми жаргондор болсо иш кызыкчылыгы байланышкан топтордун өз кызыкчылыгына байланыштуу чектелген маанидеги сөздөрү болуп саналат. Мисалы, студенттердеги *общага, стипуха, сессия* ж. б. сыяктуу; уурулардын, киши тоногучтардын ж. б. өзүнчө жаргондук сөздөрү болот.

Силер мындан мурда көркөм стилден башка стилдер менен тааныш болгонсуңар, ошондуктан бул жерде көркөм стилдин өзгөчөлүгүнө токтолуп, оюңарды бекемдешиңер керек.

§ 37. КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН ӨНУГҮҮ ЭТАПТАРЫНДА ПАЙДА БОЛГОН СТИЛДЕР ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Адабий тилде көркөм чыгарманын стили өзгөчө орунду ээлейт. Көркөм чыгармада тигил же бул көрүнүштү, кубулушту билдирүү жана баяндоо мүмкүнчүлүгүнө гана ээ болбостон, бул стиль окуучуга көркөм каарман аркылуу эстетикалык таасир этип, табитин калыптандыруу максатына ээ болот. Көркөм каарман канчалык чындыкка жакын, айкын мүнөзгө ээ болсо, окурманга ошончолук таасирдүү болот. Табиятты сүрөттөөдө болсун, каармандардын кебете-кешпирин, кулк-мүнөзүн сүрөттөөдө болсун, же кейипкердин ички дүйнөсүн берүүдө болсун, жазуучунун кыябын келтире тандап алган көркөм сөз каражаттары ажарын анык ачып берет.

Көркөм чыгармада адам баласы жашап өткөн ар кандай тарыхый доорду, коомдук ар кыл формацияны сүрөттөп берет. Ошондуктан кейипкердин кебинде же баяндоодо ошол доордогу сөздөрдү автор колдоно алат. Турмуштук чындыкты дал өзүндөй сүрөттөө максатында тарыхый сөздөрдүн колдонулушу көркөм ыкманы пайда кылат. Маселен, Төлөгөн Касымбековдун чыгармаларындагы тарыхый жана архаи-

калык сөздөр кыргыз элинин өткөн кылымдардагы жашоо турмушун айкын чагылдырып берүү максатында, атайын каражат катары тандалып алынган.

Чыгармаларды жаратууда жазуучулар жеке эле бир элдин турмушундагы жашоону баяндабастан, мамлекеттик чектеги, ал түгүл, мамлекеттер аралык ар кандай алака-мамилелерге чейинки маселелерге кайрылышат. Мына ушундай учурда четтен кабыл алынган түшүнүктөр, ар кандай маанидеги сөздөр, терминдер колдонулушу атайын муктаждыкты түзөт. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» чыгармаларындагы терминдик маанидеги жана четтен кабыл алынган сөздөр элдин туюмунда жок түшүнүктөрдү атоо максатында колдонулат.

Көркөм чыгармаларда стилдин башка түрлөрү да максатка ылайыктуу пайдаланылат. Айрыкча, диалогдук кепте эки же андан ашык адамдардын пикирлешүүсү жашоонун активдүү бир үзүмү сыяктуу чагылдырылат. Ошондуктан кейипкердин кыял-мүнөзүнө, тарбиясына жараша орой сөздөр да, диалектизмдер да, кесиптик сөздөр да керегинче колдонула берет.

Көркөм боёкчолорду пайда кылууда, кооздукту арттырууда синонимдердин, антонимдердин, фразеологизмдердин мааниси чоң. Алардын бир мааниси түз, тике атоону туюндурса, экинчиси өтмө же образдуулук туюмду билдирип, ажыратуучу же бириктирүүчү, кооздоочу боёкту түзөт:

*Кээде турмуш уу берет,
Ачуусуна карабай.
Кээде турмуш кант берет,
Таттуусуна алданба.
(А. Осмонов)*

Мындагы синонимдер жана антонимдер көркөм каражат катары колдонулууда. Антонимдер кара-

ма-каршылыкты көрсөтүүчү гана сөздөр болбостон, турмуштун татаалдыгын билдирүүчү-нарктоочу боёк катары колдонулат. Сүйлөшүү стили адамдардын ортосундагы пикир алышууну, үналгы жана сыналгынын текст түзүү каражаттарын ичине камтыйт. Оозеки пикирлешүү маектешүүчү адамдын маанайын, аң-сезимине, убакытка, пикирлешүүчүнүн камына ж. б. байланыштуу максатка жетет.

Оозеки кептин негизин диалог түзсө, жазуу кептин негизин баяндоо, монолог түзөт.

68. Оозеки пикирлешүү менен радио жана телекөрсөтүүнүн берүүлөрүнүн ортосундагы стилдик өзгөчөлүктү байкап, айтып бергиле.

§ 38. АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ – КЫРГЫЗ ЭЛИ- НИН МАМЛЕКЕТТИК ЖАНА УЛУТТУК ТИЛИ

Азыркы кыргыз тили кыргыз элинин улуттук, мамлекеттик тили болуп эсептелет. Ал тилде Кыргыз Республикасында жашаган кыргыз улутундагы атуулдар, Өзбекстандагы, Тажикстандагы, Казакстандагы ж. б. кыргыздар сүйлөшөт, иш жүргүзөт. Өзбекстандагы, Тажикстандагы кыргыздар үчүн билим алуучу кыргыз тилинде мектептер бар.

Азыркы күндө кыргыз улутундагы атуулдар дүйнөнүн көп мамлекеттеринде жашайт, бирок алардын саны жөнүндө так маалыматтар жок, алар башка өлкөлөрдө кыргыз тилин коомдук чөйрөдө колдоно албайт. Түркия мамлекетиндеги кыргыздар өз эне тилинде пикир алышат, бирок мамлекеттик деңгээлде пайдаланышпайт.

Мамлекеттик тил ошол улутка жана бирдиктүү бир территорияда жашаган адамдар үчүн бирдей түшүнүктүү болгондуктан, бардык диалектилер үчүн бирдей орток тил катары ошол тилде иш жүргүзүү үчүн ийкемдүү кызмат аткарат. Кыргыз мамлекети эгемендүүлүккө ээ болгон мезгилден баштап, кыргыз тили мамлекеттик тил катары жарыяланган. Ал тилде иш кагаздары жүргүзүлөт, массалык маалымат каражаттары иш алып барат. Окуу жайларынын бардыгында (мектепке чейинки, мектепте, жогорку окуу жайларында) окуу иштери жүргүзүлөт.

Мамлекеттик тил адабий норманын принциптерине таянуу менен түзүлөт. Диалектилик, говордук сөздүк курам чектелген сөздөрдүн катарына кирет.

Буларга көңүл бургула:

1. Силер жашаган аймактагылар адабий тилде сүйлөшөбү?
2. Адабий тилден тышкары турган сөздөр эмне үчүн мамлекеттик тилдин катарына кирбейт?
3. Улуттук тил менен мамлекеттик тилдин эмне айырмасы бар?
4. Мамлекеттик белгилерге тилден башка дагы эмнелер кирет?

§ 39. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СТИЛДЕРДИН ПАЙДА БОЛУШУНДАГЫ ТЫШКЫ ФАКТОРЛОРДУН РОЛУ

Кыргыз тилинин акыркы жүз жылдык өнүгүшү боюнча караганда, тилдин коомдук иш аткаруу кызматына көңүл буруу керек. Кыргыз эли совет дооруна чейин эле оозеки чыгармалар менен балдарын тарбиялап, көркөм руханий дүйнөсүн байытып, көркөм мурастарды оозеки сактап келген. Ага чейин жазуу иштери да көркөм мурас казынасы катары окуу билгендер үчүн кызмат кылганы белгилүү.

Революциядан кийин мурдагы СССР мамлекетинин катарында функционалдык стилдин бардык тармагында иш жүргүзүүгө киришкени да белгилүү, б. а., ойду бере билүүнүн, иш жүргүзүүнүн ар кандай тармактары боюнча чыгармачылык өнүгүүгө дуушарланды. Көркөм чыгармалар жаралды, илимий иштер жүргүзүлүп, газета-журналдар, радио, телеберүүлөр, билдирүүлөр менен иш жүргүзүү өркүндөдү. Иш кагаздарынын ар кандай түрлөрүнүн үлгүлөрү иштелип чыкты.

Кыргыз тилинин стилдик өнүгүшүнө көз жүгүрткөндө, тилибизге гана эмес, аң-сезимибизге таасир эткен тышкы факторлорго карообуз керек. Адам баласына кандайдыр бир таасир эткен нерселер атоону гана талап кылбастан, аны пикир алышуу каражаты катары пайдаланууга негиз берет. Ошонун сыңарындай коомдогу өзгөрүүлөрдү жазуучулар көркөм чы-

гармаларга айландырышат. Мисалы, кыргыз элинин турмушундагы урунттуу учурларды – революцияны, тап күрөшүн, Улуу Ата Мекендик согушту, сталиндик репрессияны, кайра курууну, эгемендүүлүктү көркөм чыгармалар аркылуу элдин кеңири катмарына берүү менен көркөм стиль жаралды, ага тышкы коомдук факторлор таасир этти, ички чыгармачыл демди ойготту.

Коомдук өнүгүш менен бирге илимий изилдөөлөр жаралат. Мына ушундай жооптуу мезгилде кыргыз тилинде ар тараптуу илимий изилдөөлөр, окуу китептерин, энциклопедияларды ж. б. түзүү ишке аша баштады. Натыйжада, көп сандаган реферативдик эмгектер, диссертациялар, монографиялык эмгектер, окуу куралдары, китептери, энциклопедиянын тармактары пайда болду. Булардын жаралышына дүйнөлүк изилдөөлөр, ага болгон кыргыз интеллигенттеринин илимий чыгармачылык деми түрткү болду. Демек, илимий стилдин жаралышына сырткы жана ички факторлор таасир эткендигин билүү керек.

Публицистикалык стилдин жаралышына, калыптанышына коомдук күнүгө болуп туруучу өзгөрүү, өнүгүү, алга умтулуу чоң таасир этет. Стилдердин бардыгынын ичинен активдүүсү публицистикалык стиль болуп саналат. Анткени ал стиль күнүгө, ал түгүл бир канча жолу эфирге чыгуу менен тынбастан, эл менен иш жүргүзөт. Ошондуктан бул стилге таасир этүүчү күч катары өлкөнүн ички жана тышкы саясаты, экономикалык-социалдык маселелер ж. б. кызмат аткарат.

Кыргыз тилиндеги иш кагаздарынын пайда болушуна, анын стиль катары калыптанып, жөнгө салынышына алды менен орус тилиндеги үлгүлөр кеңири таасир эткен. Ошондуктан формасы, мазмуну орус тилиндегидей кебетеге келген. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби кыргыз тилиндеги адабий нормага жооп бербейт, б. а., сүйлөмдүн баяндоочу орус тилиндегидей башталышына келет, айкындооч мүчөлөрүнүн

орду да орус тилинин үлгүсүндө иштелип келген. Акыркы эгемендүүлүккө ээ болгон мезгилден бери карай, кыргыз тилинин адабий нормасына ылайык иштелүүдө.

Көңүл бургула:

Буга чейинки силер карап, иштеп келген иш кагаздарынын үлгүлөрүн салыштырып, ар кандай жылдагы абалын кароо менен иш кагаздарына тышкы таасирлерди аныктагыла.

§ 40. ФОНЕТИКА, ОРФОГРАФИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ БОЮНЧА

Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштардын бөлүнүштөрүн (классификацияланышын) эске салгыла. Кыска үндүүлөр менен созулма үндүүлөрдүн негизги айырмачылыгы эмнеде? Ал боюнча түшүнгүңөрдү, далилдериңерди мисалдар менен бекемдегиле.

Мисалы: *Куш канаты менен учат, куйругу менен колот* (Макал). *Урунун арты кууш* (Макал). *Ач кадырын ток билбейт* (Макал). *Тоок маалында какылыктайт* (Макал). *Сук адамдын өзү тойсо да, көзү тойбойт. Суук болмоюнча суу бетине муз тоңбойт.* (Макал) д. у. с. Ар бир созулма үндүүгө түгөйлөш болгон кыска үндүүлөргө мисал келтиргиле.

Үндүү тыбыштардын тилге карай жоон, ичке, эринге карай эринчил жана эринчил эмес, жаактын ачылышына карай кең жана кууш болуп бөлүнүштөрүн эсиңерге салгыла. Алардын ар бирине мисалдарды келтиргиле да, андагы үндүүлөргө жогоруда айтылган тартип менен талдоо жүргүзгүлө.

69. Төмөнкү ыр саптарын окуп, андагы кара тамга менен басылган сөздөрдөгү үндүү тыбыштарга талдоо жүргүзгүлө.

Таң аткандан казып, ташып, кескилеп,
Кызык жумуш кызылчада кеч кирет.

Жалын жаштар чаалыкканын унутуп,
Түн койнуна түрлүү оюнду жеткирет.

Мен тилеймин бүгүн жаштар жатпаса,
Түн узарып, ай, жылдыздар батпаса.
Ушул оюн кайра-кайра уланып,
Сен качпасаң, мени бирөө чаппаса.

(О. Сооронов)

§ 41. КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН ПРИНЦИПТЕРИ ЖАНА ЭРЕЖЕЛЕРИ БОЮНЧА ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

Адабий тилдин жазууда колдонула турган бирдиктүү нормаларын туура сактап, сөздөрдү бир түрдүү жазыш үчүн, атайын иштелип чыккан эрежелердин системасы кандайча аталарын эсиңерге салгыла.

Атайын иштелип чыккан ар бир тилдин орфографиясы өзүнө тиешелүү бир катар принциптерге негизделет эмеспи. Андай болсо, кыргыз орфографиясы кайсы принциптерге негизделген? Морфологиялык принципти кандай түшүнөсүңөр? Фонетикалык принцип менен морфологиялык принциптин айырмасы эмнеде?

Төмөнкү сөздөрдө кайсы принцип сакталган?

Айтылышы:

тынштык
кашты
тамба
өкөө
бержак

Жазылышы:

тынчтык
качты
танба
экөө
бир жак

Сөзгө уланган мүчөлөрдүн көп варианттуулукка ээ болушу, алардын айтылышы боюнча жазылышы кайсы принциптин негизинде ишке ашкан?

70. Барыш жөндөмөсүнүн -га, чыгыш жөндөмөсүнүн -дан, көптүк маанини билдирүүчү -лар мүчөлөрү канча вариантка ээ? Алардын ар бир вариантына ылайыктуу мисалдарды келтиргиле.

У л г ц: барыш жөндөмөсүнүн -га мүчөсүнө: малга, тойго, цйгө, жерге, саатка, чокко, терекке, сүткө.

71. Төмөнкү мисалдардын топтомундагы кашаага алынган сөздөрдү сүйлөмдүн маанисине карата кашаадан чыгарып, туура жазгыла. Туура жазууга орфографиялык принциптердин кайсынысын негиз тутканыңарды айтып бергиле.

1. (Токтогул + нын) мукам жан эргиткен (күү + лар + ы) кыргыз (композитор + лар + у + нын) көптөгөн чыгармаларына жем берген. 2. Ак буудай сепсе (өңгөн) жер, адамга (тынштык) берген жер. 3. Сатылгановдун портретин (сүрөт + ла + ып) (берүү + га), так эмес болсо да (акын + нын) (өзү + дан) айрым чыгармаларын жазып, калууга жетишти. («Кырг.мад.») 4. Жердин жүзүн – аштырып, (ууштап) тукум (чаштырып). («Манас») 5. Каныбек бүгүн күндөгүсүнөн (кештуруп), серүүндөп басканча айланага (көссалды). (К. Жантөшев) 6. Эңкейип жер сыйпалай берди эле, бирок анын (колуга) жерден (эшнерсе) (урунган) жок. 7. Ушул (саат + дан) баштап, сен да (аянба), мен да (аянбайм). 8. Алда (неме + лар + ны) башбаж айткан чал (качаңкы) бир кезде ушул төрдө өткөн (өкүнүштүү) окуяны сүйлөп келатып (жоңго) кандай чыга бергенин сезбей калышты. (Т. Сыдыкбеков)

КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ

Кыргыз орфографиясынын жазуу эрежелеринин жалпы системасы канча бөлүккө ажыратылганын эсиңерге салгыла. Алардын бири – уңгу сөздөрдү жана сөз мүчөлөрүн (морфемаларды) жазуунун эрежелери. Экинчиси – сөздөрдү бөлөк, бирге жана алардын араларына дефис коюп жазуунун эрежелери.

Бөлөк жазууга тийиш болгон сөздөрдү чогуу жазса, алардын мааниси таптакыр өзгөрүп кетерин унутпагыла. Салыштыргыла: *куралды – кур алды, мала-лат – мал алат, алачык – ал ачык.*

Адамдарга жана жаныбарларга берилген энчилүү татаал аттар кандай жазылат? Төмөнкү мисалдарды карап, анын кайсынысы туура жазылгандыгын айтып, далилдеп бергиле: *Кожо жаш – Кожожаш; Керим бек – Керимбек; Дөөлөт аалы – Дөөлөт Аалы – Дөөлөталы; Сары ала – Сары Ала – Сарала; Телтору – Тел тору.*

Кандай учурларда сөздөрдүн арасына дефис белгиси коюлуп жазылат? Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысынын ортосуна дефис белгиси коюлуп жазылат? *Бала чака, ачык айкын, ит куш, аба ырайы, коон дарбыз, басма сөз, Тескей Ала-Тоо, жаан чачын, эмгек куралы, Ала-Бел.*

Баш тамгаларды колдонуу – кыргыз орфографиясынын жазуу эрежелеринин маанилүү бөлүктөрүнүн бири. Алардын кандай түрлөрүн билесиңер? Географиялык татаал энчилүү аттарды баш тамгалар менен жазуу кандай тартипте ишке ашат?

Кыскартылган сөздөрдүн жазылышын эсиңерге салгыла. Алардын кайсы түрү жалаң баш тамгалар менен жазылат? Бир нече мисал келтирип, айтып бергиле.

Ташымалдап жазууда сакталуучу эрежелерди да эске салыңыздар. Андагы муунга бөлүп ташууга мисалдарды келтиргиле. Ошондой эле кайсыл учурда же татаал цифраларды, кыскартылган сөздөрдү бир муундуу же бир үндүү тыбыштан турган муундардын ташылышы же ташылбоосу жөнүндө түшүнүгүңөрдү айтып, мисалдарды келтиргиле.

§ 42. ЛЕКСИКА, ФРАЗЕОЛОГИЯ БОЮНЧА

Кыргыз тилинин лексикасынын баюу жолдору

Кыргыз лексикасынын баюу жолдору, негизинен, канчага бөлүнөт? Анын ички жана сырткы булактар аркылуу байышы кандай ыкмалар аркылуу ишке ашат? Морфологиялык, синтаксистик, семантикалык ыкмалар менен жаңы маанидеги сөздүн пайда болушун лексикалык корубуздун байышынын кайсы жолуна киргизебиз? Башка чет тилдеринен кабыл алынган сөздөр кандай жолдор менен ишке ашарын санап бергиле жана айтканыңарды мисалдар менен бекемдегиле.

72. Төмөндө берилген тексттин негизинде көнүгүү иштөөдө анда кыргыз лексикасынын баюу жолдоруна тиешелүү фактыларга көңүл бургула. Эгер андай сөздөр бар болсо, алардын ар бирине токтолуп, талдоо жүргүзгүлө.

Гаражга шоферлор келе башташты. Көпчүлүгү мени көрмөксөнгө сала жанымдан өтүп кетишет. Менин сунушумду жок дегенде Набиев жактырар бекен десем, мурдагыдай эле жакын арадагы дүкөндөрдүн бирине керосин ташыйсың деп, жолдомону колуна карматты.

Диспетчерканадан жолдомо алып чыгар замат, адегенде буферге таянып машинанын астына эңилип карадым, жерге бир тамчы суу же май тамбаптыр. Эгерде машинадан суу же май акчу болсо, анда алыскы рейске баруу абдан түйшүктүү. Ар бир саат сайын токтоп, тажап кетесиң, ал түгүл техниканы иштен чыгарып коюшуң ыктымал.

Тобо десе, эмнегедир биздин базадагы айрым шоферлор ушуга окшогон түйшүктөрдү эч качан жасабайт. Көз салсаң, машинасынан суу да, май да ага берет, ошол сарыгып чыккан жерин бир күн атайын түзөтүүгө моюндары жар бербейт. Мындай ойлоп көрсөң, бир күнү азап чегерин ойлошпойт. Айрыкча Заирге таң ка-

ламын. Ушул күнгө чейин бир жолу колуна шприц же ачкыч кармаганын, жок дегенде куру чүпүрөк менен машинасын аарчып койгонун көрө элекмин. Кудум мейманга келгендей, такыясын кашына чейин баса кийип алып, түз эле кабинага олтурат да, стартерду чарылдатып басат.

Ооба, адам деген жаштайынан кандай тарбияланса, ал өзүнүн карамагындагы буюмга да дал ошондой мамиле жасайт экен. «Шофёрдун ким экенин анын карамагындагы машинасынан оңой-олтоң байкоого болот», – деп армияда ротабыздын командири айтканы жүрөгүмө мөөрдөй басылган белем, дале эсимден кетпейт. Ушуну уккандан кийин, негедир мотордон май да, суу да агыздырбоого ант бергеним кызык. (Ч. Айтматов)

§ 43. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ТҮРЛӨРҮ (ӨЗ АРА БӨЛҮНҮШТӨРҮ) АЛАРДЫН БИРИ-БИРИНЕН АЙЫРМАЛАРЫ

Фразеологизмдер лексико-семантикалык жактан өз ара бир нече түргө бөлүнөрүн (классификациясын) өткөнбүз. Ал боюнча бөлүштүрүү фразеологизмдердин (составындагы) курамындагы компоненттердин алгачкы (же ар биринин өз алдынча тургандагы) лексикалык маани менен кийинки фразеологиялык жалпы маанинин ортосундагы жакындыгына, маанилик байланышына карата жүргүзүлгөн. Натыйжада, кыргыз тилиндеги фразеологизмдер үч түргө: фразеологиялык ширешме, фразеологиялык бирдик, фразеологиялык тизмек (же айкаш) деп бөлүштүрүлгөн.

Фразеологизмдерди жогорудагыдай бөлүштүрүүдөгү алардын бири-биринен болгон айырмачылыктарын эсиңерге салгыла. Ал түрлөрдүн ар бирине карата аныктамаларды келтирип, аны мисалдар менен бекемдегиле.

М и с а л ы: котур ташы койнунда, колтугуна суу бүркүцү, күлү додо болбогон, көз ачып-жумганча,

кымча бел, кыяматтык дос д. у. с. туюнтмалар лексико-семантикалык жактан бири-биринен айырмаланабы, айырмасы болсо, алар фразеологизмдердин кайсы түрүнө кирерин айтып бергиле.

Фразеологиялык сөздүктөрдү пайдаланып, фразеологиялык ширешмеге – жыйырма, фразеологиялык бирдикке – он беш, фразеологиялык тизмекке (айкашка) – беш мисал келтиргиле. Аларды кайсы негизде фразеологизмдердин өз ара бөлүнүштөрү (түрлөрү) боюнча ажыратканыңарды далилдегиле.

73. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, аларды фразеологиялык ширешмеге, фразеологиялык бирдикке, фразеологиялык айкашка ажыратып айтып бергиле.

1. «Букарда пулу бардын көөнү ток» дегендей, ишенген демөөрчүбүз бар, кайгы-капа менен жумушубуз жок, дүйнөкапар ойноп-күлүп келе жатабыз. (А. Убукеев) 2. Ата сакалы оозуна бүткөн чоң эле кишинин кылар иши ушубу? 3. Конкурстан өтпөгөндөрдүн жылдызы түшүп, бирин-сериндеп айылдарына кайта башташты (М. Борбугулов) 4. Кээде Жунус экөөбүз карандай сууну ичип, тишибиздин кирин соруп жаткан күндөрүбүз болду. 5. Эсиңдеби, баягы Бообек деген киши – атаңдын акыреттик досу. (Н. Байтемиров) 6. Керт башынын гана кызыкчылыгын ойлоо – биздин коомго жат. 7. Бири мал багат, бири ашпозчуга кирет. Эң улуусу кара өзгөй өсүп, дагы эле эт менен челдин ортосунда жүрө берет. (Ж. Мукамбаев) 8. Батийна аялдардын чыныгы жабуулу кара ингени го чиркин. (Т. Сыдыкбеков) 9. Карачы, айланайын, карап туруп беш өрдөгүн учурду, деги мындан эмнени күтүүгө болот? (К. Сактанов) 10. Мен анын сырын беш колумдай билем, ошон үчүн ага ишенип, иш тапшырууга ниеттенип турам. 11. Эми булар да өздөрүнчө түтүн булатсын, качанга чейин биздин көзүбүздү карамак эле. 12. Бул энемден калган таберик, мен муну көзүмдүн карегиндей сактайм. (К. Сактанов) 13. Келгиле эми, ушул жерде аттарыбызды өргүткөнчө, өзүбүз да өзөк

жалгап алалы. 14. Андан ары эки бел калды, буюрса көз байланганча жетип барабыз. (К. Осмоналиев)

§ 44. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КЕПТИН ОО- ЗЕКИ СҮЙЛӨШҮҮ ЖАНА КӨРКӨМ СТИЛГЕ МҮНӨЗДҮҮЛҮГҮ

Фразеологизмдердин, негизинен, кепте ойду элестүү, таамай берүү үчүн колдонулуучу тилдик көркөм каражат экендигине биз өткөн сабактарда толук ынанганбыз. Алсак, «сараң» деген сөз аркылуу бирөөгө ажат ачпаган, байлыгынын, акыбетин көрбөгөн кишинин сапаты жөнүндө жөн гана түшүнүк алабыз. Ал эми кишидеги андай сапат «колу чүрүш», «кесип алса кан чыкпаган», «битин сыгып, канын жалаган» деген фразеологизмдер аркылуу берилсе, адамдын сөз болуп жаткан терс сапаты алда канча элестүү, таасын, таасирдүү боёк менен тартылып, угарманга (же окурманга) айкын жетип жаткандыгы даана байкалат. Мындан фразеологизм оозеки сүйлөшүүдө болсун, жазуу жүзүндө болсун кептин көркөм стилине жакындыгы ырасталып турат. Демек, фразеологизмдердин кепте тилдик көркөм каражат катары колдонулары талашсыз экени чындык.

Фразеологизмдер тууралуу өтүлгөн сабактардын материалдарын бышыктоо жана алган билимдерди бекемдөө үчүн аларды ар ким өз сөзүндө колдону билүү үчүн оозеки жана жазуу түрүндө машыгуу иштерин жүргүзүү зарыл.

74. Адамдын оң сапаттарын (марттык, кайрымдуулук, токтоолук, ишке берилгендик, ак ниеттүүлүк, эмгекчилдик, калыстык) жана терс сапаттарын (сараңдык, өзүмчүлдүк, кайрымсыздык, кенебестик, кара ниеттик, жалкоолук, чагымчылдык ж. у. с.) туюндуруучу фразеологизмдерди жыйнап, аларды колдонуу аркылуу чакан сүрөттөмө жазып келгиле.

Мындай тапшырманы аткаруу үчүн, төмөнкүдөй ыкманы пайдалансаңар болот.

1. Адамдын оң жана терс сапатын билдирүүчү кадимки сөздөрдү (лексикалык маанидеги) тандап алып, аны дептериңердин сол жак четине, жогортон төмөн карай тизмелеп жазгыла.

2. Алардын тушуна ага маанилеш фразеологизмдерди таап, коюп чыккыла.

3. Тапкан фразеологизмдерди колдонуу менен, бири-бирине мүнөзү карама-каршы келген эки каарманды алып, алардын кылык-жоругун, көпчүлүккө жасаган мамилесин, окууга жана коомдук иштерге катышуусун баяндоо аркылуу чакан сүрөттөмө же аңгеме жазсаңар болот.

Сөздөр, сөз айкаштар	Аларга маанилеш фразеологизмдер
1	2
берешен сараң таза ойлуу арамза берилгендик иштен качуу ишке берилгендик көңүлкоштук жалкоолук	колу ачык колу чүрүш жүрөгүндө кири жок койнунда котур ташы бар ичкен ашын коё салуу моюн толгоо, жаа бою качуу тикесинен тик туруу кол учун тийгизүү, колдон өтөр, үйгө жетер кылуу куурай башын сындырбоо, текей терип жүрүү, көчө таптоо ...

У л г ц:

БИЗДИН КЛАССТАШТАРЫБЫЗ

(Теманы башкача койсоңор да болот.)

Асан менен Тополоң биздин класста окушат. Асан – окуунун отличниги. Ал – көңүлүндө кири жок, ак көңүл, колу ачык бала. Анын окуу дегенде ичкен ашын жерге коё салчу сапаты бизди абдан суктандырат. Биз да ошондой окуучу болсок дегенде эки көзүбүз төрт. Ал мектептин коомдук иштерине активдүү катышат. Берилген тапшырманы аткаруу үчүн тикесинен тик турат.

Ал эми Тополоң – биздин классты артка тарткан окуучулардын бири. Ал тапшырмаларын аткарбай келгенден бети кызарбайт. Биз менен мамилеси начар, колу чүрүш, бирөөнүн ийгилигине ичи тардык менен караган, койнунда котур ташы бар бала. Китеп окугандан жаа бою качат. Коомдук иштерге мойнунан байлагандай кыйылып, кол учун тийгизип, колдон өтөр, үйгө жетер кыла салат. Өз демилгеси менен куурай башын сындырбайт... *(ушул сыяктуу ырааттуулук менен улантуу керек).*

§ 45. ТЕКСТ ТҮЗҮҮДӨ, ООЗЕКИ ПИКИР АЛЫШУУДА ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ СТИЛДИК МАКСАТТАРГА ЫЛАЙЫК КОЛДОНО БИЛҮҮ

Биз бири-бирибиз менен оозеки сүйлөшүп пикир алышканда же өз оюбузду жазуу аркылуу кагазга түшүргөнүбүздө, тактап айтканда, текст түзгөнүбүздө эне тилибизде көркөм каражат катары арбын учураган фразеологизмдерди көп эле колдонобуз. Арийне, ошол тилдик көркөм каражаттар ар түрдүү стилдик максаттарды аркалайт. Ошондуктан ал максаттардын ишке ашуусу көркөм каражаттарды орду менен, ылайыгына жараша колдонуу чоң мааниге ээ. Эгерде фразеологизмдер ылайыгы менен орундуу колдонулбаса, же алар ыгы жок өзгөртүлүп колдонулса, бир максатты көздөп айтылган оюбуз же түзгөн текст өз максатына жетпейт. Атайын көздөгөн стилдик максатта фразеологизмдерди берген маанисине ылайык тандап алып сүйлөмгө пайдалануу, зарыл болгон учурда алардын маанисине доо кетирбей, айрым өзгөртүүлөр менен колдонуу да стилдик максаттарга ылайыктап, орундуу колдоно билүүгө жатат. Бул багыттагы алган билимди тереңдетүү жана фразеологизмдерди колдоно билүүгө машыгуу үчүн оозеки да, жазуу түрүндө да көнүгүүлөрдү көп иштөө зарыл.

Фразеологизмдердин колдонулуш өзгөчөлүгүн эске салуу жана аны кайталап бышыктоо үчүн төмөнкүдөй жагдайлар көңүлдүн борборунда болууга тийиш: 1. Фразеологизмдердин колдонулуш өзгөчөлүктөрү; 2. Фразеологизмдерди орундуу пайдалануу.

75. Текстти окуп чыгып, анда учураган фразеологизмдердин кепте колдонулушуна байкоо жүргүзгүлө. Алардын маанилерин чечмелегиле. Орундуу же орунсуз колдонулгандыгы жөнүндө өз байкооңорду айтып бергиле.

Калкыбызда «Карысы бар элдин ырысы бар» деген накыл кеп бар. Элибиздин кайсы жеринде болбойлу, улууларга урмат көрсөтүшүп, карыяларга төрдөн орун беришип, жаштар алардын сөзүн эки кылбай, келиндер алдыларынан кыя өтүшпөй кадырлашат, сыйлашат. Үй-бүлөдө да чоң ата, чоң энелерди алаканга салышып, аздектеп отургандарды көп көрөбүз. Карыялар да өз каадасын бекем сакташып, кара кылды как жарган адилдиги менен өздөрүн таза тутуунун аракетинде. Куйма кулак, жез таңдай аксакалдар баштарынан өткөргөн бай тажрыйбага таянып, жаштарды жакшы тарбиялоого багыт берип, алтын шилекейлерин чачыратышып, акыл насааттарын айтуудан чарчашпайт. Жаз алды менен арык тазалап, жол тегиздөөгө өздөрү баштап чыгышканда, аларды көргөн айыл адамдары жапа тырмак бел чечип, жаз жарышына аттанышат.

Жай саратанда да дыйканчылыкка көз болушуп, же малчыларга бел болушуп, айтор, же сөзү менен, же иши менен эмгекчилерге кол кабыш кылышат. Күзгү күрөштө алардын кол ишинен да акылман кеңештери баалуу. Анан кыш, жаз, жай, күз мезгилдериндеги адам эмгегинин жыйынтыгы чыгарылып, эмгекке жараша ырахат алып, эмки жылдын камы көрүлөт. Ошондо карыялар ак сакалдарын жайкалтып, акыл чайкап, эмгегинен баар тапкандарга алкыш айтып, атасынын кашыктап тапканын чөмүчтөп чачкандарды эсиңе кел деп, кепке чакырышат. Эмгекчил адамдын эл алдында жүзү жарык экендигин, ал эми берилген

иштин майын чыгара албастан, чөп башылап жүргөн ак капталдардын колу кыска, жону жука болорун ишендире айтышат. Адам өмүрүн жаратылыштын мезгилдерине салыштырып, мисалдата нуска сүйлөшөт.

Чын эле байкап турсаң, адам өмүрүнүн мезгилдери да жыл мезгилине окшоп кетет экен. Эне сүтү оозуңан кете элек балтыр бешик кезиң, жаңыдан табиятты таанып, жазгы жаратылыштай күн сайын сергек өскөн өмүрүң жаз эмей эмне. Каруусуна күч толуп, жесе аш түтпөй, иштесе иш түтпөй, жадырап-жайнап турган учур жашоонун жай мезгили эмес бекен. Ата сакал оозуңа бүткөн күндөн тартып, өз ишиңе тараза салып, эмгегинден тапкан ырахатыңды бала-бакыраңа, көпчүлүккө тартуулап, кийинки муундарга мурас калтырууну ойлоп, арканды алыс таштап, өз ишиңди өзүң таразалап, тактай баштаган учур өмүрдүн күзү тура. Анан ак кар түстөнүп, ак сакалын жайнатып, төрдө отурган карыяларыбызды элестетели. Ошол сыпаттуу, ошол курактуу жашы эңкейген карыларыбыз эл ичинде арбын. Бирок алардын ичинде да сыйга арзыган кадырлуулардын кадырлуусу болгон карыялар бар. Алар ар качан элдин жакшылыгын көргөндө төбөлөрү көккө жетип, кубанычтары койнуна сыйбайт. Нуска сөздөрү, айткан акылдары менен элге өөдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болушат. Ар бир айыл, ар бир эл ошондой касиеттүү, кадырман карылары менен сыймыктанышат. «Карысы бардын ырысы бар» деген сөздүн калети жок тура. («Кырчын»)

§ 46. КЕПТЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ ОРУНДУУ ПАЙДАЛАНУУ

76. Төмөнкү фразеологизмдерди пайдаланып, 7–8 сүйлөм түзгүлө.

У л г ц: 1. Эптеп бирөөнү айыптагысы келгендер, **бөйрөктөн шыйрак чыгарышып**, кемчиликти издешет. 2. *Ал сүйлөгөндө таңдайынан чаң чыгып*, элди өзүнө бат эле тартып алчу.

Ажат ачуу, айдан ачык, ак таңдай, алчы-таасын жеген, аяк бошотоор, бармак басты, көз кысты, башы жерге кирүү, бешиктен бели чыга элек, бөйрөктөн шыйрак чыгаруу, жаасы катуу, жан кечти, жел өпкө, жең ичинен, жети өмүрү жерге кирүү, жүрөгүндө оту бар, жылан сыйпагандай, кой терисин жамынган, көзү жок, кыргый кабак болуу, кара жаак, көзүнүн агы менен кароо, кулагынан күн көрүнүү, мурдун көтөрүү, ооз көптүрүү, сакасы алчы конуу, сөөк жаңыртуу, таманы жерге тийбөө, таңдайынан чаң чыгуу, топурагы жеңил, төө кыядан өтүү, түтүн булатуу.

77. Тексттеги кашаага алынган фразеологизмдерди тийиштүү формага келтирип, кашаадан чыгарып жазгыла.

Мугалимдин ал жерде эмне кылып жүргөнүн билүүгө кызыгып, бир күнү адырдан тезек терип келе жатып, үч-төрт кыз болуп, кайрылып калдык. Биз ошол тушка дем алмакка отура калганда, үстү-башы ылай болуп, (кулагынан күн көрүнүп) Дүйшөн тамдан чыга келди да, бизди көрүп:

– Ии, кыздар, келгиле. Тезектен келе жатасыңарбы?

Биз уялганыбыздан (оозуна талкан куюп алуу) мостоюп, бири-бирибизди карап, тим болдук. Дүйшөн дагы жылмая күлүп, мага кайрылды:

– Атың ким, сенин?

– Алтынай, – дедим мен жыртык тиземди этегим менен жаба салып.

– Алтынай... жакшы экен. Сен чоңоюп калган, эстүү (жылдызы жарык) кыз экенсиң, – деди ал мени эркелете. – Эмесе, Алтынай, сен башка балдарды да мектепке окуйлу деп ээрчиткин, макулбу?

– Макул.

... Ал кеткенде биз дагы каптарды көтөрүп алып жөнөп калдык. Мындайыраак чыкканда менин башыма бир ой түштү да:

– Токтогула, кыздар, коё тургула, – дедим, – мектепке отун керек экен, Дүйшөн агага (кол кабыш кылуу) тезегибизди тамдын түбүнө төгүп кетели, ичкери киргизип алсын.

– Үйгө (эки колду мурунга тыгуу) барабызбы анан, акылдуусун мунун!

– Кайра барып, дагы терип келели.

– Койчу нары, күн (көз байлануу) баратат, апаларыбыз урушат – деп, кыздар мага карабай, каптарын бөжөңдөшө көтөрүп, чуркап кетишти.

Кыздар менин сөзүмү (кулагына илбөө) коюшканына намыстандымбы же болбосо (боорун жерден алуу) бери (шору кайноо) келаткан мени көрбөгөн, билбеген адамдын (жүрөгү жибүү) эркелете карап: «Сен эстүү, жылдызы жарык кыз экенсиң», – деп эки ооз сөз айтканы (делебеси козголуу) кеттиби, айталбаймын. Бирок азыр ойлоп-ойлоп отуруп, менин чыныгы тагдырым, менин (тар жол, тайгак кечүү) өткөн таалайым ушул бир кап тезектен башталдыбы деп да кетем. Анткени так ушул күнү бул жоругумдун аягы эмне болот деп, тартынбай (бел байлоо), (бала болуп башыма чач чыгуу) биринчи жолу өзүм туура деп тапкан оюмду иштедим. Айтор, курбуларым менин (шагы сынуу) таштап кеткенден кийин, мен кайра жүгүрүп отуруп, Дүйшөндүн мектебине келдим да, каптагы тезекти там түбүнө төгө салып, тызылдаган бойдон адырдын кокту-колотун аралап тезек терүүгө шашылдым.

Алда кандай зор эрдик көрсөткөндөй (жүрөгү алып учуу), адегенде (анды-дөңдү карабоо) чуркап кете бердим... Бирөөгө (көз жашындай) жакшылык кыл-

ганымдан дикилдеген жүрөгүмдө канчалык кубаныч бар экенин билгендей, менин (ийне саяр жери жок) бешмантымдын топчуларына кечки күндүн нуру чагылышып, маңдайымдан эркелетип, балкыган нур төгүлүп жатты. «Билип койгула! Мен эми сөзсүз мектепте окуйм! Өзүм гана эмес башка балдарды окууга ээрчитем!» – деп көңүлүм көтөрүлүп, (кубаныч койнуна сыйбоо), сыймыктанып келе жаттым. Ушинтип жүгүрүп бара жатып, бир убакытта эсиме келе түштүм да, жерден тезек издей баштадым. Демейде жайнаган тезек азыр эмне үчүндүр (көзгө илинбөө) жатты. Караңгы түшкүчө кабым толбой калат экен го деп, ого бетер (учуп-күйүү) жаттым. Айткандай эле, менин кабым ортолой электе күн батып, (көз байлануу) баштады. Мени бул жерде бир нерсе кармап калчудай, капты ийниме арта таштап (таманы жерге тийбөө), айылды көздөй жүгүрдүм.

Ала-шала тер болуп, үйгө жетип келгенимде, очок боюнда от жагып отурган жеңем мени (көзүндө огу болсо атып жиберүү) көрүп, өйдө тура калды. Жеңем урушчаак (ачуусу мурдунун учунда) аял эле.

– Сен кайда жүрөсүң, ыя!? – деди (көзү ала чакмактануу). Колумдагы капты жулуп алып, – жети түнгө чейин сандалып, жүрүп тергениң ушубу? Оо, өлүкканды көрөйүн (суук тумшук, тумшугу суук). Мектептен айланат бекенсиң! Экинчи ошол жакка басып көр, шыйрагыңды чагып (талпагын ташка жаюу), (терисин тескери сыйруу), таманыңа туз куям! – деп жеңем улам күүлөнүп (оозуна ак ит кирип, кара ит чыгуу) жатты.

Мен (тилин тишине басуу) сөз да, үн да кайтарбадым. Очоктун боюна бүрүшүп, дабыш чыгарбай (өпкө-өпкөсүнө батпоо) ыйлап отурдум. Бул акмактын урган-сокконуна ыйлабас элем, андайга бышып бүткөнмүн. Мени жеңем мектепке жибербей коюшун ойлоп (ичи өрттөнүү) ыйлап жаттым... (Ч. Айтматов)

§ 47. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН КАНДАЙЧА ӨТҮШҮН СЫПАТТАП КӨРСӨТҮҮЧҮ ТАТААЛ ФОРМАЛАР, АЛАРДЫН ЖАСАЛЫШЫ

Кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын, кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендигин жана кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формалар

1. Кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын билдирген этиштик татаал формалар негизги этишке чакчылдын **-ганы** формасынын жалгануусу жана ага «бар», «тур», «кел», «чык» деген сыяктуу жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жасалат. Мындай маанини билдирүүчү этиштик татаал формалар аркылуу аткарылган кыймыл-аракет толук иштелип бүткөн болот. **-ып ал:** *жазып ал, көрүп ал;* **-ып бер:** *айтып бер, көрүп бер* сыяктуу да жасалат.

М и с а л ы: Кыймыл-аракеттин ким үчүн, кандай максатта иштелишинде **-ып ал** (жазып ал, көрүп ал), **-ып бер** (айтып бер, көрсөтүп бер) татаал формалары туюндуруп турат.

М и с а л ы: *Айылдан келгендер циркке жан-жаныбарларды көргөнү барышты. Айгүл китепканага китеп алганы келди. Студент мугалимдин лекциясын жазып алды. Мугалим керектүү суроолорду көрсөтүп берди. Атасы небересине өткөндөгү бир тарыхый окуя тууралуу кызыктуу аңгеме айтып берди.*

Кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендигин билдирүүчү этиштик татаал формалар төмөнкүдөй жол менен жасалат: Чакчылдын **-ганы** формасы жалганган негизги этиш менен **тур, кал** деген сыяктуу жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жасалат.

М и с а л ы: *Күн күркүрөп, аба ырайы бузулуп, жаан жааганы турат. Чоң залга элдер жык толуп, маараке-той башталганы калды.*

Кыймыл-аракеттин ишке ашканы турганын ошондой эле, **-ганы отур** (барганы отурат, көргөнү

отурат), **-ганы жат** (алганы жатат, барганы жатат), **-ганы жүр** (көчкөнү жүрөт, барганы жүрөт) сыяктуу татаал формалар да жасашат.

М и с а л ы: *Уул-кыздарын эрезеге жеткирген ата-энеси эми гана алардын убайын көргөнү отурушат. Апасы атайын кызынын туулган күнүнө арнап, белек алганы жатат. Алар жакында айылдан шаарга көчкөнү жүрүшөт.*

Кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формалар төмөнкүдөй жол менен жасалат: Кыймыл-аракеттин башталып барып аягына чыкпай же, аз жерден ишке ашпай калуусу төмөнкүдөй үч сөздөн турган татаал формалар аркылуу жасалат. Алардын биринчиси негизги маани берүүчү бөлүк катары эсептелет да калган экөө гана кошумча маани беришет.

Грамматикалык түзүлүшү жагынан биринчи маани берүүчү негизги бөлүгү **-ып**, экинчиси **-а//**, **е** формасындагы чакчылдан, үчүнчүсү жак формасындагы **ташта**, **жазда** деген маанилеш жардамчы этиштер болуп саналат.

М и с а л ы: *Улак тартышмай оюнуна кызуу берилип алышкан атчандар жөө адамдарды көмөлөтө коюп кете жаздашты. Алар колдорундагы буюмдарын жууйбуз деп жатышып, сууга агызып ала жаздашты.*

Ошону менен бирге кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калгандыгы **-ып** формасындагы негизги этиш менен кыймыл атоочтун **-мак** формасы жалганган **сал**, **кал**, **жибер** деген жардамчы этиштин тутуму аркылуу да жасалат. Мындай жасалуу жолу сейрек гана кездешет.

М и с а л ы: *Топту издешээрин билгенде катып салмакмын.*

78. Тексттен кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын билдирген этиштик татаал формаларды аныктагыла. Алардын жасалышын айтып бергиле.

БАЗАР

Ун алганы баргам. Ун базарына жетерим менен эле көздөрүнө чейин ун болгон кыз-келиндер, шуулдаган жигиттер тегеректеп калышты.

– Ун алыңыз. Тегирмендики. Аппак.

– Меникин алыңыз. Комбинаттын уну. Арзан.

Чымчып көрсөтүп атышып, заматта агала кылып жиберешти.

– Мүшөгүңөр канча килден?

– Кырк беш.

– Элүү. Меники так, байке.

Тике карадым. Алдамчы көздөр. Айтыла берип, башкага бурулбай калган сөздөр.

– Албайм?!

«Албасаң базардын балакетин алганы келдиңби?» дегенсип, сууган шаабайлары менен көз ирмемге мени жек көрө тиктешти да, жаңы келген адамды туз сураган койлордой жабалактап, тегеректеп калышты. Мындайраак барып күбүндүм да, тигилерчилеп көрүнгөндү жакалабай, четте турган балага басып келдим.

– Сеники канча кил чыгат?

– Ачык айтсам 42 килден кемибейт, байке.

Момураган бейкүнөө көз мени тике карады. Чындык экенин көзү айтып турат. Чындык айтылган жерде арамдык болбос. Чындыкты айткан көз жалтайлабай тике карады. Айткан акчасын төлөп бердим.

– Аш болсун, – деди бала.

– Береке тап, – дедим мен.

О, кагылайын турмуш, ушул момураган бейкүнөө көздү да бир күнү тигилердикиндей кытмыр көзгө айлантат эмессиңби?! Аны өзү да билбей калат го, чиркин!? (Ы. Кадыров)

79. Төмөнкү тексттен кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендигин жана ишке ашпай калгандыгын билдирген этиштик татаал формаларды таап, белгилегиле. Алардын жасалыш жолдорун, канча сөздөн тураарын аныктагыла.

ЖОЛООЧУ

Кош тарабын арчалуу аска курчаган капчыгай бара-бара тээ ылдыйда чалкып жаткан Талас өрөөнүнө кошулуп кетет. Айткандай эле, Таласың жер соорусу турбайбы, – деп койду жолоочу өзүнчө. Кош капталы чер токой, бууракандап агат дайрасы, ал тараптан соккон салкын жел жолоочуну элиртип жиберди. Жигит ажайып кооздукка дагы бир сыйра карап алды. Жигит аттын башын түз эле ошол боз үйгө бура тартты. Эшик алдында жаткан чоң сары тайган азууларын арсайта ырылдап коё берди. Ордунаан атып туруп, чындап эле качырганы калды. Чукул кирип келген кашка айгыр жалт берди. Байкоосуз келаткан жигит ат үстүнөн ооп кала жаздады. Ал аңгыча үйдөн ак сакалын жайкалган карыя чыга келди. Сөөктүү кең далысына чапанын желбегей жамынып алыптыр.

– Аргымагың туйлатып, Таласка келип калыпсың, баатыр. Байбиче, коноктун атын ал да, орун салып жибер.

Арадан үч күн өтүп калган. Акыры той болор күндө келип жетти. Өрөөндүн баш-аягынан агылып эл келе баштады. Айылдан алыс эмес жерде бир үйүр жылкы жайылып жүрдү. Түшкө жуук кыргыздардын айылына калмактар келип түштү. Өздөрүнчө үй тигип, чардап жатып калышты. Оюн-зоок болот деп жарчылар чууну салганда гана, алар кыргыздарга жандап барган болушту. Ал аңгыча кең көкүрөк, бою пас айгыр минип, ортого окторулуп чыга келди калмактын баатыры. Ниязбек баатыр токтоно албай атына ыргып мингенин өзү да сезбей калды. (Ч. Нусупов)

80. Кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын, ишке ашууга даяр экендигин жана ишке ашпай калгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формаларды катыштырып моралдык-этикалык темада ой жүгүртүү дилбаянын жазгыла.

81. Этиштик татаал формалардын маанилик түрлөрүн катыштырып, досуңар, таанышыңар же тууганыңар менен каалаган темада оозеки аңгемелешүү, диалог уюштурула.

82. Тексттен этиштик татаал формалардын кандай маанилик түрлөрү бар экендигин тапкыла жана алардын жасалыш жолдорун баяндагыла.

...Атасы дагы кыйлага унчукпай отуруп калды. Кийин күрсүнүп койду. – Балам, жылкыны сабабай жүр. Ал эчен кылымдар бою биздин элдин жан жолдошу болуп келген... Ага камчы үйүрбөш керек... Сылап-сыйпап, сыйлап туруш керек... Атасынын үнү эбегейсиз кайгыга, муңга чалынып чыкты да сөзүн аяктабай туруп, сыртка чыгып кетти...

Жуматай түндө камчы менен торуну башка-көзгө карабай сабап аткан учурун эстеди да, жаш жүрөгү тыз эте түштү. Анан ордунан ишенимсиз туруп, олдоксон басып сыртка бет алды.

Тору үйдүн капталындагы мамыда байланып туруптур. Атасы жембаштыкты илди. Чөнтөгүнөн жүз аарчысын алып чыгып, торунун көздөрүн сүртө баштады. Жуматай ошондо гана жылкынын көздөрүнөн мөлт-мөлт жаш агып атканын көрдү.

Атасы торунун көздөрүнүн шоролоно түшкөн кычыктарын, жаагына түшкөн жаштын издерин шашпай аарчып болгон соң, атты ээгинен сүйөп, көкүлүнөн сылап, сыла-ап туруп, ары булак жакка басып кетти. Бечара торунун муңдуу көздөрү ошондо жылдыздай жайнай түшүп, алиги шүмүрөйүп турган турпаты жазылып, ээсинин артынан сыймыктуу кошкуруп койду. (О. Айтымбетов)

§ 48. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН УЗАККА СОЗУЛУШУН, АНЫН ТЕЗДИК МЕНЕН КАПЫСТАН БОЛУП ӨТКӨНДҮГҮН, ОШОНДОЙ ЭЛЕ ЖАСАЛМА МҮНӨЗДӨ ЭКЕНДИГИН ЖАНА ТОЛУК ИШКЕ АШКАНДЫГЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Кыймыл-аракеттин узакка созулушун же кайталанышын билдирүүчү этиштик татаал формалар негизги этишке **-а//, -е//, -й** жана **-ып** чакчыл формаларынын жалганышы жана ага **жат, отур, тур, жүр, кел, бер** деген жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жасалат.

Ошондой эле, **-а(й) бер** (*жаза бер, ырдай бер*), **а- (-й) тур** (*жаза тур, сүйлөй тур*), **-ып тур** (*жазып тур*), **-а(-й) тцш** (*жаза тцш, ырдай тцш*), **-а (-й) отур** (*жаза отур, сүйлөй отур*), **-а(й) жцр** (*жаза жцр, эстей жцр*) татаал формалары аркылуу да жасалат.

М и с а л ы: *Нооруз майрамында атайын даярданышкан окуучулар биринин артынан бири уламулам ырдай беришти. Мугалим тынбастан, доскага сүйлөмдөрдү чубуртуп жаза берди. Ал жардам берген адамдардын жакшы мамилелерин дайыма эстей жцрдү.*

Демек, көрүнүп тургандай, мындай этиштик татаал формалары аркылуу берилген кыймыл-аракет сөз жүрүп жаткан учурда бүтпөйт. Анда бүтүү чеги да көп көрсөтүлбөйт. Кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан учурда болуп жаткандыгы жана андан ары да созулары же кыймыл-аракеттин дагы кайталана тургандыгы көрсөтүлөт.

Тездик менен капыстан болуп өтүүчү кыймыл-аракет чакчылдын **-а//, -е//, -й** формасындагы негизги этиш менен *тцш, кал, кой* деген жардамчы этиштердин жана **-ып** формасындагы чакчыл этиш менен **жибер** деген жардамчы этиштин айкалышынан жасалат.

Ошондой эле **-кал** (*айта кал, бара кал*), **-ып жибер** (*тизип жибер, берип жибер*), **-ып түш** (*шылып түшөт*), **-ып кал** (*көрүп кал, барып кал*), **-ып ий** (*чаап ий*), **-а сал** (*ката сал, бара сал*), **-а кой** (*бере кой, бара кой*), **-ып ташта** (*айтып таштады, катып таштады*) татаал формаларынын жардамы менен да жасалат.

М и с а л ы: *Атчандардын астынан капыстан жөө адамдар чыга калышты. Кичинекей баласынын жоругуна атасы чыдай албай күлүп жиберди. Өзүнө кайтара айтылган сын сөзгө ал сестейе калды.*

Кыймыл-аракеттин жасалма мүнөздө экендигин билдирүүчү этиштик татаал формалар төмөнкүдөй жол менен жасалат: негизги этишке атоочтуктун **-ган** жана кыймыл атоочтун **-мыш** мүчөсү жалгануу менен ага **бол**, **эт** деген жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жасалат.

М и с а л ы: *Ал жактырбаса да күчкө салып күлүмүш болду. Башкаларды туурап ал дагы баш ийкемиш болду. Коноктор ыр-күңү тыңшамыш болушту.*

Кыймыл-аракеттин жасалма мүнөздө экендигин, чын ыкластан иштелбегендигин **-ымыш бол** (*айтымыш бол, жазымыш бол, күлүмүш бол*), **-ган бол** (*жасаган бол, караган бол*) жана кыймыл-аракеттин толук ишке ашкандыгын, аякталышын билдирүүчү этиштик татаал формалар төмөнкүдөй жол менен жасалат; чакчылдын **-ып** формасы жалганган негизги этиш менен *сал, кой, чык, кал, бил, ташта, кет, бүт* деген жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жасалат.

М и с а л ы: *Окуучулар борбордук аянттагы болжогон жерге өз мөөнөтүндө келип калышты. Ат майданындагы улуттук оюндун ар кыл түрлөрү боюнча уюштурулган оюн-зоок көрсөтүүсүн көрүүчүлөр көрүп бүтүштү.*

83. Тексттен этиштин кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирген этиштик татаал формаларды тапкыла. Алардын кандай жол менен жасалышын далилдегиле.

КУДАЙБЕРГЕН

– Эже, жыйырма тыйыныңыз барбы? Бир буюм алайын десем жетпей жатат, – дедим жер караган калыбымда.

– Бар, айланайын. – Аял сумкасын оодара баштады.

– Апа, бербе. Бул ичкич! – деди бала апасына акырын.

– Жөн турчу. Аны сен кайдан билесиң!?

– Билем. Карачы кебетесин. Көрүнүп турбайбы...

Аял жыйырма тыйын берип басып кетти. Ыракмат айтууга да жарабадым. Наристе баланын сөзү сөөгүмөн өтүп, чучугума жетти. Ушуга чейин эч бир күч таасир эте албаган сезимиме бүлүк түштү. Ызалыкка буулугуп чыктым.

– Ушунчалыкка жеткеминби? Кайсы ырысыма ичип атам? Энемдин мени эрезеге жеткирип, күткөнү ушул беле? Энемди жалгыз таштап, эмнеге баса бердим?.. Деги жашоомдун максаты эмне? Өзүмдүн суроолорума өзүм жооп таба албай, башым катып турду. «Акыры түшүнөөрүңдү билгем» дегенсип, тыйын колумдан «шыңгыр» этип жерге кулап түштү...

Мен келгенде бирде жок болуп, бирде жылт этип кайра көрүнө калып, булуттарды аралай каалгып жылган ай гана болбосо, айыл бүт таттуу уйкунун кучагында магдырап жаткан экен. Эчактан бери оңдолбой эскирген короонун эшиги болор-болбос ачылып туруптур. Абайлай эшикти түртүп, короого кирдим.

– Энеке!?! – үйдүн терезесин чертип, акырын үн салдым.

– Ак сары башыл, айланайын! Кагылайын каралдым! Кудайбергеним! Аман-эсен барсыңбы?!

Уйкусу качып, сак жаткан энем караңгыда төшө-

гүнөн томолонуп-жумаланып турду да, сүйүнгөндөн кайсалап илгичти таппай жатып, араңдан зорго ачаары менен босогодо турган мага боюн таштады. Ал көпкө чейин шолоктоп ыйлап жатты. Мен жөнүндө ар кимден уккандарын, эч кимисине ишенбегенин айтып, бабырап сүйлөп да жатты.

– Эне, энекебай, кечир мени!? Сиздин тилиңизди албай мен акмак болуп жүргөн экенмин. Мындан ары ошол азезилди оозума алсам, сиздин ак сүтүңүз урсун!

Энем экөөбүз бири-бирибизге улам жашып, көпкө чейин кучакташкан боюнча турдук. Кудайберген терең күрсүнүп алды...

– Мына иним, сага айтып берейин дегеним. Азыр энем колумда экенин өзүң билесиң. Быйыл окууну бүтсөм, үйлөнүп, айылга кетем. Атамдын салган үйүн ондоп, көптөн бери ээн турган үйдөн түтүн булатышым мойнумдагы карызым дагы, парызым дагы.

Кудайберген абама бир ооз сөз айтууга жарай албай, аны аягандан уламбы, терең улутундум. Азезилди жеңип, ак жолго түшкөн эрки күчтүү, акылы жетик адамга суктана карап турдум. *(Ы. Кадыров)*

84. Тексттен кыймыл-аракеттин тездик менен капыстан болуп өткөндүгүн билдирген этиштик татаал формаларды тапкыла. Татаал форманын бул маанилик түрүнүн кандайча жасалганын чечмелегиле.

ЖАТ ЖАЗУУ

– Кана, балдар, – деди эжей жат жазууну окуп бүткөндөн кийин. – Саяктын жазгандарына ишенелиби?

– Жок! Калп! Жалган! – деген кыйкырыктар чыкты туш-туштан. – Ал окуудан тарагандан кийин үйүнө жолобойт...

– Буга эмне дейбиз, ия, Саяк? – Эжей аны уяткара карады.

Саяк деген Саяк го, жат жазуусуна туш-туштан чыгып, жокко чыгарып аткан балдардын өзүлөрүнө «калп айтышат...» деп жалаа жаап көрөйүн деди эле,

бирок андан эч нерсе чыкпасын көрүп, шылкыйып калды...

Эжей башка балдардын жат жазуусуна жарыя окуп, ар бирине баа берип келди да, эми Үсөндүн жат жазуусун колуна алды. Ошол учурда эжей күтүлбөгөн жерден күлүп да жиберди. Анын күлкүсүндө бир кеп бар экенин сезе койгон Үсөн эжейди карап, элейип калды.

– Эми Үсөндүн жат жазуусуна кулак салгыла! – деди эжей күлкүсүн зорго тыйып. – Анын жат жазуусун сөзмө-сөз окуп берейин.

«Мен сабактан келгенден кийин үйгө берилген тапшырмаларымды аткарамын, – деп жазыптыр. – Ошондон кийин апама каралашамын. Идиш-аяктарды жууп, иреттеймин. Үйгө суу ташыйм, андан кийин суу жылытып алып, ини-синдилеримдин кирин жууямун. Кечинде тамак жасаймын... А эртеси эрте туруп, мешке от жагам, чай коём, кийим-кечелеримди жана бантигимди үтүктөйм, жакшынакай жуунуп-таранып, чачымды өрүп мектепке жөнөйм...»

Балдар таңданып отуруп калышты. Буга балдар гана эмес, Үсөндүн өзү да таңданды...

Ошол учурда Жаңыл жанындагы Үсөндү жалт карады да, бырс күлүп жиберди. Иштин жайын түшүнө койгон балдар дуу эте түштү. Эжей да күлдү. Бирде Саякты, бирде Үсөндү карап баш чайкады.

– Ай-ай, эки дос... силерге даба жок турбайбы?!

(О. Айтымбетов)

85. Төмөнкү тексттерден кыймыл-аракеттин узакка созулушун, тездик менен капыстан болуп өткөндүгүн жана толук ишке ашкандыгын билдирүүчү этиштик татаал формаларды бөлүп-бөлүп жазгыла. Бул татаал формалардын кандайча жасалышын түшүндүргүлө.

МЕДАЛДЫН ЭКИ ЖАГЫ

Айылдын кадырлуу адамы Бектен карыя – согуш ардагери. Майрам күндөрү же чоң салтанаттарда көкүрөгү түркүн орден, медалга толуп калат.

– Балдарым, медалдын эки жагы болот, – деп калар эле ал мектептеги жолугушууларда окуучуларга.

– Силер анын бир гана бетин көрүп турасыңар, а экинчи жагын Кудай силерге көргүлүк кылбасын...

Бектен карыянын ушул сөзүн эстегенде Чоро: «Медалдын экинчи жагы кандай болду экен?» – деп ойлонууп калар эле. Ушу жөнүндө карыядан бир ирет сурады эле, абышка: «Аны эмне кыласың? Шүк жүр...» – деп тыйып койгон. Ошондон кийин Чоро медалдын экинчи жагы кандай экенин билбеген бойдон калган...

Чоро чай ичип отурганда бурчтагы көк сандыктан көзүн албайт. Анда карыянын бир түйүнчөк орден, медалы бар. «Эби келсе, аларды өз колум менен карма-лап көрсөмбү?» – деп да кыялданып жүрөт кийинки күндөрү...

Байбиче айылдын үстү жагына айылчылап кеткен эле. Чоро короодо жүргөн Эмилге бир топ көк алманы карматып, алаксытып коюп үйгө кирди. Сандыктан сары түйүнчөктү алып чыгып, чече баштады.

Ушу күздө барып биринчи класска отурчу Чоро, чоң шашкеде баягы жоолукка орден-медалдарды ороп алып, колтугуна кысып, бирөөлөр байкап койбосо экен дегендей тегерегин элеңдей карап, Бектен карыянын короосуна кирип баратты.

ӨЗ ҮЙ

«Саламатсыңбы, кызым! – деп башталар эле кат.

– Сага кат жазып отурган апаң... Мен азыр сыркомон жакшы болуп калдым, жакында барып, сени алып кетемин...»

Карагат көз кызга эң кымбат да ушул «сени алып кетемин...» деген сөз боло турган...

– Анда сен кипкичинекей болчусуң, – деп түшүндүрөт тарбиячысы кызга. – Апаң катуу ооруп калып, сени убактысынча биз багып алганбыз. Мына эми, апаң догдурдан сакайып чыгыптыр. Аз күндө келип сени үйгө алып кетет.

Сетирейген кыздын сүйүнүчүн айтпа!

Кыз апасынын каттарынан улам үйдө кандай оокаттар бар, кандай идиш-аяктар жана кандай ки-

йим-кечелер бар, баарын жакшы жаттап бүткөн. Тек гана апасы келчү күндү чыдамсыздык менен күтүп жүрөт.

Акыры күткөн күн да келди. Тарбиячы кызды терезесинен көк дарбаза көрүнүп турчу экинчи кабаттагы бөлмөгө алып келип, колуна алма берип, отургузуп койду.

– Апама барам! – деди ал көз жашын мөлтүлдөтүп.

– Апама барам! Бул учурда апасы жаңыдан кирип келатыптыр. Ал да дароо кызына умтулду.

– Айланайын, кызым! – Кучагын жайды. – Каралдым!

– Апа! – Кызы ага талпынды. – Апа!

Экөө узакка кучакташып калышты. Апасы кызынын чачтарынан сылап, өөп-жыттап жалбара берди. А кыз: «Мен сенин келериңди билгем, апа!.. Билгем!..» – деп өпкө-өпкөсүнө батпай ыйлап атты.
(О. Айтымбетов)

86. Этиштик татаал формалардын маанилик түрлөрүн катыштырып, өз алдыңарча текст түзгүлө. Татаал формалардын бири-биринен маанилик жактан айырмачылыктарына көңүл бургула.

87. Кыймыл-аракеттин жасалма мүнөздө экендигин билдирген этиштик татаал формаларды катыштырып, оозеки түрүндө чакан аңгеме кургула.

§ 49. МОРФОЛОГИЯЛЫК КАТЕГОРИЯЛАР ЖАНА СИНТАКСИСТИК МАТЕРИАЛДАР БОЮНЧА КӨНҮГҮҮ, МАШЫГУУ ИШТЕРИН ЖҮРГҮЗҮҮ МЕНЕН ТАЛДООГО ҮЙРӨНҮҮ

88. Баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкчанын коюлушу тууралуу эрежелерди кайталагыла. Бул текстте ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча кандай максатта коюлгандыгын далилдегиле.

Дөөлөтүң – ата-энең, таалайың – уул-кызың. Алтын – жер сыйы, алкыш – эл сыйы. Жамгыр жааса – жер ток. Эгин эксе – эл ток. Булак акса – көл ток.

Эмгек этсе – эр ток. Баштын көркү – жүз. Жүздүн көркү – көз. Ооздун көркү – тил. Тилдин көркү – сөз. Жерге түшкөн дан – өмүр. Отко түшкөн дан – көмүр. Өмүр – кеме, акыл – бара, ой – тизгин. Тил – элчинин кылычы. Акыл – сокурга көз, өлөсөгө – жан, дудукка – тил. Жоомарт – алкыш алат, сараң – каргышка калат. Нан – ырысың, туз – насибиң.

89. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлган сүйлөмдөрдү катыштырып, өз алдыңарча ой жүгүртүп, текст түзгүлө. Анын мазмунун оозеки баяндагыла.

90. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук жана толук эмес ээрчишүүсү, ээге карата бандоочтун сан жагынан ээрчибеген учурлары тууралуу грамматикалык эрежелерди кайталап окуп чыккыла. Алардын ар бирине сүйлөмдөр түзгүлө.

91. Төмөнкү тексттен сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук жана толук эмес ээрчишүүлөрүн сүйлөмдөр аркылуу далилдегиле. Баш мүчөлөрдүн жак жана сан боюнча кандай ээрчише тургандыгына көңүл бөлгүлө.

«ТАБЫШКЕР»

...Эдик башына камчы тийген аттай жалтайлай түштү. – Бул – уурулук! – Атанын үнү каардуу чыкты.

Ошо тапта бала менен атанын каректери урунуша түштү да, «табышкер» күнөөлөй тиктеп турган атасынын көздөрүн көрдү. Ого бетер ыңгайсыз абалда калды. Уятынан жүзү чымырап, эки бети албырып чыкты. Нымшып, тердеп да кетти. Ордунан туруп кете албай нес болду.

Ал түндө Эдик жакшы уктай албай чыкты.

Эртеси ал негедир атасын тик багып карай албады. Ошондон кийин атасы да, апасы да ага көңүл бурбай, мурдагысындай үйрүлүп түшпөй калганын сизди. Бул баланын абалын ого бетер оордотту. Өзүнөн өзү маанайы пас тартып, чүнчүй баштады. Ошого жараша, ал тирликтеги бирдеңкелерди түшүнө баштагандай болду.

Арадан эки-үч күн өткөндөн кийин «таап келген» оюнчуктарынын баарын чабырага салып, көчөгө чыкты...

Атасы оюнчуктар турган бөлмөгө кийин кирди. Эдик «таап келген» оюнчуктардын бири да жок, а жашыл танка менен аппак самолет оюнчуктарга кайра аралашып калганын көрдү.

Эдик бир жумага чейин корунуп жүрдү. Кийинки дем алышта, кесме ичээрдин алдында, атасы аны кайпактап сыртта жүргөн жеринен чакыртып алды. Бирок Эдик келип, дасторкон четине отургандан кийин эч сөз катпады. Тек гана уулун кунт коюп карап алды.

Бирдеме айтабы деп кулак түрүп калган бала дагы ыңгайсыз абалга кабылды. Анан буга чыдай албай, бир жумадан бери көкүрөгүн өйүп келген ич күптүсү өзү сыртка серпилип, бышактай кетти:

– Ууру жаман... Ууру жаман... (О. Айтымбетов)

92. Тең жана багыныңкы татаал сүйлөмдөрдү катыштырып, «Келечек жаштарга таандык» арттуу моралдык-этикалык темада ой жүгүртүп өз алдыңарча текст түзгүлө же дилбаян жазгыла. Андагы татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына коюлуучу тыныш белгилерди тактагыла. Тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүштөрү жагынан болгон айырмачылыктарын байкагыла.

93. Төмөнкү тексттеги диалогдун курулушуна, анын тыныш белгилерине көңүл бургула жана жазылыш тартибин үйрөнгүлө.

НЕБЕРЕ

...Теңирберди былтыр жайда небереси менен айылдагы туугандарына барды. Айыл четиндеги эгин жай дүмбүл тартып калган кези экен.

– Бали! – деп кубанды Теңирберди кылкылдай өскөн эгинди жетине албай тиктеп. – Баш алып калган турбайбы?!

– Башы дейсизби? – Шаарда өскөн небереси аңкаят. – Башы кайсы, чоң ата? Айтсаң...

Теңирберди небересин элжирей көкүрөгүнө кысып, айдоо четине келди да, дүмбүл тарткан буудайдын башын көрсөттү:

– Мына, башы! – Анан ал ошол буудайдын башын сылай кетти.

– Буудайдын башы ушулбу? – Небере дагы таң калды.

– Ооба, айланайын!

Небере анан буудайдын кылкандарын көрө койду да, кубана кетти:

– А чачы тигиби?

– Ооба, чачы ошол.

Эми небере да өзүнүн быйтыйган колу менен жанында сеңселип турган буудайдын башын чоң атасын туурап, сылай баштады. Эми чоң атасы эңкейип, буудайдын башын кумарлана жыттап-жыттап алды. Небере да жыттады.

– Жыты жакшы бекен?

Небере баш ийкеди.

– Эмне жыттанат экен?

Небере жыттап-жыттап, эмне жыттанаарын айта албады. Чоң ата буудайды чоң сагыныч менен дагы искеди.

– Өмүр! Өмүр жыттанат, уулум!

Небереси дагы жыттады.

– Өмүй! Өмүй жыттанат!

Чоң ата кайрадан жашыды. Небересин, сеңселе бийик өскөн бир топ буудайдын башын көкүрөгүнө кысып алды.

– Өмүр! Өмүр жыттанат, уулум! Бул жер куттуу жер! Адам баласынын өмүрү ушул жерден башталат!..

(О. Айтымбетов)

94. Тике сөздүн түрлөрү цитата жана диалог, алардын тыныш белгилери тууралуу мурда өтүлгөн материалдарды дагы кайталап окуп чыккыла. Улуу адамдардын акылман ойлорунан бир нече цитаталарды таап, жазып келгиле.

95. Диалогду, аңгемелешүүнү, маекти күндөлүк турмушуңарда, оозеки кебиңерде ар дайым орундуу колдоно билгиле. Тигил же бул темага байланыштуу өз алдыңарча диалог түзүп көнүккүлө.

М А З М У Н У

Кириш сөз.....	3
§ 1. Кыргыз адабий тилинин өнүгүүсү жана калыптануусу.....	5

ОКУУЧУЛАРДЫН 10-КЛАССТА АЛГАН БИЛИМДЕРИН ЭСКЕ САЛУУ ЖАНА БЫШЫКТОО

§ 2. Үндүү жана үнсүз тыбыштардын бир сөз ичинде алга, артка карай ээрчип үндөшүүсү жана өзгөрүүсү.....	9
§ 3. Сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн жана анын пайда болуу жолдорун бышыктоо үчүн суроолор.....	11
§ 4. Цитата жана диалог боюнча жалпы суроолор.....	12

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

§ 5. V – X класстарда байланыштуу кеп боюнча өтүлгөн материалдарды системалаштыруу жана жалпылаштыруу.....	14
§ 6. Кептин стилдери.....	30
§ 7. Расмий иш кагаздары боюнча билимдерин системалаштыруу жана жалпылаштыруу.....	32
§ 8. Публицистикалык стиль.....	38
§ 9. Публицистикалык стилдеги практикалык иштер.....	42
§ 10. Илимий стилдеги практикалык иштер.....	50
§ 11. Кептин түрлөрү жана стилдери боюнча билимдерди системалаштыруу жана жалпылаштыруу.....	62

КЫРГЫЗ ЭЛИ КОЛДОНГОН ЖАЗУУЛАР

§ 12. Орхон-Енисей (Энесай) жазуулары.....	68
§ 13. Араб алфавити.....	70
§ 14. Латын алфавити.....	72
§ 15. Орус жазуусу.....	75

ФРАЗЕОЛОГИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

§ 16. Фразеология жөнүндө жалпы маалымат.....	80
§ 17. Фразеологизмдердин мүнөздүү белгилери.....	82
§ 18. Фразеологиялык ширешме.....	91
§ 19. Фразеологиялык бирдик.....	93
§ 20. Фразеологиялык айкаштар.....	95
§ 21. Фразеологизмдер менен макал, лакаптардын карым-катышы.....	95

§ 22. Фразеологизмдердин кептин көркөм стилине мүнөздүүлүгү Фразеологизмдердин кепте колдонулушу.....	101
---	-----

КЕП МАДАНИЯТЫ

Фразеологизмдердин кепте өзгөрүүсүз колдонулушу.....	102
Фразеологизмдердин кепте өзгөртүлүп колдонулушу.....	103
Фразеологизмдердин жарыш колдонулушу.....	104
Фразеологизмдердин жеке сөз менен синонимдик катышты түзүшү, алардын кошумча маанилериндеги өзгөчөлүктөр.....	106

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЮУ ЖОЛДОРУ

§ 23. Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын негизги багыттары, жолдору (булактары).....	111
§ 24. Морфологиялык (аффиксация) жол аркылуу байышы.....	112
§ 25. Синтаксистик жол аркылуу байышы.....	114
§ 26. Семантикалык жол аркылуу байышы.....	115
§ 27. Башка тилдерден сөзмө-сөз которуу жолу менен байышы же калькалоо.....	117
§ 28. Диалектилик байлыктардан туура пайдалануу аркылуу байышы.....	120
Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын тышкы булактары.....	122
§ 29. Орус тилинен кирген жана орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөр.....	123
§ 30. Октябрь революциясына чейин орус тилинен кабыл алынган сөздөр.....	126
§ 31. Советтик доордо, орус тилинен кабыл алынган сөздөр.....	129
§ 32. Араб тилинен кабыл алынган сөздөр.....	131
§ 33. Иран-фарсы тилинен кабыл алынган сөздөр.....	135
§ 34. Монгол тилинен кабыл алынган сөздөр.....	138
Кыргыз лексикасынын баюу жолдору боюнча талдоолор.....	140
§ 35. Кеп маданияты.....	146

СТИЛЬ ЖАНА СТИЛИСТИКА

§ 36. Стилистика, анын милдети жана изилдөө объектиси.....	151
§ 37. Кыргыз адабий тилинин өнүгүү этаптарында пайда болгон стилдер жөнүндө жалпы маалымат.....	153

5–11-КЛАССТАРДА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ СИСТЕМАЛАШТЫРУУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУ

- § 38. Азыркы кыргыз тили – кыргыз элинин
мамлекеттик жана улуттук тили.....156
- § 39. Кыргыз тилиндеги стилдердин
пайда болушундагы тышкы факторлордун ролу.....157
- § 40. Фонетика, орфография жана
кеп маданияты боюнча.....159
- § 41. Кыргыз орфографиясынын принциптери жана
эрежелери боюнча өтүлгөндөрдү кайталоо.....160
- § 42. Лексика, фразеология боюнча.....163
- § 43. Фразеологизмдердин түрлөрү (өз ара бөлүнүштөрү),
алардын бири-биринен айырмалары.....164
- § 44. Фразеологизмдердин кептин оозеки сүйлөшүү
жана көркөм стилге мүнөздүүлүгү.....166
- § 45. Текст түзүүдө, оозеки пикир алышууда
фразеологизмдерди стилдик максаттарга
ылайык колдоно билүү.....168
- § 46. Кепте фразеологизмдерди орундуу пайдалануу.....171
- § 47. Кыймыл-аракеттин кандайча өтүшүн сыпаттап
көрсөтүүчү татаал формалар, алардын жасалышы.....174
- § 48. Кыймыл-аракеттин узакка созулушун, анын
тездик менен капыстан болуп өткөндүгүн,
ошондой эле жасалма мүнөздө экендигин
жана толук ишке ашкандыгын билдирүүчү этиштик
татаал формалар.....179
- § 49. Морфологиялык категориялар жана
синтаксистик материалдар боюнча көнүгүү,
машыгуу иштерин жүргүзүү менен талдоого үйрөнүү.....185

Окуу китеби

Эгембердиев Р., **Өмүралиева С.**, **Сапарбаев А.**,
Мусаева В.

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы
билим берүүчү орто мектептер жана гимназиялардын
11-класстары үчүн окуу китеби

Оңдолуп, толукталып 6-басылышы

Редактору *Ж. Теңирбергенова*
Тех. редактору *К. Төрөкулов*
Дизайнери *А. Осмоналиев*
Компьютердик калыптоочу *М. Кадыров*

Терүүгө 20.12.2012-ж. берилди.
Басууга 27.03.2013-ж. кол коюлду.
Офсеттик кагаз № 1. «Мектеп» ариби.
Форматы 84x108 ¹/₃₂ Көлөмү 12,0 б. т. Заказ № 64.
Нускасы 50300.

«Полиграфбумресурсы» жоопкерчилиги чектелген коомунун
компьютердик борборунда даярдалып,
басмаканасында басылды.

720011, Бишкек шаары, Сүйүнбаев көчөсү, 144 /23

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КИТЕПКАНА
ИНВ №

